

11

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
рівень стандарту

Олексій Струкевич, Степан Дровозюк

2019

ОЛЕКСІЙ СТРУКЕВИЧ
СТЕПАН ДРОВОЗЮК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

11

РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

**Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекареслить мій народ!**

В. Симоненко

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

- **1945–1953 рр.** — повоєнні роки.
- **1953–1964 рр.** — період десталінізації, або «хрущовська відлига».
- **1964–1985 рр.** — загострення кризи радянської системи, або «застій».
- **1985–1991 рр.** — період краху радянського режиму, або «перебудова».

- **1991–2004 рр.** — період відновлення державності.
- **2005–2010 рр.** — період творення нової України.
- **2010–2013 рр.** — період реакції.
- **2014–2019 рр.** — період формування новітньої української нації.

ЗЛОЧИНИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ в другій половині ХХ ст.

- Перетворення репатріації на репресивну акцію проти українських військовополонених і цивільних осіб (остарбайтерів).
- Обміни населенням між Польщею та УРСР у 1944–1946 рр.
- Операція «Вісла» — 28 квітня — кінець липня 1947 р. (а також переселення виявлених груп українців у глиб Польщі до квітня 1950 р.).
- Масові депортації 1944–1951 рр. населення західних областей УРСР у віддалені місцевості СРСР, переважно РРФСР.
- Операція «Захід» — 21–31 жовтня 1947 р.
- Масовий штучний голод 1946–1947 рр.
- Продовження наступу на українські культуру, мову та церкву.
- Ліквідація Української греко-католицької церкви в 1946–1949 рр.
- Посилення репресій, ідеологічної кампанії в другій половині 1940-х — на початку 1950-х років (повторні арешти за тим самим звинуваченням і вироки про довічне заслання тим, хто звільнився з ГУТАБу (ГУЛАГу); «ждановщина», «лисенківщина» та ін.).
- Політичні репресії проти української інтелігенції: шістдесятників, дисидентів, застосування каральної психіатрії, спалення українського відділу рукописів, стародруків і рідкісних книг Державної публічної бібліотеки АН УРСР ім. В. Вернадського в 1964 р.
- Продовження цілеспрямованого знищення пам'яток історії та культури України.
- Порушення міжнародних угод про права людини стосовно українців і всіх мешканців України.
- Упровадження в Україні політики русифікації та дискримінації етнічних меншин.
- Прищеплення людиноненависницьких ідеологій та світогляду, формування суспільної атмосфери підозрливості.
- Залучення українських військових до інтервенції та збройного придушення національно-визвольних рухів в Угорщині (1956), Чехословаччині (1968), Афганістані (1980–1989) — загибель тисяч українських юнаків.
- Приховування даних про катастрофу 1986 р. на ЧАЕС, що завдало непоправної шкоди життю та здоров'ю мільйонів українців.
- Проведення політики цілеспрямованої алкоголізації народу, що призвело до фізичної та моральної деградації частини українців.
- Створення нестерпних умов для життя й діяльності, примусове лікування дисидентів у психіатричних лікарнях. Фізичне знищення українських дисидентів і видатних митців (А. Горська, В. Стус, В. Івасюк та інші).
- Політичне вбивство провідних діячів національно-визвольних змагань (Л. Ребет, 1957; С. Бандера, 1959).

Олексій Струкевич, Степан Дровозюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(рівень стандарту)

Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2019

УДК 94(477)(075.3)

С87

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12. 04. 2019 № 472)

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

Умовні позначення:

— аналізуємо текст;

— працюємо з історичними поняттями та мапами;

— поміркуємо разом;

— працюємо творчо;

— особистість;

— словник;

— історичне джерело;

— історичний факт;

— на думку вченого;

— формуємо компетентності.

Струкевич О.

С87 Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олексій Струкевич, Степан Дровозюк. — Київ : Грамота, 2019. — 240 с.: іл.

ISBN 978-966-349-738-9.

Навчальний матеріал підручника відповідає вимогам Державного стандарту освіти та чинній програмі з історії України (1945–2019) (рівень стандарту). Підручник доповнений рубриками «Історичний факт», «Історичне джерело», «На думку вченого», у яких наведена додаткова інформація з відповідних тем. Глибше осягнути матеріал допоможуть також уривки з історичних документів та ілюстрації.

Запитання та завдання з компетентнісним підходом сприятимуть ґрунтовному засвоєнню навчального матеріалу, формуванню ключових і предметних компетентностей.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-349-738-9.

© Струкевич О. К., Дровозюк С. І., 2019
© Видавництво «Грамота», 2019

Шановне учнівство!

Протягом цього навчального року ви завершите вивчення історії нашої Батьківщини того часу, що найбільше вплинув на духовні й матеріальні умови сьогодення, норми й цінності, погляди та переконання, які нині визначають наше ставлення до самих себе, співгромадян, суспільства, держави та світу.

Підручник дасть можливість оцінити суспільство, зрозуміти особливості соціуму, визначити найкращі риси характеру людей та одночасно виявити вади, від яких потрібно позбавитися. Сподіваємося, що він допоможе вам — молодим особистостям, які йдуть у широкий світ дорослого життя, — зайняти гідне місце в суспільстві.

Працюючи над підручником, ми намагалися поєднати інновації та традиції. Для нас важливими є такі цінності, як добро, істина, свобода та справедливість. Ми впевнені, що вони націлюватимуть і вас у засвоєнні навчального матеріалу.

Вивчаючи предмет, ви дізнаєтеся, як найкращі представники українства боролися проти окупаційного тоталітарного радянського режиму в 40–50-х роках ХХ ст., про творче та вільне слово 60–80-х років ХХ ст. Це й міркування про те, як наш народ вирвався з лещат радянського тоталітарного режиму, як відроджувалася та утверджувалася Українська держава — величезний історичний здобуток українського народу. Як вона зазнала олігархізації, як в Україні визріло громадянське суспільство й виступило проти олігархів під час Помаранчевої революції та Революції гідності, як українці обрали європейський вектор розвитку й захищають рідну землю зі зброєю в руках. Зрештою, цей підручник про те, як окупаційний кремлівський режим намагався перетворити наших дідів і батьків на колоніальний «народ України» і як наші сучасники об'єднуються в новітню українську націю.

Поява незалежної України на політичній карті світу та її боротьба за реальний суверенітет перетворили нашу державу на вагомий суб'єкт світового геополітичного змагання. Це відобразилося й у зацікавленості західного світу українською історією. У ХХІ ст. наш історичний досвід дедалі більше привертає увагу світової молоді. Усе частіше студенти західних університетів обирають навчальні курси саме з історії України. Ми ж маємо можливість вивчати її як історію Батьківщини. Пишаймося цим!

Бажаємо вам успіхів та яскравих відкриттів у вивченні цього етапу нашої історії, сучасниками якої ви вже є та яку вам творити.

З повагою, автори

ПОВТОРЕННЯ

ВСТУП

Уроки вітчизняної історії 1914–1945 рр.

Серед зацікавлених історією здавна відбуваються суперечки щодо уроків історії. Романтики повторюють за Цицероном, що «історія — учителька життя». Песимісти заперечують їм цитатою з Г. Гегеля, що «народи й уряди ніколи не вчаться на своїй історії». Прагматики застерігають, нагадуючи В. Ключевського, що «історія — не вчителька, а наглядка: вона нічого не навчає, а тільки карає за незнання уроків».

- *А яку думку щодо уроків історії ви маєте чи поділяєте?*

Масштаби людських і матеріальних втрат України в 1914–1945 рр. Історичний період з 1914 до 1945 р. кардинально змінив життя українського суспільства. Розпочавшись з не баченої раніше соціальної катастрофи — Першої світової війни (1914–1918), він завершився ще страшнішою соціальною катастрофою — Другою світовою війною (1939–1945).

Унаслідок Першої світової війни та російсько-більшовицької окупації за 7 років безперервних воєнних дій Україна зазнала великих матеріальних втрат. Якщо в європейських країнах, теренами яких теж пройшла війна, обсяги промислового виробництва становили третину від довоєнного рівня, то в Наддніпрянській Україні виробництво скоротилося до однієї десятої. У сільському господарстві внаслідок скорочення посівних площ, знищення тяглової сили, реманенту, сільськогосподарської техніки, загибелі чи каліцтва багатьох господарів збір зерна в 1920 р. становив лише 38,5 % порівняно з 1913 р. Збитки УСРР (з 1937 р. — УРСР) радянський уряд оцінив у 10 млрд крб золотом (26 %) з 39 млрд крб загальної суми збитків, яких зазнали інші республіки.

Ще більших матеріальних втрат завдала Друга світова війна. У 1940 р. Україна втратила матеріальні цінності на суму 285 млрд крб (або 100 млрд дол. США). Загальні збитки СРСР становили 679 млрд крб, з яких збитки Росії — 255 млрд крб. На тлі втрат СРСР матеріальні збитки України становили 42 % від загальносоюзних.

Непоправними були й людські втрати. Протягом 1914–1921 рр. загинуло 1,5 млн українців, ще більше зазнало каліцтв, повернулося з воєн важкохворими.

Руїни Києва (Україна). 1943 р.

Руїни Дрездена (Німеччина). 1945 р.

Матеріальні й людські втрати «супроводжували» так зване «радянське соціалістичне будівництво» у Наддніпрянщині, угорську окупацію Карпатської України, польську пацифікацію й сталінську радянізацію Західної України.

Протягом Другої світової війни Україна втратила 8 млн громадян (19,1 %), тобто майже кожного п'ятого. У Німеччині та РРФСР втрати становили відповідно 6,5 і майже 6 млн осіб.

Якщо ж до перерахованих жертв додати загиблих від репресій, голоду 1921–1923 рр., під час Голодомору 1932–1933 рр., емігрантів, депортованих, неповернених з евакуації, то виявиться, що протягом 1914–1945 рр. Україна втратила майже кожного другого чоловіка та кожну четверту жінку.

Поразка спроб відновити українську державність, їхні причини та наслідки.

Кризи й ослаблення влади тих чи інших імперіалістичних сил, які боролися за українські землі в Першій та Другій світових війнах, мимоволі створювали для українських національних сил певні можливості для відновлення державності й соборності України. Однак українські визвольні змагання цього періоду зазнали поразки. Її зумовили різні причини зовнішнього та внутрішнього походження.

Насамперед в українського національно-визвольного руху не вистачило фізичних сил і матеріальних ресурсів одночасно протистояти подвійному імперіалістичному натиску зі Сходу та Заходу. Адже проти України в різні періоди здійснювали агресію й російські ліві радикали — учасники комуністичного руху, і російські монархісти — учасники білого руху, і польський державницький рух, і польські політичні партії та уряди міжвоєнної доби, і російські, польські, угорські й румунські крайні націоналісти, шовіністи та чорносотенці, регулярні збройні сили як сталінського СРСР, так і гітлерівської Німеччини. Ще більш вагомими були внутрішні причини.

Історичне джерело

Основними причинами поразки українських визвольних змагань голова уряду УНР періоду Директорії (із серпня 1919 р. до травня 1920 р.), український політичний і державний діяч Ісаак Мазепа вважав такі: «Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян».

ПОВТОРЕННЯ. ВСТУП

Позбавлений власної національної свідомості, український народ у переважній більшості виявився дезорієнтованим і розділеним між великою кількістю політичних сил, уключаючи й неукраїнські, саме тоді, коли для захисту від смертельного ворога мав проявити максимальну єдність.

Проте боротьба за українську державність не минула марно. Вона значно вплинула на українське суспільство, посприявши зростанню національної свідомості народу. Величезна кількість стихійних учасників революції 1917–1921 рр., які мали дуже нечіткі уявлення про Україну, наприкінці революції стали переконаними українськими патріотами.

У боротьбі український народ швидко надолужував культурне відставання. Відбувся злет українського книговидання, література збагачувалася десятками нових імен. Утверджувалися й набували сили процеси, які були взяті за основу українського національного відродження.

Пробуджені боротьбою за державність, національні та державотворчі процеси змусили колонізаторів піти на важливі поступки українцям та Україні. Так, наприклад, утворивши Радянський Союз, більшовики, з огляду на існування Української Народної Республіки, змушені були надати українцям право жити в складі автономної радянської держави — Української Соціалістичної Радянської Республіки. На тлі повної бездержавності в Російській імперії це стало значним просуванням. Більшовики також провели українізацію: українізували державно-партійний апарат, сприяли розвитку української культури, хоча й однобокому.

Історичне джерело

Виступаючи на X з'їзді партії російських комуністів, український більшовик **В. Затонський** зазначав: «Національний рух... був пробуджений революцією. Цього ми недобачили... Ми прогавили зростання національного руху... коли піднялося абсолютно природне почуття власної гідності в масах, і той селянин, який звик раніше дивитися на себе з презирством, дивитися з презирством на свою мужицьку мову тощо, почав підводити голову й вимагати значно більше, ніж вимагав раніше при царизмі».

Боротьба за відновлення Української держави протягом 1914–1945 рр. надала новий імпульс і соборницьким прагненням українського народу. Проявивши себе на початку 1919 р., ідея соборності вже не викликала сумнівів ні в Україні, ні за її межами.

Позитивну роль відіграло й створення української політичної та трудової еміграції. Вона перетворилася на вагомий чинник розгортання національно-визвольної боротьби, включення українства до світової спільноти, розгортання української націоналістичної та державницької ідеології.

Наслідком революції стала історична пам'ять про самозречену боротьбу за незалежну й соборну Україну. Вона була джерелом натхнення для нових поколінь українських борців.

Звичайно, ці наслідки добре усвідомлювали й колонізатори України. Тому застосовували проти українців, хоча б найменше запідозрених у прихильності до української справи, найжорстокіші репресії. Наслідком поразки спроб відновити українську державність стали й згубні для українців індустріалізація

й зросійщення, колективізація та «розкуркулення», Голодомор 1932–1933 рр. і «розстріляне відродження», великий терор і ГУТАБ (ГУЛАГ), червоні загороджувальні загони, які розстрілювали своїх, і кинуті під кулі кулеметів вермахту «сірі свитки».

Уроки вітчизняної історії, отримані в спробах відновлення української державності. Звичайно, поразки не окрилювали українських патріотів, однак і самоприниження тут недоречне.

На думку вченого

Відомий історик **І. Лисяк-Рудницький** з цього приводу писав: «Немає сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної основи, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжуючи цю боротьбу на новому історичному етапі».

Погодимось з думкою історика за умови, що наступні покоління вивчать уроки історії й не повторюватимуть більше помилок своїх попередників.

Насамперед історія доводить, що не можна збудувати державу, використовуючи підтримку невеликої групи національно свідомих політиків та їхніх прихильників, видаючи поодинокі публіцистичні й партійні документи. Потрібна щоденна та цілеспрямована робота всіх державних інституцій щодо виховання національної свідомості народу.

Надзвичайно вагомою є робота з етнічними меншинами, щоб подолати стереотипи, нав'язані їм імперією, щодо нібито «людиноненависницької сутності українського національного руху чи націоналізму».

Національні сили мають докласти максимум зусиль, щоб підпорядкувати село чи периферійне місто загальнонаціональній справі, вирвати їх з трясовини поточних питань соціального характеру, не залишати їх під керівництвом «батьків»-отаманів, котрі могли щонайбільше організувати місцеві повстанські загони, з якими поодинокі успішно розправлялися окупаційні армії.

Українські політичні сили в жодному разі не мали протиставляти ідеї соціальної справедливості та національної державності; не ставити соціальні домагання народу вище державних інтересів. Навпаки, переконувати учасників соціальних рухів, що соціальну справедливість для народу може забезпечити лише його власна національна держава.

Запорукою успішного національно-державного будівництва є згуртованість, здатність до компромісу всіх сил, що утворюють національний рух (партій, рухів, громадських організацій, політично й національно свідомих громадян) навколо ідеї відродження й зміцнення Української держави. Лише об'єднаність українського суспільства єдиними метою та волею дає змогу йому успішно розвиватися та долати підступи ворогів, позбавляє їх будь-яких можливостей розколоти й поневолити нашу Батьківщину.

Нарешті, успіх визвольних змагань має бути гарантований активною роботою на міжнародній арені, опорою на політичну та трудову українську еміграцію. Ігнорування державотворчих зусиль міжнародною спільнотою залишає Україну наодинці з найсильнішим агресором (агресорами).

ПОВТОРЕННЯ. ВСТУП

Україна на політичній карті Європи в 1914–1945 рр. У цей історичний період українські землі ввійшли як провінційні (колоніальні) території до Російської (майже 80 %) та Австро-Угорської (20 %) імперій. Однак після падіння обох імперій на політичній мапі Європи з'явилося дві незалежні українські держави: Українська Народна Республіка (УНР) і Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). 22 січня 1919 р. вони проголосили Акт Злуки.

На думку вченого

За підрахунками українського дослідника **В. Кубійовича**, українська державна територія за доби визвольних змагань займала площу 630 тис. км², а разом з Кримом і частиною Воронежчини, Лемківщиною, Закарпаттям і Буковиною становила 690 тис. км².

Агресія Польської та Російської держав не дала можливість утілити в житті віковичне прагнення українців — створити соборну державу. ЗУНР припинила своє існування. А Директорія, шукаючи союзника в боротьбі з РСФРР (з 1936 р. — РРФСР), погодилася на значні поступки західноукраїнських земель на користь Польщі. Після поразки Української революції та підписання Ризького договору 1921 р. між РСФРР і Польщею території Східної Галичини, Західної Волині, Полісся, Підляшшя й Холмщини разом з 5,6 млн українців увійшли до складу Польської держави як адміністративно-територіальні одиниці Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. До них застосовувалася й спільна назва *Східна Малопольща*.

На територіях УНР, окупованих радянською Росією, на початку 1919 р. було створено позбавлену суверенітету УСРР, котра спочатку уклала з РСФРР «воєнно-політичний союз», який у грудні 1920 р. було трансформовано в «договірну федерацію». Наприкінці 1922 р. УСРР було включено до складу СРСР у статусі юридично автономної радянської республіки. Проголошена державою, насправді вона була позбавлена будь-якого фактичного суверенітету.

Відсутність суверенітету УСРР яскраво засвідчило вільне поводження Москви з українськими етнічними територіями. 1924 р. лівобережні райони Подністров'я було віддано для створення Молдавської Автономної СРР, а в 1940 р. остаточно приєднано до складу Молдавської РСР. Наступного року від УСРР було від'єднано територію Східного Донбасу: Таганрозький та Шахтинський округи. Несуверенна УСРР не зуміла провести в 1925 р. та 1927 р. кордони з РСФРР і Білоруською СРР відповідно до етнічного принципу. Як наслідок, у складі «братерських радянських республік» залишилися заселені українцями й прилеглі до України етнічні території Берестейщини, Кобринщини, Пінщини, Стародубщини, Курської, Воронезької губерній та Кубані.

У 1918–1919 рр. території Північної Буковини з центром у Чернівцях, південні повіти Бессарабії та Мараморощини (Сигетщини) у Закарпатті анексувала Румунія. 700 тис. українців, які тут мешкали, не мали автономії й протягом 1919–1928 рр. та з 1937 р. жили в умовах воєнного стану.

Після завершення Першої світової війни Закарпаття ввійшло до складу Чехословацької республіки під офіційною назвою *Підкарпатська Русь*. 500 тис. українців отримали статус «державної національності» з гарантіями самоврядування, правами обирати й бути обраними до парламенту та місцевих органів

влади, видавати безцензурну пресу, власні національні символи. Проте офіційна Прага ніяк не могла наважитися надати українським землям автономію. Карпатська Україна проголосила національно-територіальну автономію лише 8 жовтня 1938 р., коли постала загроза знищення Чехословаччини внаслідок Мюнхенської змови. **14 березня 1939 р.** в умовах агресії хортистської Угорщини Карпатська Україна *проголосила державну незалежність* і першою в Європі стала до бою зі знахабнілим фашизмом. Однак 18 березня зазнала поразки в нерівній боротьбі, ставши територією Угорщини.

Відкривши нацистській Німеччині шлях до розпалення Другої світової війни та виступивши союзником Гітлера, СРСР приєднав до складу УРСР західноукраїнські землі, утворивши тут у 1939 р. Дрогобицьку, Львівську, Тернопільську й Станіславівську області, Північну Буковину та Південну Бессарабію в 1940 р. Тим часом територія Закарпаття (Холмщина, Лівобережне Надсяння, Лемківщина та Підляшшя) увійшла до складу Третього рейху.

На початку німецько-радянської війни Чернівецька й Ізмаїльська області ввійшли до складу Румунії, а розміщені на схід від Дністра території Одеської області, південних районів Вінницької, західних районів Миколаївської областей, лівобережні райони Молдавської РСР були включені до румунського губернаторства Трансністрія.

Західноукраїнські області, об'єднані в окремий дистрикт «Галичина», увійшли до т. зв. Генерального губернаторства. Більшість окупованих територій УРСР були об'єднані в рейхскомісаріат «Україна» з адміністративним центром у Рівному. Чернігівська, Сумська й Харківська області, Донбас і територія Криму перебували під владою тимчасової воєнної адміністрації вермахту.

З вигнанням нацистів на українських землях було відновлено УРСР, а в червні 1945 р. до її складу було включене Закарпаття.

Уроки вітчизняної історії, отримані в ході Другої світової війни. Звертаючись до того часу, ми мусимо усвідомлювати давню істину: добро і зло ходять поруч. Спочатку зло може видаватися нікчемним, слабким і карикатурним, навіть гідним певного жалю. Однак французький історик Фернан Бродель (1902–1985) закликав: «Історія має навчати головного — пильності», щоб наступне покоління не повторювало помилок попереднього й не ставало довірливою жертвою нахабних сусідів чи власних «вождів»-демагогів.

Втрата пильності коштувала людству надто дорого. Набуло небачених масштабів порушення **прав людини**. Під час війни людство знову повернулося до варварства воєнних злочинів: масового винищення людей та зруйнування середовища проживання внаслідок умисного нанесення ударів по населених пунктах (бомбардування, ведення бойових дій, вчинення диверсій), взяття та розстріл заручників, умисних убивств, нанесення тілесних ушкоджень, обмеження прав і свобод, знищення чи привласнення майна, не викликаних воєнною необхідністю, примушування військовополонених служити у ворожій армії та інших грубих порушень законів і звичаїв війни.

Права людини — природні (невід'ємні й непорушні) права індивіда, що забезпечують життя, людську гідність і свободу діяльності.

В'язні нацистського табору
Равенсбрюк. Німеччина

Під час війни влада нацистської Німеччини перетворила масове знищення, тортури, расове, релігійне переслідування людей та інші нелюдські акти поведінки (загалом воєнні злочини) на широкомасштабну урядову політику. Отже, вчинила **злочин проти людства**.

Друга світова війна не була неминучою. Її паліїв — німецький нацизм, італійський фашизм, японський мілітаризм, сталінський комуністичний режим у СРСР — можна було зупинити спільними зусиллями демократичних держав. Розглядаючи нацизм як знаряддя знищення сталінізму, демократичні країни, проводячи політику т. зв. умиротворення, дали змогу зміцнитися не лише ворогові комунізму, а й усього людства. У вселенському кровопролитті світ було врятовано від нацизму, однак ціною зміцнення комуністичного тоталітарного режиму, аж до створення соціалістичного табору, який протягом другої половини ХХ ст. тримав світ під загрозою розпалювання нової, уже ядерної, війни. Зрештою економічну перемогу було здобуто й над комунізмом. Однак вона не увінчалася жорсткою політикою декомунізації (подібною до денацифікації). Це ж призвело до виникнення нового вогнища світового напруження в подібні путінської Росії, що розпалює світову «гібридну війну», спрямовану насамперед проти України.

Людство здатне подолати всі загрози й дотримуватися гуманного шляху еволюції лише об'єднавшись. Для об'єданого людства немає непосильних завдань, що й засвідчує досвід боротьби й перемога над Третім рейхом.

Людство не може допускати наявності тоталітарних мілітарних режимів — паліїв нової світової війни. Адже з неї ніхто не вийде переможцем, а людська цивілізація перетвориться на руїну.

Друга світова війна дає **уроки безпосередньо для сучасної України** — об'єкта колись нацистської, а нині збройної агресії РФ.

Насамперед не можна нехтувати питаннями оборони Батьківщини й наївно сподіватися на договори про «дружбу та співробітництво» із сусідом, який став на шлях авторитаризму й тоталітаризму, демонструє імперські амбіції, загарбує

Злочин проти людства — урядова політика систематичного застосування найбільш ненависних злочинів, що роблять руйнівний вплив на людську гідність, принижують і спричиняють деградацію особистості.

сусідні території, улаштовує референдуми, аншлюси, прищеплює шовіністичні настрої своєму народу.

Нас має надихати й той урок, що у війні, зрештою, перемагає той, у кого більше моральних і матеріальних сил, хто здатний відмобілізувати всі внутрішні сили, мати сильних союзників.

Війна підтвердила правдивість давньої істини: агресор нападає на слабого. На полі бою при однаковому озброєнні перемагає міцніший моральний дух. Маючи підтримку народу, армія стає непереможною. «Там лицар — всякий парубійка, / Козак там чортові не брат», — навчає нас І. Котляревський.

Друга світова війна в історичній пам'яті. Джерелами перемоги є *історична пам'ять*, національна гідність і патріотизм. У цьому сенсі доречні слова О. Довженка, сказані в 1942 р.: «Таки догадалися: пересіли з брязкітливого інтернаціонально-космополітичного шарабана на вірних коней доброго старого патріотизму».

Історичну пам'ять люди зберігають не заради задоволення марного інтересу. Виникнувши з розповідей давніх мисливців, засновників родів, вона й досі слугує для передання людського досвіду та знань з минулого й усвідомлення на їхній основі власної сутності, власного «Я» особою, громадою, нацією. Вона втілюється в традиціях, пам'ятках, мемуарах, письмових та усних спогадах учасників історичних подій, що зберігаються в архівах, музеях і бібліотеках.

Історична пам'ять українського народу змальовує Другу світову війну без ідеологічних прикрас. Вона зберігає правду й про бойові нагороди, і про нагороди за депортації мирних мешканців, про нацистів-звірів і людяних німців, так само і про червоноармійців зі шляхетними та одночасно нищими душами. Вона пам'ятає й повні «добра» студебекери, з якими поверталися додому одні, і як інші, повернувшись з війни, ще довго «франтували» у вицвілих військових гімнастерках. Історична пам'ять міцна, поки жива. Тому збирайте й записуйте спогади останніх свідків тієї світової трагедії. Саме завдяки історичній пам'яті сьогодні ви маєте

Відбудова Києва.
Фото. 1945 р.

Н. Хасевич. Малюнок, виданий підпільною друкарнею в Західній Україні. 1949 р.

Історична пам'ять — сукупність наукових і ненаукових знань, масових уявлень соціуму (місцевої громади, народу, нації) про спільне минуле, яка слугує для визначення власної сутності (самоідентифікації) і відокремлення від недружніх чи ворожих соціумів.

ПОВТОРЕННЯ. ВСТУП

можливість побачити історію Другої світової війни набагато правдивішою, а не такою, як її підносила радянська література та пропаганда.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Цей доволі короткий історичний відрізок містить декілька яскравих і драматичних періодів:

- **1945–1953 рр.** — повоєнний період;
- **1953–1964 рр.** — період десталінізації;
- **1964–1985 рр.** — період системної кризи радянського ладу;
- **1985–1991 рр.** — період відновлення незалежності України;
- **1991–2013 рр.** — період становлення України як незалежної держави;
- **2014–2019 рр.** — початок творення нової України.

Незважаючи на суперечливість оцінок сьогодення, останній період історики майбутнього неодмінно назвуть *героїчним*.

ОСОБЛИВОСТІ КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1945–2019)

Головна особливість курсу — демонстрація гідного місця українського народу й нації в історії європейської та світової цивілізації. Матеріал курсу дає можливість переконатися, що:

— маючи власну організацію, українці здатні були захистити себе навіть у пекельних умовах радянського ГУТАБу (ГУЛАГу);

— тоталітаризм, побудований на штучних засадах і лицемірстві, не відповідав духовним і матеріальним потребам українців, а тому був історично приреченим;

— український народ не відучився працювати й забезпечував себе продовольством, працюючи на присадибних ділянках, а за першої ж можливості повернувся до природного способу господарювання;

— по-насилницьки вилучені внаслідок полтавської поразки з родини європейських народів, українці залишилися європейцями за духом і повертаються нині до своєї європейської цивілізації;

— не вичерпався творчий геній українців, який допомагає їм досягти своє становище як інтелектуально, так і образно;

— український народ може народжувати титанів духу, незламних звитяжців, здатних на героїзм і жертвність заради української громади, ставати на захист людських і природних прав нації.

Особливістю курсу історії є його зосередженість на питаннях поступу української нації. Виклад історичних подій, процесів та явищ здійснено з огляду на потреби й інтереси українців, утілення стосовно України загальнолюдських гуманітарних цінностей та норм міжнародного права.

Вагомою особливістю курсу є прагнення сформувати національно-культурну ідентичність, тобто усвідомлення своєї сутності, власного «Я». Без цього людина живе, точніше, існує, як організм. Вона не усвідомлює й мету свого існування, гід-

них себе засобів і поведінки. Така людина не може відрізнити друзів від ворогів, вибрати запропонований внутрішньо- чи зовнішньополітичний курс. Вона лише лялька-маріонетка в руках маніпуляторів. Сподіваємося, що ви зможете визначитися з власним «Я» і місцем у житті та боротьбі сучасної української нації, давньої та завжди молоді.

Здобувши незалежність, Україна постала перед вибором: продовжувати своє існування як формально незалежна держава, а насправді — підпорядкована вчорашньому імперському центру — Москві, чи розпочати зближення з Європою, провідні країни якої перейшли до нової стадії цивілізаційного поступу — **постіндустріального (інформаційного) суспільства**.

Зближення з країнами Європейського Союзу (ЄС) зумовило таку особливість сучасного життя України, як модернізаційний розвиток — розвиток шляхом реформ навздогін суспільствам і державам, які випередили Україну в цивілізаційному поступі, поки вона перебувала в статусі колонії спочатку Російської, а потім Російської радянської імперії та, як наслідок, нині перебуває в стані глибокої кризи пострадянського індустріального суспільства.

Це визначає таку особливість курсу, як звернення пильної уваги на здійснення в сучасній Україні модернізаційних змін.

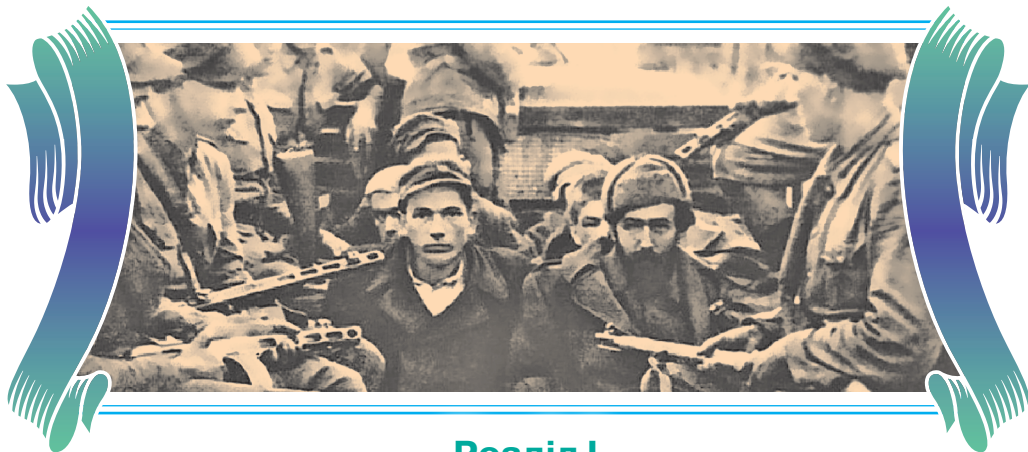
Запитання та завдання

Запишіть спогади ваших родичів чи знайомих про життя в другій половині ХХ ст., про їхні настрої й ставлення до влади, одяг та їжу, про працю й дозвілля, про книжки та мрії, про навчання в школі й улюблених учителів. Їхні розповіді, зафіксовані вами, стануть і надбанням вашої родини, і ще одним правдивим свідченням у скарбниці історичні пам'яті нашої Батьківщини.

Постіндустріальне (інформаційне) суспільство — історична стадія еволюційного розвитку цивілізації, на якій інформація та знання стають основними рушіями функціонування суспільства.

Розділ I

УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 1. Україна в системі міжнародних відносин

- *Наведіть приклади історичної закономірності: зовнішня політика є похідною від політики внутрішньої.*

1. Україна — співзасновниця Організації Об'єднаних Націй (ООН)

Пережиті людською цивілізацією дві світові війни спонукали керівників великих держав до створення міжнародної організації, яка б сприяла підтриманню та зміцненню миру й безпеки в усьому світі, розвитку міжнародного співробітництва. Так виникла ідея створення Організації Об'єднаних Націй (ООН), що продовжила б і розширила функції Ліги Націй.

Щоб отримати якомога більше представників у найавторитетнішій міжнародній організації, Й. Сталін ще під час Кримської конференції (1945) запропонував включити до складу майбутньої ООН усі радянські республіки. Дипломати західних держав нейтралізували цю спробу. Вони наголосили на тому, що жодна з радянських республік не є суб'єктом міжнародного права й не має міністерств закордонних справ. Щоб подолати опір Заходу, радянське керівництво розширило конституційні повноваження України та Білорусії. 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР схвалила зміни до Конституції СРСР, які передбачали право радянських республік на власні військові формування та встановлення прямих зовнішніх зв'язків з іншими державами. Український уряд був доповнений Народним комісаріатом закордонних справ (очолив драматург *О. Корнійчук*) і Народним комісаріатом оборони (очолив генерал-лейтенант *В. Герасименко*). Керувати республіканськими наркоматами освіти та культури були призначені українські поети *П. Тичина* та *М. Бажан*.

Ця поступка дала змогу керівництву СРСР окремо включити до складу ООН на правах «первісних членів» УРСР і БРСР. Усе ж головним аргументом для західних союзників стало те, що обидві республіки найбільше постраждали від воєнних дій та зробили величезний внесок у розгром нацизму.

Водночас виведення УРСР на міжнародну арену мало на меті пом'якшити враження світової громадськості від сталінських злочинів у Західній Україні,

Делегація УРСР на установчій конференції ООН. Перший ряд (зліва направо): О. Палладін, Д. Мануїльський, І. Сенін. м. Сан-Франциско (США). Фото. 1945 р.

а вона в ті роки відігравала роль найбільш потужного центру опору комуністичному режимові в повоєнній Європі. Тому Сталін намагався продемонструвати міжнародній спільноті, що він визнає прагнення українців до самореалізації, а йому, мовляв, протистоять лише «бандити».

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до м. **Сан-Франциско (США)** на установчу конференцію ООН. Восени того ж року нарком закордонних справ УРСР Д. Мануїльський став першим віце-головою Підготовчої комісії ООН, яка розробляла порядок денний першої сесії Генеральної Асамблеї ООН (**Лондон, січень 1946 р.**). Разом з представниками інших країн українські делегати були залучені до роботи в різних комісіях і комітетах, які працювали над підготовкою статуту та перших документів ООН.

На установчій сесії Генеральної Асамблеї ООН представників УРСР було обрано до складу Економічної та Соціальної ради ООН, а протягом 1948–1949 рр. УРСР як непостійний член входила до головного органу ООН — Ради Безпеки.

2. Участь у міжнародних організаціях

Жорстко дотримуючись курсу міжнародної політики червоної Москви, УРСР вступила до численних спеціалізованих органів та агентств ООН — Комісії з прав людини, Комітету в справах біженців і переміщених осіб, Статистичної комісії та ін. Протягом **липня 1946 р. — лютого 1947 р.** українська делегація брала участь у **Парижській конференції**, уклавши мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією. Договори мали для України особливе значення, адже уряди Угорщини й Румунії відмовилися від претензій на українські землі, що раніше входили до їхнього складу (Закарпаття, Північна Буковина, Ізмаїльщина). **1948 р.** УРСР узяла участь у **Дунайській конференції**, яка врегулювала питання судноплавства на Дунаї.

Представники УРСР увійшли до Всесвітньої ради миру. У 1950 р. майже 20 млн робітників УРСР поставили свої підписи під відозвою народів світу про заборону атомної зброї. У **1954 р.** УРСР стала членом Комісії ООН з питань освіти, науки та культури — ЮНЕСКО. До 1958 р. УРСР набула членства у 28 міжнародних організаціях та їхніх органах. Вона підписала або приєдналася до багатьох міжнародних угод, договорів і конвенцій, спрямованих на розвиток дружніх зв'язків між народами.

При цьому Москва забороняла Україні встановлювати будь-які прямі дипломатичні відносини з іншими країнами. Незважаючи на обмеженість і «декоративність» української дипломатії, її участь у міжнародних справах нагадувала всім народам та урядам, що на карті світу є Україна, а її окреме членство в ООН було як нагадування про певну («заснулу») українську окремішність.

3. Установлення кордонів УРСР із сусідніми державами внаслідок переділу західноукраїнських земель

Скориставшись переможним завершенням Другої світової війни, радянське керівництво намагалося закріпити ті території, які СРСР окупував ще на початку війни в співпраці з Третім рейхом. Так, питання західних кордонів СРСР, а отже, і західних кордонів України стали предметом обговорення *Тегеранської (1943) і Кримської (Ялтинської) (1945) конференцій*.

Установлення кордону з Польщею. Територіальне розмежування УРСР з Польщею виявилось найскладнішим. На нього вплинуло багато чинників: небажання західних держав сприяти зміцненню позицій СРСР у Центрально-Східній Європі; тиск виборців польського походження на президента США, марносластво яких потребувало «Великої Польщі» з далекими східними кордонами до середини вересня 1939 р.; готовність Сталіна поступитися про-радянським силам у Польщі й підтримати їхній авторитет завдяки українським етнічним територіям.

Несамостійна українська радянська дипломатія діяла винятково в межах сталінських директив. Так, **9 вересня 1944 р.** між урядом УРСР і польським прорадянським Тимчасовим комітетом національного визволення було укладено *Люблінську угоду*. Відповідно до неї, споконвічні українські землі в складі 17 повітів Підляшшя, Холмщини, Посяння та Лемківщини, де проживало майже 800 тис. українців, було передано Польщі.

16 серпня 1945 р. між СРСР і Республікою Польща було укладено договір про радянсько-польський державний кордон. Згідно з договором, кордон пройшов східніше від «лінії Керзона» на 5–8 км. У районі Немирів–Ялужка це відхилення становило 17 км. У районі р. Солонії та м. Крилова — 30 км.

Для Західної України цей договір фіксував факт остаточного включення до складу УРСР. Так московське керівництво створювало вирішальні передумови для тотального наступу на український антирадянський повстанський рух.

Установлення кордону з Чехословаччиною. Після завершення війни уряд Чехословаччини в еміграції запропонував ідею створення федерації чехів, словаків і карпатських українців. Тим часом московське керівництво вирішило утримувати Закарпаття як важливий стратегічний плацдарм для здійснення впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. З вступом радянської армії в край відновлення чехословацької адміністрації гальмувалося. Натомість радянська військова адміністрація швидко створила тимчасові народні комітети, а 26 листопада 1944 р. в м. Мукачевому скликала їхній з'їзд. Він схвалив маніфест про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та возз'єднання краю з УРСР. Було обрано Народну раду — тимчасовий орган законодавчої та виконавчої влади.

§ 1. Україна в системі міжнародних відносин

Під дипломатичним тиском СРСР чехословацька адміністрація мусила залишити Закарпаття. **29 червня 1945 р.** в Москві чехословацька делегація та представники СРСР уклали договір «*Про включення Закарпатської України до складу СРСР*». 30 червня 1945 р. на VII сесії Верховної Ради УРСР М. Хрущов заявив, що український народ уперше возз'єднався в єдиній українській державі. 22 січня 1946 р. було видано указ президії Верховної Ради СРСР про утворення в складі УРСР Закарпатської області. Цей документ без згоди закарпатців ліквідував Карпатську Україну як державне утворення.

Установлення кордону з Румунією. Пovoєнні кордони УРСР з Румунією було визначено договором від 10 лютого 1947 р. Румунія визнала права УРСР на Північну Буковину, Хотинщину й Ізмаїльщину. Водночас обома сторонами було проігноровано прагнення українців Мараморощини, висловлене ними в 1945 р., возз'єднатися з Україною. Договір юридично зафіксував кордони, установлені в червні 1940 р.

Обмін територіями 1951 р. Остаточне розмежування польсько-українського кордону відбулося 1951 р. Тоді на прохання Польщі було зроблено обмін прикордонними ділянками. До Львівської області включили землі довкола Кристинополя (пізніше перейменованій на Червоноград). До складу Польщі було передано територію з центром у м. Нижні Устрики Дрогобицької області.

Отже, основну частину українських етнічних теренів було об'єднано в одній державі, проте не для втілення в життя ідеалу української соборності, а заради сталінських імперських планів. Як наслідок, частина українських етнічних територій залишилася поза кордонами УРСР.

4. Обмін населенням між Польщею та УРСР у 1944–1946 рр.

Трагічної долі зазнали українці Закарзоння (Лемківщина, Посяння, Холмщина, Підляшшя). У **вересні 1944 р.** між Польським комітетом національного визволення прорадянської орієнтації та урядом УРСР на чолі з М. Хрущовим була підписана угода про взаємний **обмін населенням** у прикордонних районах, евакуацію українців з державної території Польщі та поляків з УРСР. Угодою передбачався добровільний характер переселення. Договір поширювався на українське етнічне Закарзоння й поляків та євреїв, які до 17 вересня 1939 р., мешкаючи на українських етнічних землях, були громадянами Польської держави.

Більшість українських селян не бажала залишати землю предків, нажите майно. До того ж їх лякали сталінські репресії та колективізація, недобра слава про

Обмін населенням — акція масового переселення мешканців прикордоння, що відбулася між Польщею та УРСР у 1944–1946 рр., набувши ознак **етнічної чистки** й маючи на меті знищення передумов для підтримки українського та польського національних рухів.

Етнічна чістка — політика, спрямована на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної належності, що проявляє себе в таких формах, як масове переселення етнічних груп, примус до еміграції, насильницькі депортації.

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

які поширилася Закерзонням ще в 1939–1941 рр. Тому, щоб спонукати українців до переселення, польська сторона не поширювала на них умови аграрної реформи, яка розпочалася в Польщі, закривала культурно-освітні установи, школи з українською мовою навчання, не визнавала Української греко-католицької церкви тощо.

Історичне джерело

Переселенцям дозволяли «вивезення одягу, взуття, білизни, постільних речей, продуктів харчування, хатніх речей, сільськогосподарського реманенту, упряжі й інших предметів домашнього та господарського вжитку, загальною вагою до 2 ц на одну родину».

Незважаючи на шалений тиск, українці зятято трималися рідної землі. Першими добровільними переселенцями (таких виявилось майже 80 тис. осіб) стали незаможні сім'ї, господарства яких були знищені війною чи польськими націоналістичними формуваннями навесні та влітку 1944 р. Побачивши умови життя в радянській Україні, переселенці спробували повернутися додому. Проте на Закерзонні їх уже очікували спеціальні терористичні формування, створені за наказом Сталіна. До терору приєдналися й польські нелегальні націоналістичні формування. Їхній жорстокості не було меж. Вони грабували й спалювали українські села, убивали мешканців. На захист українців стали з'єднання УПА-Захід.

Карикатура на сталінську політику щодо українського Закерзоння. 1945 р.

Поки діяли умови добровільного переселення, українці не хотіли залишати батьківщину й вимагали від польського уряду поваги до своїх прав, згідно з конституцією Польської держави: рівності в доступі до земельної реформи, свободи віросповідання, відкриття шкіл з українською мовою навчання, відновлення української кооперації; просили згоди на створення української демократичної партії та амністії для звинувачених за політичними статтями.

Тим часом на Потсдамській конференції (1945) Сталін пообіцяв, що «Польща стане державою без національних меншин». Це призвело до другого етапу переселення, який мав насильницький характер. 1 вересня 1945 р. для переселення українців з Польщі було відряджено три дивізії Війська Польського. Вони отримали наказ примусово відселити українців з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. У разі відмови командуванню було наказано примусово розселити їх у глибинних районах Польщі, подалі на захід від річки Сяну, по 2–3 родини на польське село.

Села Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя запалали з новою силою. Нерідко разом з поляками наругу над українцями здійснювали й воїни радянської армії, призначені нібито для охорони переселенців. Знову на захист українців ставали лише загони УПА-Захід.

§ 1. Україна в системі міжнародних відносин

Незважаючи на опір, протягом 1945–1946 рр. із Закарпаття було депортовано в УРСР майже 0,5 млн осіб (понад 120 тис. родин). Депортація не обминула навіть родин, члени яких служили в Червоній армії.

Водночас із західних областей УРСР до Польщі було переселено майже 0,8 млн осіб (близько 160 тис. родин). Умови вивезення поляків теж були складними. Вагони подавали несвоєчасно, з розбитими вікнами та дверима.

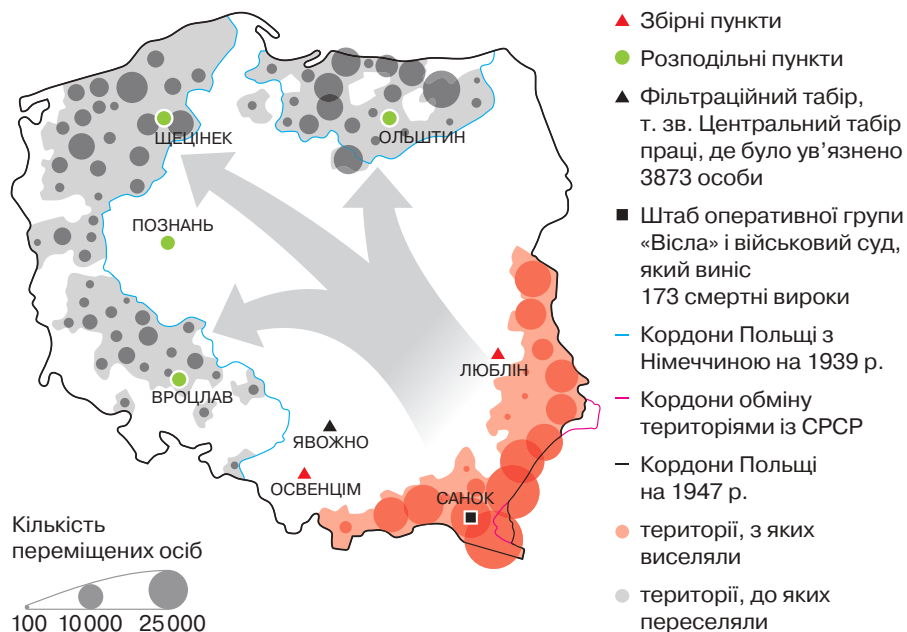
Історичний факт

Чого зазнали українці від польської влади та загонів польських націоналістів під час обміну населенням, свідчить неповна статистика. Скоєно нападів на населені пункти — 180; убито українців — 4670 осіб; повішено та втоплено — 47 осіб; пограбовано — 2268 родин; забрано коней — 1020, корів — 1319, спалено на 80 і 100 % — 304 села; спалено окремих будинків з майном — 650; здійснено нападів на поїзди з українськими переселенцями — 8; спалено майна на залізничних станціях — 850.

5. Операція «Вісла»

Операція «Вісла». Обмін населенням між Польщею та УРСР у 1944–1946 рр. не дав змогу польській владі остаточно вирішити «українське питання». Багато українців ховалися в лісах, прикордонних територіях Чехословаччини й УРСР, а потім повернулися до своїх садиб. Вони знову стали соціальною

Операція «Вісла» (з польської карти)

Операція «Вісла» — масова примусова депортація українців з етнічних українських територій Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини в західні й північні території Польської держави.

Під час операції «Вісла».
Фото. 1947 р.

базою для з'єднань УПА-Захід. Повстанці ж, щоб не допустити «деукраїнізації» споконвічних українських етнічних територій, нищили переселенські комісії польського уряду, вели боротьбу з шовіністичними польськими з'єднаннями, що тероризували співвітчизників, спалювали села, з яких було виселено українців, а натомість заселено поляків.

Польський уряд побоювався, що українці організують національний рух за возз'єднання з «Великою Україною». Водночас польські комуністи відчували від українських повстанців і загрозу тому тоталітарному режимові, який

вони утверджували в Польщі. Усе це спонукало їх продовжити антиукраїнську політику й провести повне виселення українців з етнічних територій. Приводом до т. зв. **операції «Вісла»** стала загибель генерала К. Свєрчевського — заступника міністра оборони Республіки Польща, який потрапив у засідку УПА.

Операція розпочалася **28 квітня** та тривала до кінця **липня 1947 р.**, а переселення невеликих виявлених груп українців продовжувалося аж до квітня 1950 р. Акцію проводили 6 дивізій та 3 додаткові полки Війська Польського — разом понад 20 тис. осіб. Війську допомагали добровольчі резерви народної міліції та управління безпеки Польщі. Збройні сили заблокували всі райони компактного проживання українців і провели насильницьке виселення. На збір у деяких селах давали 20 хв. Виселення супроводжувалося руйнуванням пам'яток культури: церков, цвинтарів, музеїв, бібліотек, невинуватими актами насильства, унаслідок яких загинуло 655 осіб. Одночасно здійснювали каральні заходи щодо вояків УПА, учасників підпілля ОУН — насамперед українських священників та інтелігенції. За даними польського уряду, у концтаборі Явожно (недавній філії концтабору Освенцім) було ув'язнено 3873 українці. Військово-польові суди оперативної групи «Вісла» засудили 315 осіб, у тому числі: 173 — до смертної кари, 58 — до довічного ув'язнення.

Репресивна акція «Вісла» була скоординована з урядами СРСР і Чехословаччини, які надали збройні сили для блокування східних і південних кордонів Польщі, щоб не дозволити українцям сховатися на територіях цих сусідніх держав. Під час операції всіх українців і членів змішаних українсько-польських сімей було виселено в західні та північні райони Польщі, що після завершення Другої світової війни відійшли до її складу. Переселення здійснювали з дотриманням «принципу розпорошення»: чисельність переселених українців не перевищувала 10 % від загальної чисельності мешканців населеного пункту. Це робили з метою якнайшвидшої колонізації українців. На нових місцях українці зазвичай отримували найбільш зруйновані війною господарства. За даними польського уряду, під час операції «Вісла» було депортовано 140 575 осіб, за неофіційними даними — 150 тис. осіб. На захист жертв акції «Вісла» стали лише підрозділи УПА, проте десятикратна перевага польських збройних сил вирішила справу. Після депортації українців діяльність УПА в Закерзонні втратила сенс і

перспективи. Багато відділів УПА були розбиті, а частина групи «Сян» пробилася через територію Чехословаччини в Західну Німеччину.

Переселення сформувало гнітюче відчуття кривди й особистої трагедії у свідомості переселенців та їхніх нащадків.

Сенат Польщі 3 серпня 1990 р. засудив цю акцію.

6. Передання Кримської області до складу УРСР

Тримаючи український народ у колоніальній залежності, російська й радянська імперські пропагандистські машини завжди наголошували про «єдність двох братських народів». З цією метою 1954 р. було організовано бучне святкування 300-річчя т. зв. «возз'єднання України з Росією». Пропагандистська кампанія протягом першої половини 1954 р. перетворилася на суцільний ланцюг урочистих зборів, виставок, концертів, конкурсів, фестивалів, днів культури тощо. Їхньою кульмінацією стали указ Президії Верховної Ради СРСР від **19 лютого 1954 р. «Про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР»** і відповідний закон СРСР від **26 квітня 1954 р.** Під час їхнього обговорення доповідачі запевняли у віковичній дружбі й довірі російського народу до українського, їхній спорідненості тощо.

Що ж насправді спонукало до такого кроку союзне керівництво? Прагматично розраховуючи свої дії, воно, по-перше, чітко усвідомлювало, що півострів був тісно пов'язаний з УРСР господарськими зв'язками. По-друге, передання мало пропагувати українцям і всім народам СРСР переваги політичної співпраці з Росією.

Тим часом за пропагандистською ширмою приховувалося прагнення союзного керівництва перекласти на українство частину моральної відповідальності за депортації та геноциду кримських татар, виселення німців, греків, болгар і вірмен. На УРСР було перекладено й вирішення соціально-економічних проблем Криму, до яких довело недолуге керівництво РРФСР.

В історичній перспективі приєднання Криму посилило майбутній економічний потенціал України. Однак у 1950–1960-х роках, щоб урятувати господарство Кримської області, довелося забирати необхідне від інших областей України. До того ж московське керівництво хотіло «розбавити» росіянами етнічний склад України. М. Хрущов знав, що після депортації з України німців, вигнання поляків, убивства євреїв, переселення чехів, румунів, частини угорців, насильного завезення в УРСР українців з Польщі питома вага українців суттєво зросла, уключаючи й компартію. Останнє посилювало автономістські настрої серед партійців. Тому передання Криму вплинуло на зниження відсотка українців в УРСР і водночас зростання відсотка росіян — від 13 до 16. Це ускладнило міжнаціональні відносини. Частка росіян в УРСР збільшилася. У 1959 р. в Криму мешкало 1,2 млн осіб. Українці становили 22,3 %, а росіяни — 71,4 % від загальної чисельності мешканців.

Проблема міжнаціональних відносин залишалася гострою й з проголошенням

Кримське селище Гаспра після Другої світової війни. Фото. 1950-і роки

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Україною незалежності. Частина росіян, вихована радянською, т. зв. інтернаціоналістською пропагандою, не вважала себе українськими громадянами, тобто політичними українцями російського етнічного походження, як цілком природно себе сприймають представники різних етносів у складі європейських національних держав. Це й стало основою для використання багатьох етнічних росіян напередодні та в ході окупації Криму Російською Федерацією у 2014 р.

Запитання та завдання

1. Прослідкуйте за допомогою мапи формування західних кордонів УРСР.

2. Поясніть поняття «обмін населенням», «етнічна чистка», «операція «Вісла»».
3. Охарактеризуйте ситуацію щодо включення УРСР до засновників ООН та її участь у міжнародних організаціях.
4. Визначте чинники, які спонукали радянське керівництво передати Кримську область до складу УРСР.
5. Проаналізуйте з урахуванням тодішніх міжнародних чинників процес формування західних кордонів УРСР.

6. За оцінками дослідника В. Кубійовича, суцільні українські етнічні території перед Першою світовою війною становили 718,3 тис. км², за оцінками М. Шаповала — 739 тис. км². Чим ви поясните історичний факт, що територія незалежної України становить лише 603,628 тис. км²?

7. Який урок українцям дає історія визначення західних кордонів УРСР?
8. З огляду на окупацію Криму, частини сходу України, «гібридну війну», яку веде РФ проти України, чим, на вашу думку, були слова про «споконвічну дружбу, братерство, спорідненість українського й російського народів»?

§ 2. Внутрішньополітична ситуація

- *«Об'єдналися всі українські землі. Буде єдине стадо та єдині пастирі. Усі тепер будемо однакові», — написав О. Довженко 30 червня 1945 р. Чому в об'єднанні України патріотичний митець не вбачав нічого доброго?*

1. Внутрішньополітичне життя

Незважаючи на жахливі людські та матеріальні втрати, перемога над нацистською Німеччиною привела до значних змін у свідомості радянських громадян. З'явилися сподівання на поліпшення життя. Під час війни втратила актуальність одна з основних засад радянської пропаганди про СРСР як оточену фортецю. СРСР воював проти нацизму не сам, а в складі антигітлерівської коаліції. Після завершення війни на західному кордоні з'явилися держави «народної демократії», дружні СРСР. Додому повернулися мільйони очевидців, які засвідчували, що життя робітників і селян у Західній Європі було не таким злиденним, як його описували радянські пропагандисти. У країні з'явилися досі не бачені товари масового вжитку, демонструвалися трофейні кінофільми, які стали живими ілюстраціями до розповідей українських бранців і солдатів. Після пережитого,

§ 2. Внутрішньополітична ситуація

побаченого й почутого люди ставили природне запитання: «Чому ж наше життя набагато гірше, ніж у них?» Народ, який виніс головний тягар війни, здобув перемогу ціною неймовірних жертв, заслуговує на краще життя, ніж має. З'явилася надія на припинення репресій, ліквідацію колгоспів, пом'якшення цензури, покращення умов життя — на оновлення.

Історичний факт

Іноді оптимістичні очікування набували наївної та навіть курйозної форми. Так, в одному з колгоспів Сталінської обл. (нині Донецька) поширилася чутка, що на конференції ООН у Сан-Франциско ухвалили рішення про розпуск колгоспів. Селяни негайно ж прийшли до правління з вимогами розділити між ними колгоспне майно.

Однак природні прагнення до оновлення суперечили господарським і політичним засадам сталінського режиму. Тому він повів нещадну боротьбу: до ГУТАБу (ГУЛАГу) було вивезено сотні тисяч оstarбайтерів і військовополонених. Так для них обернулася природна для всього світу **репатріація**. До таборів на багато років за «антирадянську пропаганду та вихваляння фашистської Німеччини» потрапили й ті, хто повернувся до рідних домівок, але мав необережність розповідати про побачене в Європі.

Загалом внутрішньополітична ситуація в УРСР характеризувалася повним відновленням позицій тоталітарного режиму. Комуністична партія зосередила у своїх руках усю повноту влади, яка, використовуючи збройну силу та каральні органи, проводила свою політику через систему рад. Командно-адміністративна система знову підпорядкувала виробництво, нехтувала економічними інтересами Української РСР, максимально та штучно прив'язувала її до загальносоюзної економіки.

У суспільно-політичній сфері було повністю відновлено монополію комуністичної ідеології. Викорінювалися будь-які прояви інакомислення. Як ознаки ворожості до радянської влади та її вождя, жорстоко карали будь-які вияви незадоволення. Національно-патріотичні сили в Західній Україні були оголошені поза законом, їх знищували.

Історичне джерело

У дні 70-річчя Й. Сталіна газета «Радянська Україна» писала: «У народному фольклорі є мудре визнання товариша Сталіна в усій нашій діяльності: “Що б ми не робили, — чи ткали, чи кували, чи ліс рубали, чи дім будували, — у всякому ділі нашого успіху тільки друга половина. Першу за нас Сталін уже зробив».

Усі ЗМІ називали його «світочем комунізму», «визволителем і збирачем українських земель», «корифеєм наук», «сонцем нашої ери»... Підлабузницьких порівнянь не злічити.

Функціонери сталінського режиму нехтували правами та свободами людини й громадянина, прикриваючись труднощами воєнного часу, а потім відбудовного періоду. Але й з налагодженням мирного життя народ залишався позбавленим реальних політичних прав. Політичну верхівку УРСР призначали з Москви.

Репатріація (від латин. *repatriatio*) — повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за її межами.

Зміни у свідомості українців. У роки, коли сталінський режим відновив повний контроль над внутрішньополітичним життям і досягнув піку імперської величі, перевершивши навіть могутність Російської імперії, — саме тоді зароджувалися ті прояви свідомості, які з часом стали чинниками руйнування комуністичного режиму. Це насамперед почуття гордості українців за свою Батьківщину — Україну, викликане визнанням ролі України на міжнародній арені — її суттєвого внеску в розгром нацизму — і включенням до переліку держав-засновниць ООН. Це й перші сумнівні українських патріотів щодо державного статусу України в післявоєнній міжнародній ситуації: Україна вже межувала не з капіталістичними, а з дружніми країнами народної демократії. Чому ж вона має бути республікою СРСР, якщо її західні й південні сусіди — Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія та Болгарія — мали статус незалежних держав?

Війна змінила співвідношення між «російським містом» і «українським селом». Міста на сході України залишилися «російськими», однак міста в центрі та на заході України через скорочення під час війни кількості польського та єврейського населення стали переважно українськими. Уперше в новітній історії українці становили більшість у двох головних містах Центральної та Західної України — Києві та Львові.

Воз'єднання Західної та Східної України посприяло зміцненню національної самосвідомості. Окремі етнічні групи бойків, лемків, гуцулів, мешканці українсько-російського прикордоння — усі усвідомили свою належність до українського народу й стали називати себе *українцями*.

Війна змінила й етнічний склад компартії України та державних радянських органів. Посади нижчого рівня посіли українці. Число українців зросло й на всіх інших рівнях партійного керівництва. Це створювало передумови для зародження автономістських настроїв у КП(б)У, посилення почуття власної гідності. Так, навіть за життя Сталіна на сесії Верховної Ради СРСР українські керівники вимагали для розореної війною України більшої частини із всесоюзного бюджету, ніж було заплановано кремлівським керівництвом.

Ідеологічний тиск на інтелігенцію. Щоб подолати післявоєнні настрої, спрямовані на оновлення суспільства, Сталін з оточенням вдався до посилення ідеологічного тиску, що стало складовою післявоєнної внутрішньополітичної ситуації в УРСР. Оскільки на формування суспільних настроїв найбільший вплив здійснювала творча інтелігенція, то вістря ідеологічних кампаній було спрямоване насамперед проти неї.

До традиційних звинувачень у «м'якотілості» і «лібералізмі» («угодовсько-му» ставленні до «класових ворогів») проти української інтелігенції обов'язково додавалося шельмування за **«український буржуазний націоналізм»**.

Сталінізм спрямував найпотужніший ідеологічний удар саме проти України, адже вона, на думку партійних радянських керівників, зазнала «найбільшого впливу західного способу життя» під час гітлерівської окупації. Пішовши на певні поступки

Український буржуазний націоналізм — термін-ярлик (кліше) з пропагандистської фразеології компартійних функціонерів і каральних органів СРСР для означення українських патріотів, державних діячів і митців — усіх, хто не поділяв принципів національної політики компартії, спрямованої на уподібнення всіх народів СРСР шляхом зросійщення.

§ 2. Внутрішньополітична ситуація

патріотичним настроєм під час воєнного лихоліття, наприкінці війни Сталін повернувся до імперських планів. Тому український патріотизм зазнав нових обмежень на користь радянської імперськості, поєднаної з російським православ'ям. У пресі Московського патріархату зазвучала навіть формула «Москва — третій Рим».

Діячів української культури ще із січня 1944 р. знову звинувачували в ідеологічних збоченнях. Щоб пригнітити патріотичне натхнення українських митців, Сталін звинуватив їх в антиленінських помилках і націоналістичних перекрученнях.

Історичне джерело

27 липня 1945 р. **О. Довженко** з приводу тієї критики зробив запис у своєму щоденнику: «...невже любов до свого народу є націоналізмом? Чи націоналізм у непотуранні глупості людей чиновних, холодних діяг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?»

У другій половині 1940-х років в Українській РСР розпочали ідеологічні кампанії проти інтелігенції. Їхньою метою було утримання під владним контролем не лише поведінки, а й думок і настроїв окремої особи та всього суспільства. Жертвами ідеологічних кампаній ставали насамперед талановиті люди, які мали творчі й новаторські погляди, уміли побачити незвичайне в буденному, висловлювали ідеї, що були неприйнятні для комуністичної ідеології¹.

2. Репресивні кампанії радянської влади

Більшовики завжди використовували насильство в боротьбі з ідеологічними опонентами. Щоб позбавити ОУН та УПА підтримки власного народу, був застосований весь напрацьований арсенал масових репресій: арешт, заручництво, убивство, катування, конфіскацію майна, масову депортацію, тотальний нагляд.

Наприкінці березня 1944 р. зі вступом радянської армії на терени Західної України негайно розпочалися репресії проти близьких і рідних членів ОУН та УПА — усіх повнолітніх родичів засилали в Сибір, а їхнє майно відбирали.

Історичний факт

У листопаді 1944 р. **М. Хрущов** запропонував запровадити військово-польові суди військ НКВС, наголошуючи, що «з метою залякування бандитів за вироками цих військово-політичних судів засуджених до знищення не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно проводити відкрито, із залученням місцевого населення».

Завершення війни не призвело до ослаблення каральних акцій. Так, М. Хрущов у травні 1945 р. вимагав від західноукраїнських органів «застосування нових методів роботи» для «глибокого очищення» Західної України від «націоналістичних елементів». Протягом 1944–1952 рр. тут було репресовано майже 500 тис. осіб. З них: заарештовано понад 134 тис., убито понад 155 тис., вислано довічно за межі України понад 203 тис. осіб. Жертвами репресій насамперед ставали підпільники обох організацій ОУН, бійці УПА, члени їхніх родин і

¹ Детальніше про ідеологічний тиск проти української інтелігенції ви дізнаєтеся в наступних параграфах.

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

запідозрені в симпатіях до національного руху: родини заможних селян, інтелігенція, священники греко-католицької церкви.

Державний терор супроводжував навіть такий вияв «радянської демократії», як вибори до місцевих рад і Верховної Ради УРСР. Через силовий тиск каральних органів вони перетворювалися на формальність і ще один привід для репресій.

Історичний факт

Відомий письменник **А. Дімаров**, працюючи кореспондентом газети, так описав проведення виборів у тоталітарний спосіб в одному із сіл на Волині: «Рано о восьмій у супроводі “яструбків” почали приходити люди... Лейтенант недарма лазив на горище. Він просвердлив над обома кабінами по дірці, посадив над кожною по енкаведистові... Зайде дядько до кабіни, стане щось писати в бюлетені, а зі стелі йому на шапку чи голову вже сиплеться крейда. Вийде, проголосувавши, на двір, а тут енкаведисти: “Ану, нахилися!” Чиста шапка чи голова — чеши, чоловіче, додому, а якщо посипана крейдою — паняй до машини!»

3. Масові депортації (1944–1946)

Одним зі способів репресивної політики радянської влади щодо упокорення західноукраїнських областей стали масові **депортації** «родин активних учасників ОУН, УПА й УНРА у віддалені місцевості СРСР». Партійні та радянські працівники, каральні органи в кожному районі з березня 1944 р. склали списки родин учасників визвольних змагань, які «підлягали» виселенню. Вивозячи їх у північні та східні регіони СРСР, які в народі отримали назву «табірних», радянську владу турбувало лише одне: щоб особи, яких виселяли, «брали якомога більше одягу та взуття», оскільки від цього залежало їхнє «трудове використання» у **спецпоселеннях**.

Спецпоселенцям під загрозою кримінального покарання заборонялося залишати поселення. За цим слідували спецкомендатури. Щоб утримувати себе та свої родини, спецпоселенці мусили працювати на місцевих підприємствах, отримуючи за виконану норму харчові пайки. Особливо нужденним було становище утриманців: дітей, хворих, людей старшого віку.

Історичне джерело

Медичні працівники Вологодської області в грудні 1945 р. писали: «Харчування утриманців і дітей дошкільного віку вкрай погане. Їм видають один лише хліб: дітям — 400 г, а утриманцям — 300 г на добу. ...У результаті значна частина спецпоселенців, особливо їхні діти, виснажені. Серед дітей є захворювання на дистрофію I та II ступенів».

У Новосибірській області «спецпоселенка Катерина Заяць обморозила ноги й не змогла виходити на роботу. За відмову від роботи директор радгоспу не видав їй хлібні картки й не дозволив харчуватись у їдальні».

Депортація — примусове виселення народів, етнічних, конфесійних, соціальних та інших груп з місць їхнього постійного проживання з політичних, класових, соціальних, релігійних, національних мотивів.

Спецпоселення — місце примусового утримання депортованих українців і представників інших етносів, яких радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими.

§ 2. Внутрішньополітична ситуація

У Молотовській області (нині Пермська) узимку 1949 р. в поселенні шахти № 4 тресту «Сталінвугілля» у бараці площею 35 м² проживало 14 сімей оунівців загальною чисельністю 40 осіб.

Бараки потребували капітального ремонту, заміни підлог, ремонту печей, дверей, засклення віконних рам.

Щоб утримати спецпоселенців від утеч, їх відправляли разом із сім'ями у віддалені від залізничних, водних і шосейних шляхів глухі місцевості обов'язкового поселення. У листопаді 1948 р. Верховна Рада СРСР ухвалила указ, за яким утікачів карали 20 роками каторжних робіт, а за постановою уряду від 6 квітня 1950 р. засланих на спецпоселення протягом 1944–1949 рр. було переселено «у віддалені райони країни навечно». Так радянська влада намагалася убезпечити себе від відродження національного руху з поверненням на Батьківщину українців, які відбули найсуворіші покарання.

Історичний факт

Не робили ніяких поступок і для дітей спецпоселенців. Здобувши середню професійну, спеціальну й навіть вищу освіту, вони «отримували направлення на роботу на підприємства чи установи, розміщені в республіці, краї чи області, що є місцем спецпоселення їхніх батьків».

Протягом 1944–1946 рр. на схід і північ СРСР було депортовано майже 15 тис. родин (близько 37 тис. осіб).

4. Ідеологічні кампанії

Помітивши після війни зміну суспільних настроїв — щирих сподівань на поліпшення життя, підвищення життєвих стандартів до рівня європейських, припинення терору, оновлення духовного життя, сталінське керівництво замість того, щоб піти назустріч цим настроям, відродило довоєнну тактику тоталітарного режиму — пошуку «внутрішнього ворога» і розправи над ним. Таким ворогом у післявоєнний час було визначено інтелігенцію, настрої якої, на думку Сталіна, були викликом для тоталітарного режиму.

Сталінське керівництво вирішило розгорнути ідеологічну кампанію щодо посилення контролю над інтелектуальним і творчим життям інтелігенції. Зміст контролю полягав у звинуваченнях і переслідуваннях інтелігенції нібито за відхилення від комуністичної ідеології. Організатором кампанії був тодішній керівник справами пропаганди й агітації А. Жданов, звідси й походить її назва — *«ждановщина»*.

Сигнал до початку нової ідеологічної атаки на українську інтелігенцію подала липнева (1946) резолюція ЦК ВКП(б) «Про серйозні недоліки та помилки керівництва української компартії». ЦККП(б)У звинуватили в недостатній увазі «до підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва». Щоб довести свою лояльність, протягом серпня–жовтня 1946 р.

«Ждановщина» — ідеологічна кампанія в СРСР щодо посилення контролю над інтелектуальним і творчим життям інтелігенції з метою залякати або фізично ізолювати людей, які мали власний погляд на політику радянського тоталітарного режиму.

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

ЦК КП(б)У видав п'ять постанов: про «Історію української літератури», про журнал «Перець», про журнал «Вітчизна» і дві про репертуар театрів. До 1951 р. число постанов сягнуло 12.

У березні 1947 р. наступ на українську літературу очолив Л. Каганович, призначений першим секретарем ЦК КП(б)У. В Україні розпочали кампанію щодо «викорінення всіх решток буржуазно-націоналістичної ідеології». Сторінки преси зарясніли «викривальними» статтями про «пережитки», «ворожі ідеї та концепції», про «перекручення й помилки». У наукових і культурних закладах та установах проходили партійні збори, на яких засуджували роботу та творчість учених і митців, які начебто були винні в тому, що відрізнялися талантом і новаторським пошуком.

Найсерйозніші звинувачення в ідеологічних помилках були пред'явлені Інституту історії України АН УРСР, якому в роки війни було дозволено патріотичний виклад історії. Так, наприклад, директор інституту М. Петровський видав у 1943 р. роботу «Незламний дух великого українського народу», а в 1944 р. — «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській національній державі». Тепер апарат ЦК КП(б)У взявся, за висловом Л. Берії, «вправляти мізки» українським історикам. З цією метою було проведено три «настановчі» наради, під час яких партійні керівники звинуватили істориків у пропаганді «реакційних ідей» М. Грушевського та М. Скрипника, зокрема: наголошенні на відмінностях української та російської історії, українському характері Київської держави, ідеалізації українських національних діячів XIX ст. Л. Каганович і М. Хрущов зажадали від учених відмовитися від схеми поступу української історії, розробленої М. Грушевським, і використовувати лише ідеї «Короткого курсу історії ВКП(б)».

У серпні 1947 р. з'явилася постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній були засуджені всі праці-узагальнення, видані Інститутом історії, а історики звинувачені у відродженні «реакційних вигадок» В. Антоновича та М. Грушевського. Компартія вимагала писати історію України «з позицій класової боротьби та російсько-української єдності», показувати «провідну роль російського народу, його вирішальний внесок в історичний прогрес народів СРСР», хоча це суперечило історичній правді.

У Західній Україні незаслужених переслідувань зазнали відомі історики — учні М. Грушевського — І. Крип'якевич і М. Кордуба. У Львові були ліквідовані відділи Інститутів історії України, української літератури й економіки. Багатьох учених звільнили.

Одночасно під приводом буржуазно-націоналістичних перекручень розпочали кампанію цькування багатьох письменників.

Історичний факт

Надуманість і штучність критики яскраво ілюструють ідеологічні закиди на адресу Л. Первомайського за вірш «Балада про жінку біля Золотих воріт». На переконання радянських критиків, він мав би оспівати «не давні Золоті ворота Києва, а червоні зорі Кремля, до яких звертає свій погляд усе передове людство».

Л. Каганович вимагав репресій і проти відомих письменників М. Рильського, Ю. Яновського та ін. Звинувачення проти них прозвучали на розширеному пленумі правління Спілки письменників України у вересні 1947 р.

Історичне джерело

Про нестерпну атмосферу на зібранні свідчить висловлювання **М. Бажана** про свого колегу-письменника: «...людина скочується в те націоналістичне болото, звідки їй вже привітно киває своєю бородатою головою Михайло Грушевський».

М. Рильський зазнав нищівної критики за поетичні твори «Київські октави» та «Мандрівка в молодість», Ю. Яновський — за роман «Жива вода», І. Сенченко — за повість «Його покоління», О. Довженко — за кіноповість «Україна в огні».

Історичний факт

Наслідком критики на адресу Ю. Яновського стало, наприклад, знищення 20 тис. примірників роману «Жива вода». У письменника відібрали продовольчий ліміт, заборонили надавати йому позики. Щоб якось вижити, Ю. Яновський змушений був продати власну бібліотеку, друкарську машинку, костюм та інші речі.

Кампанія ідеологічної критики переросла на масові арешти науковців, літераторів і діячів культури. Протягом 1946–1947 рр. число репресованих зросло до 10 тис. осіб.

У 1948 р. зазнали ідеологічної атаки навіть природничі науки. У республіці розгорнулася кампанія «викриття» генетики, яку оголосили «псевдонаукою». Використовуючи низький освітній рівень компартійного керівництва, даючи нездійсненні обіцянки, Всесоюзну академію сільськогосподарських наук очолив Т. Лисенко. Маючи освіту агронома, цей «академік» завдяки підтримці Сталіна розпочав переслідування провідних учених-генетиків. Жертвами **«лісенківщини»** стали такі провідні українські вчені, як О. Богомолець, М. Гришко, Р. Кавецький, Ю. Спасокукоцький, М. Холодний, викладачі й автори підручників з біології та генетики.

Розгорталася й ідеологічне цькування проти кібернетики, «надто абстрактної» математики, «суб'єктивістської» теорії відносності А. Ейнштейна. Кампанія, однак, швидко припинилася через задіяність усіх цих наук у радянських воєнних проектах.

У 1949 р. «чистка» інтелігенції проходила під гаслами боротьби проти «безрідного **космополітизму**» і «низькопоклонства перед Заходом». Кампанія відразу набула антисемітського спрямування. В Україні її жертвами стали відомі

«Лісенківщина» — політична кампанія з переслідування провідних учених-біологів, генетиків і дослідників з інших природничих наук, що проводилося із середини 1930-х до початку 1960-х років під приводом відступу від комуністичної ідеології, що надовго загальмувала розвиток цих наук.

Космополітизм (від грецьк. *kosmopolites* — громадянин світу) — ідеологія «світового громадянства», яка ігнорує питання національного життя; схильність людини вважати себе громадянином світу; ідеологічне тавро для представників інтелігенції в СРСР, насамперед євреїв за походженням, які нібито схилилися перед західною наукою, технікою та культурою.

Розділ І. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

вчені та літератори єврейського походження. Шпальти газет і часописів зарясніли закликами «до кінця розтрити безрідних космополітів».

Особливо посилилася антисемітська кампанія в УРСР з грудня 1949 р., коли першим секретарем ЦК КП(б)У став Л. Мельников. Євреїв виганяли з центральних культурно-ідеологічних установ, редакцій газет, журналів, академічних інститутів, театрів, засуджували й висилали у віддалені регіони СРСР. Серед звинувачень завжди фігурували: «єврейський націоналізм (сіонізм) і шпигунство на користь закордонних розвідок».

Переслідування української інтелігенції досягнуло апогею влітку 1951 р. 15–25 червня в Москві з успіхом пройшли т. зв. Дні української культури. Через тиждень у газеті «Правда» з'явилася гостра критична стаття про діяльність ЦК КП(б)У, який нібито знову послабив боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом», а той тим часом «звив собі кубло» в українській літературі та науці. У статті було розкритиковане лібрето опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький». Її авторів — О. Корнійчука, старанного апологета радянської влади, і В. Василевську — звинуватили в «українському буржуазному націоналізмі», відступі від соціалістичного реалізму, «недостатньому відображенні возз'єднання українського народу з великим російським народом», у недостатньому розкритті «прогресивної» ролі російського царя та російських бояр».

Несправедливій критики зазнав і вірш В. Сосюри «Любіть Україну!». Багатьох українських письменників знову затаврували як націоналістів — М. Рильського, Ірину Вільде, П. Воронька, А. Малишка, Ю. Яновського, композиторів Г. Верьовку, Б. Лятошинського, П. Майбороду.

Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст понять «український буржуазний націоналізм», «репатріація», «депортація», «спецпоселення», «ждановщина», «лисенківщина», «космополітизм».
2. Назвіть різновиди ідеологічних кампаній, проведених в Україні.
3. Поясніть, чому саме інтелігенція була головним об'єктом ідеологічного цькування.
4. Опишіть умови життя українських спецпоселенців у віддалених регіонах СРСР.

5. Використовуючи матеріал підручника, поясніть вислів учених: «Радянська тоталітарна система не могла існувати без "підсистеми страху"».
6. Охарактеризуйте процес радянзації Західної України, виокремивши типові напрями, методи й результати цього процесу.

7. Охарактеризуйте внутрішньополітичне становище в УРСР після завершення війни, визначивши ознаки повернення радянської окупації та її неминучого краху в майбутньому.

8. Що, на вашу думку, означає «брати участь у сучасному національно-визвольному русі»?

§ 3. Економічна ситуація в УРСР і радянізація західноукраїнських областей

- Чи можна нехтувати щастям і добробутом цілих поколінь заради ідеологічних принципів?

1. Відбудова промисловості

За людськими та матеріальними втратами в Другій світовій війні УРСР посіла перше місце серед республік Радянського Союзу та країн Європи. Перед республікою постало завдання **відбудови** економіки. Провідні західні держави під час відбудови скористалися фінансовою допомогою, наданою урядом США за «планом Маршалла». Сталінське керівництво відмовилося від участі в цьому плані. Тому УРСР змушена була покладатися лише на внутрішні ресурси.

Історичний факт

Ідеологічні упередження радянського керівництва позбавили СРСР та УРСР не лише участі в «плані Маршалла». Так, до квітня 1948 р. Україна отримала від Адміністрації допомоги та відбудови при ООН (ЮНРРА) устаткування, техніку, продукти, товари широкого вжитку на 189,3 млн дол. У перші повоєнні роки радянській Україні допомагала й діаспора зі США та Канади. Лише для дітей-сиріт співвітчизники з-за океану надіслали 300 тис. дол., проте СРСР відмовився надалі отримувати будь-яку допомогу з-за кордону.

УРСР було нав'язано модель «радянської відбудови». Якщо західноєвропейські країни розпочали відбудову з відновлення інфраструктури (доріг, засобів зв'язку тощо), розвитку сільського господарства, легкої промисловості, а завершували її відновленням важкої промисловості, то в УРСР відбудова розпочалася саме з важкої промисловості. Відбудовувалися насамперед електроенергетика та металургія. Необхідні для цього фінанси й ресурси накопичувалися за рахунок економії на сільському господарстві, харчовій та легкій промисловості, соціальній сфері.

Радянське керівництво по-іншому планувало завдання повоєнної відбудови важкої індустрії. На Заході, відбудовуючи, одночасно здійснювали реконструкцію та технологічне переозброєння. Нові галузі важкої індустрії орієнтувалися на запити легкої та харчової промисловості, будівництва й транспорту.

Радянський агітаційний плакат «Відбудуємо на славу!». 1950 р.

Відбудова — період в історії УРСР і СРСР після вигнання нацистських окупантів, що тривав до середини 1950-х років; процеси відновлення зруйнованого війною промислового потенціалу, соціально-культурної сфери, повернення населення до мирного життя, базовані на утопічній комуністичній ідеології, т. зв. соціалістичних виробничих відносинах і довоєнних технологіях.

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

В УРСР за основу відбудови була взята сталінська примітивна схема довоєнної індустріалізації, що ґрунтувалася на довоєнних технологіях. Орієнтуючись на прискорену відбудову воєнно-промислового комплексу, ця стратегія відверто нехтувала розвитком сільського господарства та виробництвом споживчих товарів.

Історичний факт

У 1946–1950 рр. на потреби важкої промисловості було направлено 80 % капіталовкладень, на відновлення легкої промисловості — 13 %, а сільського господарства — 7 %.

Сталінське керівництво знову використало трудовий ентузіазм молоді, організувавши соцзмагання т. зв. «швидкісників», комсомольські путівки на відбудову промислових гігантів тощо. У 1950 р., як декларувалося у звітах, обсяг промислового виробництва перевищив рівень довоєнного на 15 %. Правда, сучасні дослідники стверджують, що довоєнного рівня українська індустрія зуміла досягти лише в 1951–1955 рр. Зрештою, УРСР знову ввійшла до числа провідних індустріальних країн Європи. Проте, на відміну від них, рівень життя громадян залишався низьким.

2. Становище сільського господарства

Післявоєнну відбудову проводили в дуже складних умовах. Через нестачу техніки та тягової сили селянам доводилося самим впрягатися в плуг. Незважаючи на це, правляча партія продовжила започатковану ще в 1920-х роках колоніальну політику викачування ресурсів з українського села й забезпечення ними метрополії.

Більшість сільських, громадських, господарських та адміністративних об'єктів зводили за методом «народної будови» з використанням мізерних місцевих ресурсів. Не допускаючи до управління сільським господарством фахівців, компартійно-радянські керівники шукали шляхи виходу з кризи лише в подальшій централізації та регламентації колгоспного життя, у вигадуванні різних планів перебудови сільськогосподарського виробництва, які лише погіршували ситуацію. Так, у 1946 р. було розпочато роботу щодо освоєння заплавл Дніпра, Ірпіні, Остра й інших річок. 1947 р. перший секретар ЦК КПУ М. Хрущов, ігноруючи голод, зініціював гучний проект об'єднання колгоспів у т. зв. агроміста з чисельністю не менше 5 тис. мешканців. Проект передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких селяни отримували більшу частину продуктів харчування. Це настільки обурило селян, що уряд змушений був відмовитися від цього проекту.

1948 р. розгорнулася нова кампанія з меліорації заболочених земель та осушення боліт, що мало «зміцнити кормову базу тваринництва», однак укіс трав на осушених землях лише зменшувався.

Українське село зазнавало відвертої колоніальної експлуатації. Вироблену колгоспниками продукцію радянська держава (монопольний покупець) приймала за надзвичайно низькими заготівельними цінами. За виручені гроші колгоспи не могли навіть компенсувати витрати на доставлення продукції до заготівельних пунктів.

Історичний факт

За 1 кг борошна держава виплачувала колгоспам 1 коп., за 1 кг м'яса — 23 коп. Водночас у роздрібній державній торгівлі 1 кг борошна коштував 31 коп., а 1 кг м'яса — 1 крб 50 коп. Ціни на насіння перевищували ціни на сільськогосподарські культури в 15–20 разів.

Як наслідок, оплата праці за т. зв. «трудодень» (денна норма роботи в колгоспі) мала символічний характер. Селяни виживали завдяки присадибним господарствам. Працюючи на них вечорами й ночами, вони забезпечували себе невибагливими харчами й мізерними коштами для придбання найскромнішого одягу. Однак і тут радянська влада не залишала селян у спокої, вимагаючи натуральних податків: м'ясом, молоком, яйцями, картоплею тощо. Діяли навіть податки на плодово-ягідні дерева та кущі. Не маючи змоги їх сплачувати, селяни змушені були вирубувати сади, яких не зачепила навіть війна.

Бригада колгоспу «Більшовик».
Полтавська обл. 1946 р.

3. Масовий штучний голод 1946–1947 рр.

Найстрашнішим лихом, яке випало на долю українців у післявоєнний час, став голод 1946–1947 рр. Він мав штучний характер і ніколи не визнавався радянською владою. Його зумовили умисні дії влади, яка не зважала на складні погодні умови. Зима 1945–1946 рр. була малосніжною, а весняно-літні місяці (квітень–червень) — найбільш засушливими за попередні 50 років. Урожайність зернових у 1946 р. виявилася надзвичайно низькою. У середньому вона становила 3,8 ц /га. Колгоспи в південних і південно-східних областях зібрали зерна менше, ніж посіяли.

Незважаючи на втрату врожаю, компартійні лідери встановили нереально високі плани хлібозаготівлі й з маніакальною наполегливістю вимагали їхнього виконання. У листопаді 1946 р. колгоспи здали все зерно, але план залишався невиконаним. М. Хрущов, як перший секретар ЦК КП(б)У та голова Ради міністрів УРСР, усвідомлюючи, що встановлений план хлібозаготівель є нереальним, звернувся особисто до Сталіна з проханням його зменшити.

У відповідь до Києва надійшла директива ЦК ВКП(б) і Ради міністрів СРСР за підписами Й. Сталіна та А. Жданова. Вони звинуватили українських лідерів у нездатності вилучити хліб і вимагали суворо засуджувати «приховувачів хліба» і покінчити з «небільшовицьким ставленням» до хлібозаготівель.

Історичне джерело

В особистій розмові Й. Сталін сказав М. Хрущову: «Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми втратили наші державні запаси».

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Реагуючи на вимоги Москви, у колгоспів було відібрано все збіжжя. Узимку 1946–1947 рр. в Україні знову розпочався голод — утретє за останні 25 років. Він охопив населення Миколаївської, Сталінської (нині Донецької), Чернігівської, Запорізької, Вінницької, Дніпропетровської, Ворошиловградської (нині Луганської), Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької), Полтавської, Харківської, Сумської, Херсонської, Одеської, Ізмаїльської (нині Одеської) областей.

Історичне джерело

Колгоспники с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області писали до М. Хрущова: «...Важко нам, обірвані ми, голі й босі, брудні та голодні, на людей не схожі, гірше за худобу живемо. Ніколи нам не було так важко, як у цю хвилину, люди з голоду мруть, діти від недоїдання і хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, корою. ...З колгоспу ми нічого не отримали, усе згоріло, а ярина дуже слабка, і як виконаємо план, то всі подохнемо...»

Число голодуючих приховували за кількістю хворих на дистрофію. Таких хворих в Україні на 20 червня 1947 р. нараховувалося понад 1 млн 150 тис. осіб. У березні–червні в Україні було зафіксовано 764 випадки канібалізму. Лише навесні 1947 р. Україні було надано продовольчу та насінневу позики. Окремо було виділено 140 млн крб на безплатне харчування. Це дещо полегшило становище України.

Штучний голод 1946–1947 рр. забрав життя понад 1 млн українців, насамперед селян — виробників хліба. Чи можна було його уникнути? Дослідники стверджують, що можна. Адже, незважаючи на неврожай на півдні України та в Молдавській РСР, у СРСР було вирощено в 1946 р. валової продукції навіть на 8 % більше, ніж у попередньому році. До того ж СРСР мав достатньо зерна, щоб продавати й дарувати його Франції, Східній Німеччині, Польщі, Чехословаччині, Румунії, Болгарії, Албанії, Югославії. Загалом експорт зерна із СРСР у 1946–1947 рр. становив 2,5 млн т. Для того щоб урятувати від голодної смерті та каліцтва мільйони українців, потрібно було лише 150 тис. т зерна — менше, ніж сімнадцяту частину від проданого. Проданого, до речі, за заниженими цінами та в кредит або й просто подарованого, щоб утвердити комуністичні партії тих країн при владі або ж підняти їхній авторитет.

4. Радянська західноукраїнських областей УРСР

Повернувшись в обозі радянської армії в 1944 р., комуністичне керівництво продовжило довоєнну політику цілеспрямованого знищення всіх традиційних українських культурних, політичних, громадських і господарських структур, які суперечили тоталітарному режиму, — політику радянзації.

Усвідомлюючи, що західноукраїнські фахівці є патріотами й переконаними демократами, на всі керівні посади призначали радянських управлінців з інших регіонів УРСР чи РРФСР, які не цінували української культури й не знали місцевих потреб та особливостей. І якщо в нижніх керівних ланках ще траплялися місцеві фахівці, то керівні посади обласного рівня посідали лише ті, хто попередньо «пройшов школу радянського життя».

Головними напрямками радянзації стали випробувані в Наддніпрянщині індустріалізація, колективізація та культурна революція.

Індустріалізація. Під час форсованої індустріалізації в західних областях України було відбудовано чи споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Особливо швидко зростала індустрія Львова. Тут запрацювали заводи сільськогосподарських машин, телеграфної апаратури, інструментальний, електроламповий, автотранспортувачів, розпочалося будівництво автобусного заводу.

У 1947 р. перше вугілля було добуто у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні. У 1948 р. завершили будівництво найдовшого тоді в Європі та СРСР газопроводу «Дашава–Київ». У 1951 р. західноукраїнський газ уже постачали до Москви. Унаслідок індустріалізації промисловість краю в 1952 р. зросла в 3 рази порівняно з 1939 р.

Водночас радянська індустріалізація зумовила марнотратство, погоню за кількісними показниками й приписування, нехтування якістю продукції, незавершеність технологічного циклу та прив'язаність виробництва до підприємств СРСР, а отже, і залежність від імперського центру.

Індустріалізація супроводжувалася знищенням розгалуженої виробничої та споживчої кооперації, відставанням галузей легкої промисловості, що зумовило гострий споживчий дефіцит та зниження рівня життя.

Колективізація. Щоб узяти селян під контроль тоталітарної держави й безперешкодно «викачувати» із села ресурси, радянська влада провела насильницьку колективізацію. Серед ночі села оточували загони НКВС і зганяли господарів до сільради. Там примушували підписувати заяви, голосувати за привезене колгоспне правління. Мешканців окремих садиб примусово переселяли до колективізованих сіл. Тих, хто на це не погоджувався, оголошували «спільниками бандитів» і виселяли як «ненадійних» і «небезпечних» до інших районів, а найбільш непокірних — до південних областей УРСР чи за її межі. У такий спосіб до середини 1951 р. в колгоспи «об'єднали» понад 95 % селянських господарств. Саме опір колективізації врятував західноукраїнських селян від голоду 1946–1947 рр.

Колективізація призвела до зникнення матеріальних стимулів до праці, а отже, і до різкого зниження продуктивності сільського господарства.

Культурна революція. Її завдання полягало в ідеологічному перевихованні української інтелігенції та всього народу, прищепленні їм віри у «переваги» соціалізму. Скрізь пропагували вчення марксизму-ленінізму, нав'язували вивчення головного твору радянського режиму — «Короткого курсу історії ВКП(б)» за авторством Й. Сталіна. Водночас «викривали» твори М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Донцова, примушуючи до цього визначних учених Львова.

Компартійна влада розбудовувала мережу середньої та вищої школи. У 1950 р. в західних областях діяло 25 вишів і понад 40 технікумів. Це викликало певні симпатії до радянської влади, а їй надало хороший інструмент ідеологічної обробки й русифікації молоді. Зважаючи на ідейні переконання та українську мову викладання, компартія не допускала до роботи з молоддю західноукраїнську інтелігенцію.

Прокладання першого магістрального газопроводу «Дашава–Київ». Фото. 1948 р.

Історичний факт

У 1953 р. у 12 вишах Львова працювало 1718 професорів і викладачів. Лише 320 з них були місцевими. Жоден з вишів не очолював місцевий науковець. Із 42 деканів таких було лише 2. Навчання проводили переважно російською. З 295 викладачів Львівського університету тільки 49 викладали українською мовою, працюючи переважно на філологічному факультеті.

Запитання та завдання

1. Розтлумачте поняття «відбудова», «радянська західних областей».
2. Опишіть процес радянської Західної України, виокремивши типові напрями, методи й результати цього процесу.
3. Спростуйте твердження радянської пропаганди: «У 1948 р. середняк масово пішов до колгоспів, оскільки переконався в перевагах колективного господарювання».

4. Визначте причини кризи сільського господарства УРСР.
5. Поясніть, чому, повернувши статус провідної індустріальної країни Європи, УРСР мала низький рівень життя громадян.

6. Поміркуйте, чому СРСР, незважаючи на післявоєнну руїну, маючи повне моральне право на допомогу світу, оскільки виніс основний тягар війни, відмовився від будь-якої допомоги Заходу.
7. Доведіть, що голод 1946–1947 рр. став продовженням геноциду українського народу.

8. Який різновид індустріалізації та післявоєнної відбудови ви б обрали: сталінський чи західноєвропейський? Чому?

§ 4. Національно-визвольний рух у 1944–1950-х роках

- Пригадайте, коли, де і за яких обставин з'явилося вітання: «Слава Україні!» — «Героям слава!»

1. Боротьба ОУН та УПА на території України

З відступом нацистських окупантів Україна не здобула свободи. Це стало головною причиною опору радянській владі. Націоналістичний рух продовжував боротьбу «за створення Української самостійної соборної держави». Повстанці намагалися зберегти в краї свій вплив і збройні сили й перешкодити радянській владі утвердитися в Західній Україні. Провідники ОУН та УПА сподівалися, що після недалекої в часі поразки Третього рейху розгориться неминучий конфлікт між західними демократіями та СРСР, який завершиться його поразкою. Це створило б можливість для відродження Української держави.

Тому з відступом вермахту УПА розгорнула збройну боротьбу з радянською армією. Спершу вона мала досить масштабний характер. Сили УПА поділялися за територіальним принципом на УПА-Північ, УПА-Південь,

УПА-Захід, активно оперуючи на територіях близько 150 тис. км² з населенням майже 10 млн осіб. Підрозділи УПА (насамперед сотні та чоти) нараховували на той період близько 40 тис. бійців.

Наприкінці лютого 1944 р., натрапивши на засідку на сході від м. Рівного однієї із сотень УПА, був смертельно поранений командувач 1-го Українського фронту М. Ватутін. Проти повстанців було кинуте значні фронтові сили на чолі з маршалом Г. Жуковим. 24 квітня 1944 р. на околицях с. Гурби на Рівненщині відбулася битва, у якій узяло участь майже 30 тис. червоноармійців і 5 тис. упівців. Повстанці зазнали поразки, утративши до 2 тис. загиблими та 1,5 тис. полоненими.

Надалі, уникаючи прямих зіткнень з незрівнянно потужнішими фронтовими з'єднаннями, відділи УПА вступали у відкриті бої з невеликими гарнізонами, групами військовослужбовців, тиловими службами, здійснювали диверсії, улаштовували напади на районні центри, перешкоджаючи проводити трудові та військові мобілізації, заготовляти продовольство, запроваджувати мережу радянських органів влади.

Загалом від лютого 1944 р. до пізньої осені 1945 р. повстанці здійснили майже 6 тис. операцій проти радянських сил, а ті провели 27 тис. бойових операцій проти УПА. Отже, протягом перших 20 місяців протистояння за один день відбувалося не менше 500 сутичок. Разом з цим націоналістичне підпілля здійснило 14,5 тис. терористичних і диверсійних актів, унаслідок яких загинуло щонайменше 30 тис. осіб, включаючи майже 4 тис. представників радянської влади, яка зі зброєю господарювала вдень, а вночі влада переходила до рук повстанців.

Історичне джерело

З наказу від 14 травня 1944 р. по 258-му Хабарівському охоронному полку, дислокованому в Західній Україні: «Ніхто не повинен ходити поодиночці або без зброї; вантажні машини мусять їздити щонайменше по п'ять; з хат, розташованих поблизу штабу, мешканців бажано виселяти».

Ведучи важку боротьбу, повстанське керівництво не забувало й про демократизацію націоналістичного руху, розпочату в серпні 1943 р. третім надзвичайним Великим збором ОУН(б). Дуже важливим стало утворення Української Головної визвольної ради (УГВР) (11–15 липня 1944 р., с. Недільна, Самбірського р-ну Дрогобицької обл.), яка мала надпартійний та всеукраїнський характер. З 20 членів–засновників УГВР лише 6 були членами ОУН та УПА, 12 походило з Галичини, 2 представляли Волинь, 6 – Східну Україну. Президентом УГВР було обрано представника Наддніпрянщини *Кирила Осмака* – члена Української Центральної ради (1917–1918), головою Генерального секретаріату та секретарем військових справ обрали *Романа Шухевича*. Так повстанське керівництво демонструвало, що, незважаючи на обставини збройної боротьби, прагне відійти від засад однопартійності та вождівства, запозичених від тоталітарних режимів.

Прагнучи заявити про себе на міжнародній арені та встановити контакти із західними союзниками, у жовтні 1944 р. УГВР відрядила до Німеччини

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

делегацію, яка прагнула донести С. Бандері та Я. Стецьку своє нове бачення змісту національного руху.

2. «Велика блокада»

Протягом січня–квітня 1946 р. радянська влада провела широкомасштабну операцію під назвою «**Велика блокада**». У ній було задіяно майже 585 тис. солдатів, авіацію та бронетехніку. УПА втратила близько половини чисельності, проте зброї не склала. Зважаючи на погіршення в співвідношенні сил, УГВР у червні 1946 р. ухвалила рішення про поступову демобілізацію куренів і сотень і реорганізацію ядра УПА в невеликі чоти й рої до 40 і 10 бійців відповідно, здатних продовжувати боротьбу в підпіллі. Вони організували саботаж колективізації, бойкот виборів, вели антирадянську пропаганду, здійснювали терористичні акти проти окупаційних посадовців та активістів.

Історичний факт

Одночасно командування УПА вдавалося й до таких форм діяльності, як збройно-пропагандистські рейди до сусідніх з УРСР держав. Так, улітку 1947 р. було здійснено рейд до Чехословаччини, улітку–восени 1947 р. — до Угорщини; узимку 1947–1948 рр. — до Східної Пруссії; у 1948 та 1949 рр. — до Румунії.

Протягом 1944–1947 рр. УПА проводила свої операції в Закерзонні — на українських етнічних землях Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, які внаслідок радянсько-польських домовленостей потрапили до складу польської держави й зазнали цілеспрямованої колонізації.

Радянське керівництво постійно шукало засобів знищення повстанського руху. Війська блокували великі лісові масиви, де дислокувалися повстанці.

Знищуючи український повстанський рух, НКДБ створював т. зв. «конспіративно-розвідувальні спецгрупи». Їх використовували для перевірки запідозрених у зв'язках з ОУН та УПА, компрометації та розкладу українського підпілля. Діяльність таких формувань супроводжувалася численними провокаціями й жахливим терором: грабежами, катуванням, винищенням сіл.

Воїни УПА в горах Словаччини. Фото. 1947 р.

Історичний факт

На 20 червня 1945 р. в західних областях України під виглядом бандерівців уже діяло 156 спецгруп НКДБ загальною кількістю 1783 особи. Надалі їхнє число лише зростало. У доповідній записці військового прокурора **Г. Кошарського** «Про факти брутального порушення радянської законності в діяльності т. зв. спецгруп МДБ» від 15 лютого 1949 р. на ім'я М. Хрущова написано: «...для виявлення ворожого українсько-націоналістичного підпілля широко використовують т. зв. спецгрупи, що діють під виглядом бандитів “УПА”... Однак, як свідчать факти, груба провокаційна й нерозумна робота ряду спецгруп і допущені їхніми учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності... Дії т. зв. спецгруп МДБ мають яскраво уособлений бандитський, антирадянський характер і не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями».

Масові репресії, депортації «антирадянських елементів», насильницька колективізація західноукраїнських сіл поступово звужували соціальну базу руху опору, унеможлилювали його матеріальну підтримку. Тому восени 1949 р. голова Генерального секретаріату УГВР, головнокомандувач УПА, генерал-хорунжий Р. Шухевич видав наказ про припинення діяльності УПА як бойової одиниці. Учасники УПА та підпілля ОУН перейшли до пропагандистської роботи й саботажу.

Загибель Р. Шухевича в березні 1950 р. призвела до помітного згасання національного спротиву. У травні 1954 р. було схоплено й останнього головнокомандувача УПА полковника В. Кука.

За статистикою радянських спецслужб, протягом 1954–1955 рр. в Україні було здійснено 156 терористичних актів і замахів, 94 підпали колгоспних будівель і будинків активістів, установлено понад 5,5 тис. випадків виготовлення й розповсюдження антирадянської літератури. У 1955 р. підпілля ОУН почало створювати нову мережу боївок. Спроби активізувати націоналістичне підпілля підштовхнули радянські спецслужби до вбивства в еміграції ідеолога українського націоналізму, професора Українського вільного університету в Мюнхені Л. Ребета (1957) і голови Проводу закордонних частин ОУН С. Бандери (1959).

Останню боївку УПА в Тернопільській області органи держбезпеки розгромили у квітні 1960 р. За підрахунками вчених, втрати ОУН та УПА в боротьбі з радянським тоталітаризмом становлять 155 108 осіб.

3. Ліквідація греко-католицької церкви в УРСР

Щоб позбавити антирадянський повстанський рух моральної та ідейної основи, викреслити релігію з духовного життя народу, радянська влада знищила Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ). В умовах тривалої бездержавності УГКЦ була посередником між українцями й офіційною владою. Одночасно надавала національно-визвольному рухові духовну опору, надихала на національно-визвольну боротьбу. За століття свого розвитку вона стала розгалуженою й авторитетною духовною силою.

Історичний факт

На час приходу радянської влади УГКЦ складалася з 3040 парафій, духовної академії, 5 духовних семінарій, 127 монастирів, 4,3 млн вірян, утримувала 10 336 різних шкіл.

Йосип Сліпий під час арешту. 1945 р.

З приходом нової влади греко-католицька церква шукала шляхів для налагодження цивілізованих контактів. У жовтні 1944 р. митрополит А. Шептицький надіслав лист до радянського уряду, у якому висловив готовність до порозуміння. Однак 1 листопада 1944 р. митрополит помер. Щоб налагодити взаємоіснування та уникнути кровопролиття, його наступник — митрополит *Йосип Сліпий* — відрядив у грудні 1944 р. делегацію до Москви. Повноважні делегати УГКЦ запевнили московських посадовців, які відали справами релігії, що греко-католики сприятимуть миру й злагоді, дотримуватимуться радянських законів. Тим часом Й. Сліпий звернувся до духовенства й віруючих із закликом «повернутися з неправильного шляху». Делегація УГКЦ передала 100 тис. крб у фонд Червоного Хреста. Сталінське керівництво пообіцяло, що не ставитиме церкві перешкод у її діяльності.

Однак уже на початку квітня 1945 р. радянські засоби масової інформації (ЗМІ) розпочали кампанію цькування УГКЦ, звинувачуючи її в підпорядкованості «профашистському» Ватикану, підтримці «буржуазно-націоналістичного підпілля», «пособництві гітлерівцям». Наступним кроком став арешт 10 єпископів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. За короткий час було розгромлено митрополію, єпархіальні управління, освітні заклади, проведено арешти серед духовенства та монахів. Усього було заарештовано понад 2 тис. осіб.

Щоб якось узаконити свої дії, НКВС, затероризувавши декількох священників УГКЦ, створив т. зв. «ініціативну групу», яка проголосила бажання розірвати унію з Римом і приєднатися до Російської православної церкви (РПЦ). 8–10 березня 1946 р. «ініціативна група» скликала Собор у храмі Св. Юра у Львові. На ньому були присутні 214 священників і 19 світських осіб. Собор проголосив про скасування Брестської унії 1596 р. і «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ.

Тисячі священників на чолі з митрополитом Й. Сліпим, які не визнали рішень Собору, заслали в Сибір. Відповідно до силового сценарію від НКВС, було ліквідовано й греко-католицьку церкву Закарпаття, а незламного мукачівського єпископа Теодора Ромжу вбито. У серпні 1949 р. Московський патріархат проголосив «добровільне возз'єднання» мукачівської єпархії з РПЦ.

4. Операція «Захід»

Щоб послабити національно-визвольний рух у Західній Україні, радянська влада в 1944–1946 рр. уже здійснила каральні акції проти 37 тис. мирних

Операція «Захід» — найбільша каральна акція з депортації членів родин і родичів членів ОУН та УПА, що була проведена частинами Червоної армії та НКВС у жовтні 1947 р. з метою ослаблення соціальної бази українського повстанського антирадянського руху в Західній Україні.

§ 4. Національно-визвольний рух...

мешканців, звинувативши їх у співпраці та співчутті повстанцям, однак партійне керівництво УРСР вимагало продовження репресій.

Найбільша депортація мешканців Західної України відбулася в жовтні 1947 р., увійшовши в історію під назвою «операція «Захід»». Вона була підготовлена й проведена в режимі надзвичайної таємності за всіма правилами військової операції протягом **21–31 жовтня 1947 р.** Її жертвами стали не лише дорослі, але, як і вимагала інструкція, «неповнолітні члени сімей повстанців та їхні близькі родичі, які проживають спільно». За 10 днів на спецпоселення було виселено майже 78 тис. українців, включаючи майже 25 тис. дітей.

Перевезення в «табірні райони» здійснювали в нелюдських умовах у переповнених вагонах, за відсутності опалення, туалетів, майже без харчування. Багато людей дорогою помирали, решта приїздили виснаженими, хворими на дистрофію, тиф тощо. З осені 1944 р. до 1951 р. із Західної України на північ РРФСР, у Сибір, на Далекий Схід і в Казахстан було депортовано понад 203 тис. осіб — учасників і прихильників українського повстанського руху.

Діти — жертви операції «Захід».
Фото. 1947 р.

Історичний факт

За проведення цієї операції радвілада нагородила 1708 осіб, з них: орденом бойового Червоного Прапора — 49, орденом Вітчизняної війни I ступеня — 193, орденом Вітчизняної війни II ступеня — 272, орденом Червоної Зірки — 572, медаллю «За відвагу» — 523, медаллю «За бойові заслуги» — 99 осіб.

Громадськість дізналася про операцію «Захід» — найбільш масову каральну акцію з депортацій мешканців Західної України — лише в 1990-х роках.

5. Українці в повстаннях у таборах ГУТАБу (ГУЛАГу)

Нескорені українці. Збройна перемога радянської влади над українським національно-визвольним рухом у Західній Україні виявилася, зрештою, однією з тих піррових перемог, які призвели до падіння однієї з опор сталінізму — системи концентраційних таборів СРСР — ГУТАБу (ГУЛАГу). Тут радянська влада не лише ізолювала всіх борців і незгодних з нею, а й фізично знищувала їх, застосовуючи нелюдські умови утримання та виснажливу рабську працю.

Потрапивши до концтаборів, воїни УПА та підпільники ОУН не зрадили свої ідейні переконання й релігійні ідеали. Маючи досвід боротьби з ворогом, у сотні разів сильнішим за них, вони не падали духом, не втрачали

Жінки-політ'язні на роботі в копальнях.
Фото. 1950-і роки

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

гідність українців до останнього подиху. На відміну від пересічного населення СРСР, вояки- й підпільники-українці захищали свої громадянські права й навчали співтабірників відстоювати їх навіть у нелюдських умовах.

Історичне джерело

Бранець ГУТАБу (ГУЛАГу), російський націоналіст і письменник **О. Солженіцин** визнавав, що перша хвиля спротиву в концтаборах була започаткована українськими повстанцями. «Для всього руху українці всюди зробили дуже багато, саме вони зрушили віз. Дубівський етап (етап, з яким приїхали вояки ОУН) привіз до нас бацилу бунту. Молоді, сильні хлопці, узяті з партизанської стежки, вони... роздивилися, жажнулися цієї сплячки та рабства — і потягнулися до ножа».

Захищаючись від свавілля адміністрації та криміналітету, українські повстанці створювали підпільні організації, насамперед з метою збереження життя членів ОУН і воїнів УПА. У смертельних сутичках вони перемогли кримінальників і встановили свій контроль у таборах. Уцілілі злочинці та таємні агенти панічно тікали під захист охорони з благаннями про порятунок. Підпільники надавали матеріальну та моральну допомогу в'язням, які потрапляли до бараку з посиленням режимом, налагоджували виготовлення холодної зброї. Освічені писали статті, бюлетені, брошури — т. зв. «захалавну літературу». Іноді конспіративно організовували просвітницькі й історичні лекції.

Через ці причини політв'язнів стали утримувати в особливих таборах. Це звільнило їх від постійних конфліктів з кримінальними злочинцями. Захищаючи свої людські та громадянські права, упівці використовували різні форми опору. Це були відмова від роботи, масові голодування, мітинги та збори для висловлення вимог, написання скарг і заяв до радянського уряду.

Повстання в концтаборах. Найбільш трагічними й водночас героїчними стали повстання, організаторами й учасниками яких виступили українські політичні в'язні.

Як відомо, квітнева амністія 1953 р. не поширилася на політичних в'язнів, хоча після смерті Сталіна вони очікували пом'якшення табірної системи та перегляду своїх справ. Їхнє становище лише погіршувалося. Табірна адміністрація всіляко намагалася продемонструвати політичній міцність режиму ув'язнення. Розчарування й обурення стали причинами того, що українські повстанці разом з членами антирадянського руху опору з Балтійських країн розпочали т. зв. «зеківську революцію» — повстання політичних в'язнів особливих таборів. Найпо-

Територія Мінлагу.
Фото. 1955 р.

тужнішими стали повстання в *Горлагу* 1953 р. (Норильськ, РРФСР); у *Річлагу* 1953 р. (Воркута, РРФСР); у *Степлагу* 1954 р. (Кенгір, Казахстан).

Першим повстав Горлаг, 60–80 % якого становили українці. Виступ розпочався 26 травня 1953 р. Приводом стала смерть молодого в'язня Омеляна Софроника, який наблизився до дротяної огорожі табору, щоб поспілкуватися зі своєю дівчиною — ув'язненою із сусіднього жіночого табору.

Історичне джерело

Приводом до виступу Степлагу теж стало невинуватене застосування зброї. На Великдень 1954 р. паралельними дорогами проходили колони дівчат і хлопців, переважно українців. Незважаючи на лайку конвою та гавкіт собак, хлопці гукнули: «Христос воскрес!», — а дівчата дзвінко відповіли: «Воістину воскрес!» Конвоір випустив автоматну чергу в чоловічу колону. 13 чоловік було вбито відразу, п'ятеро з 33 поранених померли згодом. Звістка про розправу стала початком визрівання масштабного повстання.

Основною формою протесту проти нелюдського режиму стала відмова виходити на роботу. Це відчутно позначалося на «соціалістичній економіці», однією з підвалин якої була рабська праця в'язнів ГУТАБу (ГУЛАГу). Повстанці розуміли, що їхні табори звідусіль оточені внутрішніми військами, тому збройна боротьба приречена на поразку. В'язні використовували холодну зброю лише для боротьби з кримінальними злочинцями, яких підтримувало табірне начальство.

Витіснюючи, ціною багатьох смертей та поранень, охорону за межі таборів і припинивши роботу, вони домагалися зустрічі з московським керівництвом, щоб принципово вирішити питання про застосування рабської праці та здобуття свободи внаслідок перегляду сфабрикованих вироків. Щоб пришвидшити прибуття комісії, повстанці оголошували масове голодування, витримуючи його по 7–10 діб.

Історичний факт

Щоб роз'яснити мету виступів солдатам охорони та мешканцям навколишніх поселень, повстанці виготовляли тисячі листівок і розповсюджували їх за допомогою повітряних зміїв. Інженери Степлагу налагодили автономне електроживлення, а з деталей рентгенівського апарата виготовили радіопередавач, намагаючись розповісти про повстання в Кенгірі всьому світу.

Очікуючи на приїзд московських перемовників, повстанці налагоджували «табірне самоврядування». У зонах, ушановуючи пам'ять про загиблих, були вивішені чорні прапори та гасла, написані українською: «Або смерть, або життя!», «Вугілля — Батьківщині, нам — свободу!»

Організатори виступів намагалися не дати жодної можливості табірній адміністрації для застосування сили. Тому повстанці підтримували зразковий порядок, чітко дотримувалися розпорядку дня, не вчинили жодної спроби втечі тощо. Вимоги в усіх таборах були подібні. Першу групу становили *вимоги гуманістичного характеру*: скасувати особливий та каторжний режими утримання, номери на одязі, обмеження на листування з родичами, дозволити зустрічі з ними, покращити харчування, побутові умови, медичне обслу-

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

говування, звільнити жінок, хворих, людей похилого віку, іноземців вивезти на батьківщину.

Друга група — *вимоги політичного змісту*: переглянути справи політв'язнів і поширити на них амністію, припинити свавілля табірної адміністрації, покарати винних за злочини проти в'язнів, скасувати режимні особливі та каторжні табори. *Економічні вимоги* стосувалися запровадження 8-годинного робочого дня, нарахування заробітної платні, можливості пересилати її родинам, дотримання безпеки праці тощо.

Коли радянське керівництво зрозуміло, що повстанці не погодяться на часткове задоволення економічних вимог, проти них було застосовано зброю.

Історичне джерело

У Річлазі табірна адміністрація вирішила розігнати повстанців струменями води з пожежної машини: «Проте не встигли вони розмотати шланги й пустити воду, Рипецький подав сигнал рукою — і в'язні пішли вперед. Вони викинули машину за ворота, як дитячу іграшку. Солдати дали залп у натовп. Але ми стояли, зчепившись руками, і спочатку ніхто не впав, хоча багатьох убили або поранили, пролунав другий залп, за ним — третій, четвертий. Потім запрацювали кулемети».

Під час придушення повстань гинули сотні в'язнів, ще більше зазнавали поранень. Найбільше, понад 700, загинуло в Кенгірі. У розправі над повстанцями Степлагу застосували 5 танків, 3 пожежні машини. Солдати добивали поранених, а організаторів розстрілювали.

Повстання в ГУТАБі (ГУЛАГу) позначилися на житті всіх мешканців СРСР. Невдовзі радянське керівництво змушене було засудити злочини доби сталінізму й пом'якшити тоталітарний режим. Настала «відлига», плодами якої в Україні скористалася патріотична творча молодь 1960-х років, продовживши новий етап боротьби.

Запитання та завдання

1. Розтлумачте поняття «велика блокада», «операція Захід».
2. Чому в'язні ГУТАБу (ГУЛАГу) називали своїх охоронців «сталінсько-беріївськими канібалами»?

3. Визначте причини й охарактеризуйте форми народного опору радянській владі.
4. З'ясуйте причини й проаналізуйте прояви демократизації Українського визвольного руху 1944–1950-х років.
5. Поясніть причину конфлікту в керівництві ОУН(б), що виник після 1943 р. Порівняйте його з причинами конфлікту 1940 р.

6. Радянська влада отримала збройну перемогу над ОУН та УПА завдяки перевазі в чисельності й озброєнні. Доведіть, що духовно перемогти українських патріотів їм так і не вдалося.

7. Використовуючи текст підручника й інтернет-ресурси, підготуйте розповідь про одне з трьох повстань у ГУТАБі (ГУЛАГу).
8. Підготуйте розповідь про спроби митрополитів УГКЦ А. Шептицького та Й. Сліпого не допустити державного терору проти мирного населення західноукраїнських областей.

§ 5. Особливості розвитку культури

- Пригадайте, якими були мета та зміст більшовицької політики у сфері культури у 20–30-х роках ХХ ст. Що можуть означати слова «розтичнення Тичини»?

1. Освіта

Війна зруйнувала освіту. Багато вчителів і викладачів загинули на війні. Уцілілі шкільні приміщення, які під час війни нацистські загарбники використовували як штаби або казарми, необхідно було відремонтувати. Учні голодували, особливо в період 1946–1947 рр. Вони не мали одягу та взуття — рятували військовий одяг, який перешивали. Не вистачало підручників, зошитів і шкільного приладдя. Учителі з учнями виготовляли його самотужки з підручних матеріалів. Так, з паперових мішків зшивали зошити та класні журнали.

Історичне джерело

«...Нам безкоштовно видали квадратні фанерні дощечки, пофарбовані чорним кольором, і по шматочку крейди — таке письмове приладдя замість зошитів і ручок. Це для роботи в класі, а домашні завдання виконуємо у власних зошитах чи на будь-яких шматках паперу, бодай рудого обгорткового, у який загортають у магазині “іржаву” тюльку. Для освоєння арифметики кожен приносить палички з верболозу, пов’язані в стосики по десять штук...

...На уроці співу мене прямо-таки збивають з пантелику слова: “*Льотом сонячним орлиним // Вош показує нам шлях*”.

Як же ця мізерна паразитка може людям шлях показувати? Хотілося б розпитати вчительку, але не наважуся, бо соромлюся, відчуваю: мабуть, я щось не так дотямлюю... Дома ділюся своєю морокою з дідунем, співаю куплет пісні. Він аж руками за живіт хапається, а заспокоївшись, пояснює: “Не вош, а вождь, тобто правитель держави...”» (Зі спогадів поета **В. Нарушевича**).

До школи повернулися учні, які не відвідували її під час війни. За прикладом мешканців с. Верхівні, що на Житомирщині, школи споруджували «методом народного будівництва». У містах школи відбудовували насамперед за кошти підприємств. Для молодих робітників, які не навчалися під час війни, були відкриті школи робітничої та сільської молоді, вечірні школи.

У 1953 р. була запроваджена обов’язкова 7-річна освіта в селах і 10-річна в містах. У школах відновили випускні екзамени. Найкращих учнів нагороджували золотими та срібними медалями.

Система освіти була повністю підпорядкована прищепленню учнівській молоді т. зв. «комуністичного світогляду». Насправді виховання дітей обмежувалося гаслами на кшталт: «Комунізм — це молодість (чи майбутнє) людства», «СРСР указує шлях трудящим усього світу до світлого майбутнього», «СРСР бореться проти агресивного імперіалізму за мир у всьому світі» тощо. Насправді ж виховання полягало у формуванні готовності бездумно жити за настановами кремлівського керівництва. У підручниках прославляли Сталіна та більшовицьку партію. Учителі на засіданнях педагогічних

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

рад змушені були ганьбити «космополітів» і «націоналістів». «Комуністичне виховання» здійснювалося на уроках і під час позаурочних заходів. Одним із засобів впливу на дітей були пісні, у яких безмежно звеличували Леніна, Сталіна, «жовтневий переворот».

Відновила роботу вища та середня спеціальна школа. У 1950 р. в Україні діяли 160 вишів і 500 технікумів. Викладання та навчання в них теж перебувало під пильним тоталітарним контролем.

2. Наука

У післявоєнні роки головним науковим центром УРСР залишалася Академія наук, яку протягом років сталінських репресій до 1946 р. очолював *О. Богомолець*. Його праці стосувалися питань ролі сполучної тканини в життєдіяльності організму, обміну речовин, імунітету, алергії, раку, патології кровообігу й переливання крові, старіння організму. Під час Другої світової війни завдяки його дослідженням було створено новий медичний препарат (сироватку Богомольця) для швидкого загоєння ран і переломів кісток.

У 1946 р. Академію наук УРСР очолив учений-біохімік *О. Палладін*, який відомий у світі науки завдяки дослідженням біохімії м'язової діяльності. Він першим у СРСР розпочав біохімічні дослідження вітамінів. Світову славу вченому принесли новаторські дослідження біохімії нервової системи. Йому належить розробка медпрепарату (вікасолу), що пришвидшував згортання крові й урятував життя багатьом пораненим воїнам. У 1957 р. вчений був номінований на Нобелівську премію з хімії.

Учені працювали в умовах ідеологічного цькування, під постійною загрозою репресій.

Незважаючи на важкі умови повоєнного життя, українські вчені зробили значний внесок у розвиток науки. Продовжував дослідження реактивного руху уродженець Київщини академік *А. Люлька* — винахідник першого в СРСР турбореактивного двигуна, генеральний конструктор військових реактивних двигунів. Розпочавши свою роботу ще до війни в Харкові, він продовжив її в Ленінграді (нині Санкт-Петербург). На радянських літаках Су-11 та Іл-22, де використовували ці двигуни, було встановлено понад десять світових рекордів. В Інституті фізики АН УРСР під керівництвом *М. Пасічника* проводили успішні дослідження в галузі фізики атомного ядра.

У 1948–1950 рр. учені Інституту електротехніки під керівництвом *С. Лебедева* працювали над створенням першого в СРСР і континентальній Європі комп'ютера — малої електронної лічильної (обчислювальної) машини (МЕОМ), яка була введена в дію в Києві в 1951 р. Київська наукова школа *С. Лебедева* стала провідною в колишньому СРСР та успішно конкурувала з фірмою ІВМ у США.

Учені Харківського фізико-технічного інституту АН УРСР проводили дослідження в галузях атомної енергетики, фізики надвисоких і середніх енергій, фізики наднизьких температур, радіофізики. В Інституті електрозварювання АН УРСР досліджували й упроваджували нові методи зварювання. Справу академіка *Є. Патона* продовжив його син *Борис*, який розробив теорію

автоматів дугового зварювання. Утіленням у практику нових зварювальних технологій став найбільший на той час у світі суцільнозварений міст через Дніпро в Києві.

Важливі наукові відкриття в теорії розділення ізотопів були зроблені в Інституті фізичної хімії АН УРСР ім. Л. Писаржевського. Директор Інституту *О. Бродський* підготував двотомний підручник «Фізична хімія» (1948). У 1949 р. вчені інституту одержали важкий азот. Праця *О. Бродського* «Хімія ізотопів» (1952) стала першою у світі в цій галузі.

Українські математики під керівництвом *М. Лаврентьєва* створили новий напрям у теорії функцій, що мало важливе значення для розвитку газо- та гідродинаміки.

Вагомий внесок у розвиток медичної науки зробив *В. Філатов*, який, повернувшись восени 1944 р. до Одеси, створив Науково-дослідний інститут очних хвороб. Розробивши метод тканинної терапії й оригінальні медичні інструменти, він особисто зробив тисячі найскладніших операцій на очах. Учений був багатогранною особистістю: захоплювався живописом і поезією, ставав на захист церковних пам'яток.

3. Література

У післявоєнні роки українська література функціонувала в умовах постійного морального терору, який організовували під гаслом «викорінення всіх решток буржуазно-націоналістичної ідеології». Митців змушували прославляти вожда, творити лише в межах методу соцреалізму й принципу «більшовицької партійності». Влада організовувала жорстку критику письменників, кампанії громадського осуду в пресі та на різноманітних зборах. Видатних митців нацьковували на колег, щоб вони звинувачували й ганьбили один одного. Письменникам, які вірно служили більшовицькому режимові, призначали сталінські премії, виплачували гонорари та надавали матеріальні блага. У такий спосіб влада ламала людські душі та долі.

Драматична історія української літератури яскраво відображена у творчій долі *В. Сосюри*. У 1947 р. вийшла друком збірка його поезій «Щоб сади шуміли». Справжнім моральним випробуванням для поета став арешт та ув'язнення в 1948 р. його дружини: «...Я був духовно знищений як поет і як людина...» У липні 1951 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття «Проти ідеологічних перекирвань у літературі» з критикою вірша *В. Сосюри* «Любіть Україну!», хоча цей вірш був написаний ще під час війни (1944) та опублікований у збірці, відзначеній сталінською премією. Твори *В. Сосюри* припинили друкувати. Митець жив під загрозою арешту.

На відкритті мосту Патона. м. Київ.
Фото. 5 листопада 1953 р.

Історичне джерело

Газета «Правда» писала: «Не таку Україну оспівує у своєму вірші В. Сосюра. Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо, Петлюра, Бандера... У вірші Сосюра немає образу, безмірно дорогого для кожного справжнього патріота, образу нашої соціалістичної Батьківщини, Радянської України».

На творчість *М. Рильського* вплинули арешт та ув'язнення на початку 1930-х років. Рятуючись від переслідувань, він змушений був написати пісні про Сталіна, демонструючи цим, що перейшов на радянські позиції. У 1943 р. його обрали академіком АН УРСР, а наступного року призначили директором Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Крім офіційних віршів, поет писав ліричні твори, якими поповнив скарбницю української поезії. Однак служіння більшовицькій владі не врятувало його від переслідувань. На початку жовтня 1947 р. в газеті «Радянська Україна» була надрукована стаття «Про націоналістичні помилки М. Рильського», у якій поета звинуватили в тому, що він «не позбувся впливу буржуазно-націоналістичної ідеології». Така «профілактика» була одним з методів терору проти української інтелігенції.

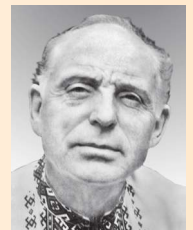
Поет *А. Малишко* поповнив свій творчий доробок збірками «Ярославна» (1946), «Весняна крига» (1949), «За синім морем» (1950). Він створив образ жінки-матері, який постає в єдності з міфом про щасливе радянське життя. Характерною є поема «Це було на світанку» (1948). Це — віршований переказ більшовицької концепції історії України, який поет оздобив художніми знахідками («літні ночі озорені», «зимні колючі», «сонячні злитки розливаються золотом в небеснім горнилі»). Поема насичена комуністичною атрибутикою: п'ятикутні зорі, трактор, плуг, кремлівські куранти й навіть кок-сагіз — рослина каучуконос, яку культивували в Україні за наказом Сталіна.

Серед творів про війну вирізнялася трилогія «Прапорonoсці» (1948) *О. Гончара*.

Водночас українські радянські поети зазнавали нищівної критики від українських діячів, які стали на шлях боротьби проти сталінського режиму. В'язень радянських таборів *В. Косовський*, який боровся за вільну Україну в лавах ОУН, у своєму «Заполярному вітанні» звернувся до П. Тичини «з тої далекої землі, / Де каторжник ламає спину» і звинувачував В. Сосюру, М. Бажана, М. Рильського й А. Малишка в служінні сталінському режимові.

Володимир Косовський (1923–2000) народився в с. Веприку на Фастівщині (Київська область). У роки німецької окупації під час Другої світової війни перебував у лавах ОУН. У 1943 р. був засуджений військовим трибуналом на 20 років каторжних робіт як політичний в'язень. Відбувши 12 років у концтаборах, після смерті Сталіна повернувся на Фастівщину. Лише за часів незалежності України (1991) В. Косовський став відомим як поет. Невільницька поезія автора опублікована в збірці «В терні колючому» (1993). У 1995 р. побачила світ збірка для дітей «Я б сипав райські

Володимир
Косовський

§ 5. Особливості розвитку культури

самоцвіти», 2001 р. — збірка творів «Дума денна й нічна». Підготував збірку епістолярно-публіцистичних творів «Як рвалися струни на кобзі».

З 1996 р. — член Національної спілки письменників. В. Косовський — лауреат Літературної премії імені Валерія Марченка за цикл табірних новел.

СРСР відгородив себе від світу «залізною завісою» і намагався перешкодити взаємодії з культурою української діаспори. А тим часом у листопаді 1945 р. в м. Аугсбурзі було засновано Українську вільну академію наук. У 1947 р. в м. Мюнхені відновило діяльність Наукове товариство ім. Шевченка, яке згодом розпочало видання багатотомної «Енциклопедії українознавства». Українські письменники-емігранти створили в Німеччині об'єднання «Мистецький український рух». Метою об'єднання вони вважали служіння українському народові й пошук шляхів до великої світової літератури. У літературі української діаспори провідною стала тема викриття злочинів сталінського тоталітарного режиму. У 1950 р. вийшов друком роман в'язня ГУТАБу (ГУЛАГу) *І. Багряного* «Сад Гетсиманський», у якому він першим у світовій літературі розповів читачам про гулагівські жахіття в СРСР.

В. Винниченко в романі «Слово за тобою, Сталіне!» (1950) показав механізми рабської психології та страху, знищення людської гідності сталінською тоталітарною «машиною».

4. Образотворче мистецтво

В образотворчому мистецтві в цей період плідно працював *Ніл Хасевич* (1905–1952) — український художник, графік, активний громадський та політичний діяч, член ОУН та УГВР, лицар Срібного хреста заслуги та медалі «За боротьбу в особливо важких умовах».

Життя його почало випробовувати ще з юності. У 14-річному віці внаслідок нещасного випадку на залізниці загинула мама, а юнак втратив ногу. Проте доля не зламала його. Він закінчив Варшавську академію красних мистецтв. У 1931 р. його полотно «Прання» було відзначене премією «Ватикан», а наступного року за портрет гетьмана Івана Мазепи художник отримав диплом Варшавської академії мистецтв.

Поступово митець перейшов від олійного живопису до графіки. Його гравюри (дереворити) виставляли в художніх салонах Львова, Праги, Берліна, Чикаго, Лос-Анжелеса. Н. Хасевича прирівнювали до І. Труша, Ю. Нарбута, В. Кричевського. Він міг прожити спокійне життя успішного митця. Однак наближення війни поставило його перед вибором — жити приватно чи стати до лав борців за українську незалежність. Н. Хасевич став займатися громадськими справами, вступив до ОУН. Живучи в умовах небезпеки, змінюючи криївки, він керував друкарнею повстанців, готував ілюстрації до сатиричних часописів УПА, оформляв різноманітні підпільні видання, листівки, політичні карикатури. За 7 років воєнної та повоєнної доби митець виготовив 150 дереворитів, у яких було відтворено яскравий

Ніл Хасевич

Н. Хасевич. Волинь.
1949 р.

образ підпілля ОУН. У 1950–1952 рр. їх було видано в США в альбомах: «Волинь у боротьбі», «Графіка в бункерах УПА». Завдяки цьому гравюри з українського антирадянського підпілля потрапили до рук делегатів Генеральної Асамблеї ООН і дипломатів провідних країн світу. У відповідь сталінські каральні органи доклали всіх зусиль, щоб вистежити останню криївку Н. Хасевича.

У післявоєнні роки розквітла творчість української художниці, майстрині народного декоративного живопису, представниці «наївного мистецтва» *Катерини Білокур* (1900–1961). Долаючи тодішні сільські злидні, вона сама виготовляла фарби з трав і плодів рослин, пензлі — з коров'ячої та котячої шерсті. Позбавлена доступу до художньої освіти, альбомів і книжок, навчалася в природі. Три картини К. Білокур

«Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» у 1954 р. були виставлені в експозиції радянського мистецтва на Міжнародній виставці в Парижі. Вражений її мистецтвом, усесвітньо відомий художник П. Пікассо заявив: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ!» Її самобутню техніку живопису мистецтвознавці називають «вишивкою» олійними фарбами на полотні.

Діаметрально протилежно складалася доля української художниці *Тетяни Яблонської* (1917–2005), авторки картин «Перед стартом» (1944), «Автопортрет в українському костюмі» (1946); члена Спілки радянських художників України, викладача рисунку, живопису та композиції, доцента Київського державного художнього інституту. У 1948 р. вона повезла на практику в с. Летаву Червоноградського району Кам'янець-Подільської області своїх студентів. Зробивши чимало замальовок, у 1949 р. написала чотириметрову картину «Хліб». Художниця отримала численні державні нагороди, посідала керівні посади у творчих спілках.

К. Білокур. Берізка.
1950 р.

Т. Яблонська. Хліб.
Фрагмент. 1949 р.

*С. Григор'єв. Воротар.
1949 р.*

*М. Кривенко. Їхав козак на
війноньку. 1954 р.*

Художнє мистецтво продовжувало перебувати під невсипним оком ідеологічного контролю компартії.

Художники досягали значної майстерності в побутовому жанрі. Художник *С. Григор'єв* зображав на своїх полотнах дітей. Художник *М. Кривенко* створив на основі фольклорного матеріалу картину «Їхав козак на війноньку» (1954).

Прикметною в цьому сенсі є творча доля архітектора *Й. Каракіса*, який спроектував готель «Україна» у Луганську, прикрасивши його мозаїчним килимом (1944–1947). У ньому помітні художні традиції Поділля та відображення орнаменту українського модерну. За цей проект *Й. Каракіс*, єврей за національністю, був звинувачений в українському націоналізмі, а згодом — у космополітизмі.

5. Музика та телебачення

Композитор *Костянтин Данькевич* написав оперу «Богдан Хмельницький», яка була поставлена в червні 1951 р. Творчість композитора *Б. Лятошинського*, який вписав українську музику в європейський контекст, у повоєнні роки було наповнена як офіційного визнання (державна премія СРСР 1952 р.), так і зазнала нищівної критики. Як один із засновників модернізму в українській класичній музиці, він отримав від офіційних критиків тавро «формаліст». Насамперед ці соцреалісти не визнавали його симфонії, що були подібні до французького імпресіонізму, західноєвропейського експресіонізму.

У 1951 р. на Київській кіностудії була завершена робота над історико-біографічним фільмом «Тарас Шевченко». Фільм був створений за канонами соціалістичного реалізму.

Культурну продукцію інтенсивно тиражували через мережу клубів, бібліотек і музеїв. З'явився новий засіб поширення культури й ідеології — телебачення. Перший в Україні телевізійний центр був відкритий у Києві на вулиці Хрещатик, 26 у листопаді 1951 р.

*Київський телецентр.
1960-і роки*

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте стан післявоєнної освіти в Україні.
2. Оцініть, яке значення для розвитку науки та техніки мали наукові дослідження українських фізиків і хіміків, інженерів і конструкторів.

3. Чим зміст творів українських письменників-емігрантів повоєнних років відрізняється від змісту творів українських радянських письменників цього ж періоду?
4. Які злети творчого духу ви можете визначити в післявоєнні роки?

5. Порівняйте сутність більшовицької політики щодо української культури та її творців у довоєнній та післявоєнній десятиріччя.
6. Як нині звучить сталінська критика творів В. Сосюри? Чому?

7. Чи доводилося вам чути розповіді старших про повоєнну освіту? Які факти запам'яталися?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

Повсякденне життя повоєнних років

1. Ознайомтеся з інформацією про забезпечення населення продуктами за картковою системою й поясніть, чому люди скаржилися на своє становище. Чим би ви пояснили, що при картковій системі на купівлю товарів постійно виникали «збої» у постачанні населення нормованими товарами. Чому нормовані товари можна було завжди купити в комерційній крамниці, але за цінами в декілька разів більшими?

Протягом 1945–1947 рр. продовжувала діяти карткова система. Усі працівники отримували продукти за картками 1-ї, 2-ї категорій та спеціальними картками для службовців, дітей та утриманців. Норми купівлі продуктів за картками й ціни на відповідні продукти були фіксованими. Так, денна норма купівлі хліба за робочою картою 1-ї категорії становила 800 г, за картою 2-ї категорії — 600 г. Норма хліба для службовців становила 300–450 г, для утриманців (дорослих) і для дітей (до 12 років) — 200–300 г. За картою можна було купити хліб щоденно, відповідно до категорії, 2 кг м'яса чи риби на місяць, 400 г жирів, 1,5 кг крупи чи макаронів на місяць. У вересні 1946 р. пайкові ціни зросли у 2,5–3 рази. Для компенсації втрат устанавлювали систему надбавок до заробітної плати, але вони були незначними (80–110 крб), а тому не могли суттєво покращити матеріальне становище містян.

Радянські спецслужби фіксували скарги людей: «Що ми тепер будемо робити, коли отримуємо дуже низьку зарплату?»; «Як можна жити, якщо я заробляю 213 крб?»; «Зарплата збільшилася на 100 крб, а я повинен за один хліб платити 300 крб, а в мене сім осіб сім'ї». Цього було достатньо, щоб потрапити до табору за антирадянщину.

2. Перечитайте спогади Марії Василюк (1931 р. н.), записані Г. Стародубець (м. Житомир). Визначте механізм ідеологічного самоконтролю громадян навіть на рівні побутового спілкування.

«Десь на кінець 40-х років дуже масштабно почали відзначати травневі й жовтневі свята. Ушановували тих, хто добре працює, давали їм подарунки, премії. Люди не

були злісно налаштовані, просто хотіли, щоб швидше все закінчилося, щоб було мирно й тихо. ... Учили вірш про Конституцію. А я ж малá, бачу що на сцені виступати буду, та мені ж так хотілося гарно, то я стаю на відро й на всю хату: “Конституція, як день, всім трудящим мила, скільки радісних пісень вона породила”. А баба каже: “Всім ледащим мила!” — “Бабо, так не можна казати!” — і знов починаю спочатку. А мама моя каже бабі: “Мамо, ви так не кажіть, бо воно їй механічно в пам’яті відкладеться, то вона ще в школі так скаже, то будемо мати біду в хаті”».

3. Порахуйте, чи могли батьки придбати дитині баян, який коштував 1425 крб, акордеон — 2810 крб, велосипед «Рига» — майже 650 крб, фотоапарат «ФЕД-1» — 1100 крб, якщо вони, працюючи на гіпсовому заводі, у середньому отримували 258 крб; на хімічній фабриці — 307 крб; асфальтно-бетонному заводі — 802 крб, на толевому заводі — 317 крб.

4. З 16 грудня 1947 р. розпочалася безкарткова торгівля продовольчими та промисловими товарами, було визначено групу товарів, що мала підвищений попит. До них належали: жири, цукор, крупи, м’ясні та рибні продукти, господарче мило, тютюнові вироби, сіль і сірники. Чому відразу ж було встановлено норми продажу товарів: 2 кг печеного хліба, 1 кг вермішелі, 1 кг м’яса та м’ясопродуктів, 0,5 кг ковбаси, 6 м тканини, 1 катушка ниток, 2 пари шкарпеток, по 1 парі взуття шкіряного, гумового чи текстильного, 1 шматок господарського мила, 2 коробки сірників, 2 л гасу.

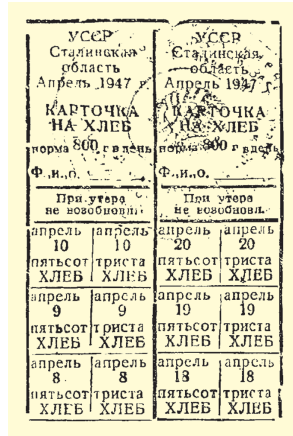
5. Поясніть, чи відповідали наведені факти про життя радянських громадян заявам про встановлення соціальної справедливості в Країні Рад?

Люди жили в умовах надзвичайного перенаселення: у кухнях, ванних кімнатах, підвалах, сараях і землянках, у приміських селах, на дачах, у підсобних приміщеннях установ та організацій. Майже одна третя (31,8 %) міського населення мала житлову площу меншу, ніж 5 кв. м. Водночас окремі родини з 2–3 осіб займали цілі поверхи, мали великі квартири та будинки, які здавали в оренду наймачам.

Загалом з наданих населенню квартир лише 15–20 % громадяни отримували в порядку черги, усі інші — поза чергою, переважно завдяки клопотанню впливових осіб.

6. Ознайомтеся з перекладом листа, виявленого в архіві Служби безпеки України. Він надісланий 6 березня 1947 р. з Житомира до родичів у Польщу. Оцініть стан автора листа. У листі є натяк на той соціально-психологічний механізм, за допомогою якого радянська влада завоювала «симпатії» населення. Поясніть його суть.

«Мама жебракує на базарі, обірвана, чорна, спухла... Петько взяв пальто, килим і шинель і поїхав у Західну Україну міняти, але його й досі немає. Стася залишилася без дров, мала 2 склянки рису, зварила й так прожила день. Плаче голодна в холодній квартирі, дитину годувати нічим. Стасько без роботи. Маня, зжалься над нами, помираємо з голоду. Пуд пшениці — 900 крб, пуд борошна — 1600 крб, жито —

Хлібна картка на квітень 1947 р. Сталінська обл. (нині Донецька)

Розділ І. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

800 крб, картопля — 200 крб, а заробити неможливо. Буває, що за день заробиш 1 крб і живи, як знаєш. Уже немає виходу...

Пішли обнадійливі розмови по радіо та в газетах. Коли б це було правдою...»

7. Порівняйте сучасну підготовку до школи з повоєнною підготовкою до 1 класу майбутнього українського поета Віктора Нарушевича.

«...До нового навчального року мама пошила мені на машинці штани з полотна, яке бабуня пофарбувала у відварі з бузинових ягід. Сіро-голубий колір був подібний до фабричного, одежина — та, що треба. Але коли я в ній трохи погасав, так натер ноги, особливо під колінами, що довелося на ніч змазувати їх нагідковим настоєм. Зладнала мама й гарну полотняну торбину зі зручною поворозкою на плече. А ще мене підстригли й оголосили сусідам, що хлопець до школи готовий».

8. Прочитайте уривки з нарису. Визначте типові ознаки життя й побуту політичних в'язнів ГУТАБу (ГУЛАГу).

Харчування. Харчування в пересильних пунктах було однаковим: уранці — окріп з хлібом, в обід — червоний кислий суп (щі) з води, квашеної капусти та буряка, але без жодної краплі жиру, риби чи м'яса. Перед відправленням до таборів ГУТАБу (ГУЛАГу) дуже ослабленим в'язням могли дати посилений пайок: баланду з риб'ячим жиром і хвойний настій.

Харчування в трудових таборах майже не відрізнялося. О 6-й год звучав сигнал до підйому. Черговий з охоронців табору бив молотком по залізній рейці. Умивання не передбачалося. Усі йшли до кухні за пайкою хліба, яку видавали відповідно до виконання норми за попередній день, і порцією супу. Хліб видавали на весь день. Хто із зеків міг встояти проти голоду, той з'їдав половину хліба та суп. В обід їжу не видавали, проте влаштовували годинну перерву. Тоді й можна було з'їсти другу частину хлібної пайки, щоб трохи втамувати страшний голод. Більшість ув'язнених не могли встояти, тому з'їдали хліб ще вранці. Цілий день вони залишалися голодними. Увечері видавали той же самий суп, але без хліба.

Саме хліб був головною складовою раціону. Його випікали із суміші житнього та вівсяного борошна. У більшості випадків хліб був недопеченим і сирим через те, що радянський уряд установлював дуже високі норми випікання хліба, тобто доданої ваги випеченого хліба порівняно з вагою борошна. Уряд вимагав норми випікання — 42–48 %, тому в тісто лили більше води. Якщо хлібина зверху пригорала, усередині вона залишалася глеквою й недопеченою.

Суп варили з води, кількох шматочків сухої картоплі та наполовину очищеного неподрібненого вівса. Неочищені зерна зеки вичавлювали зубами, а остюки випльовували. Це виглядало як масове плювання.

Іноді в'язням видавали по декілька грудочок цукру. За роки перебування в таборі вони могли назвати лічені спроби якимсь урізноманітнити раціон.

Так, політичний в'язень з Вінниччини І. Козяр розповідав, що в суп почали додавати «бавовняну олію». Вона була такою смердючою, що в'язні, незважаючи на голод, відмовлялися їсти суп і просили не додавати її. Начальник табору наполягав, щоб в'язні її вживали. З часом виявилось, що олія не придатна для харчування, бо містить отруйні речовини. Її прислали помилково, а насправді використовували для технічних потреб.

Одного разу майже 300 голів сарликів висипали біля залізничної гілки за три кілометри від табору. Начальство вирішило голови посмалити, роги почистити й помити, а потім варити. Отриманий відвар додавали до супу для в'язнів.

Коли до табору привезли сухі галети, в'язням було дозволено купити по одному кілограмові цих виробів за особисті гроші, що числилися на облікових картках в'язнів. Це було навіть не випечене, а засушене тісто з борошна та води. Ці галети стали причиною смерті багатьох в'язнів. Повмирили ті, хто не міг стримати почуття голоду. З'ївши багато сухих галет, вони через деякий час захотіли пити. Напившись, відчули нестерпний біль у животах — розбухло засушене тісто. В'язні кричали від болю, корчилися на долівці. Ніякої медичної допомоги в таборі не було, але якби й була, то не змогла б урятувати людей від розриву шлунків.

Постійний голод приневолював каторжан до праці. З іншого боку, почуття голоду притуплювало всілякі думки про суспільні справи. «Разом з постійним бажанням хоча б крихту хліба кинути в рот, щоб трішечки затамувати нестерпні страждання від голоду, згасали думки про свободу, про дострокове звільнення. Усе затьмарювалось єдиною потребою — їсти», — стверджував в'язень О.Трачук.

Звичайно, у таборах ніхто ніколи не визначав, наскільки встановлені норми праці відповідали людським можливостям та умовам їхнього виконання. Були табори, у яких можна було виконати норму на 100 %, але часто зеки працювали в таких умовах, коли виконання норми було об'єктивно неможливим. Важко працюючи й не маючи можливості виконати норму, в'язні не могли отримати повної пайки хліба й поступово виснажувалися. За 1,5–2 місяці вони не мали сили. Таких зеків називали «доходягами». Існували й цілі табори «доходяг».

Дні відпочинку. Офіційно дні відпочинку не передбачалися. Проте раз на місяць день відпочинку могло призначити крайове управління таборів, за умови, що табір виконує план на 100 % і встановилася погана погода, за якої не можна було повноцінно працювати. У цей день в'язні стригли волосся, у якому були воші, могли змінити чи хоча б намочити у воді та якось віджати натільну білизну, рушник, ганчірки, що використовували для перев'язки подряпин і ран; отримати хоча б трішки теплої води, щоб помити тіло від поту та бруду. Потім вони намагалися зашити й полатати порваний одяг, випрати чи змінити онучі. Про ганчір'я для них управління ГУТАБу (ГУЛАГу) усе-таки турбувалося.

Одяг і взуття. В'язні працювали в одязі та взутті, у якому були заарештовані. Коли ж одяг зношувався, за розпорядженням адміністрації табору, видавали казенний. Як правило, це був уже ношений одяг військових або промислових робітників. Іноді видавали справжнє ганчір'я. На літо видавали сорочку й штани; на зиму для роботи в морози 45–50 °С видавали ватні штани та ватну куртку (народна назва «куфайка»). Увесь одяг був темно-сірого кольору.

Взуття було дуже простим — лапті. В'язні замотували ноги онучами, узували лапті, прив'язуючи їх до ніг тонкими мотузками, а потім обв'язували ноги до колін ще одними онучами.

Оскільки люди взимку важко працювали, одяг та онучі швидко намокали й від снігу, і від поту. Одяг був замерзлий зверху й мокрий знизу. Проте ніяких сушилок у таборі не було. Якийсь одяг в'язні клали під голови, а якимось укривалися. За ніч він частково просихав від тепла тіла. Уранці його знову одягали. Оскільки одяг завжди був вологим, він гнив на людях.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ I «УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД»

Унаслідок підписання міжнародних договорів із західними сусідами частина українських етнічних територій увійшла до складу УРСР. Однак через маріонетковість української радянської дипломатії об'єднання здійснювалося в контексті імперських планів СРСР. Тому частина українських етнічних територій залишилася поза державними кордонами УРСР.

1954 р. Крим увійшов до складу УРСР. Здійснюючи це, союзне керівництво враховувало насамперед тісні зв'язки України й Криму та потребу перекласти на УРСР соціально-економічні проблеми Криму, які не могла вирішити РРФСР.

Утвердження комуністичного тоталітарного режиму в західних областях здійснювалося в межах політики радянізації — знищення всіх визначальних українських ознак і структур, що суперечили тоталітаризму. Імперський наступ та протистояння йому перетворилися на історичну драму, фінал якої визначили військова сила, помножена на звірства репресивних органів.

Запеклий опір імперії здійснював західноукраїнський повстанський рух, який перетворився на головну силу спротиву московському імперіалізму в усій Центрально-Східній Європі.

Злочином проти українства та людства стали обміни населенням між ПНР та УРСР, операції «Велика блокада», «Вісла» і «Захід», ліквідація УГКЦ, проведені урядами та збройними силами СРСР і ПНР.

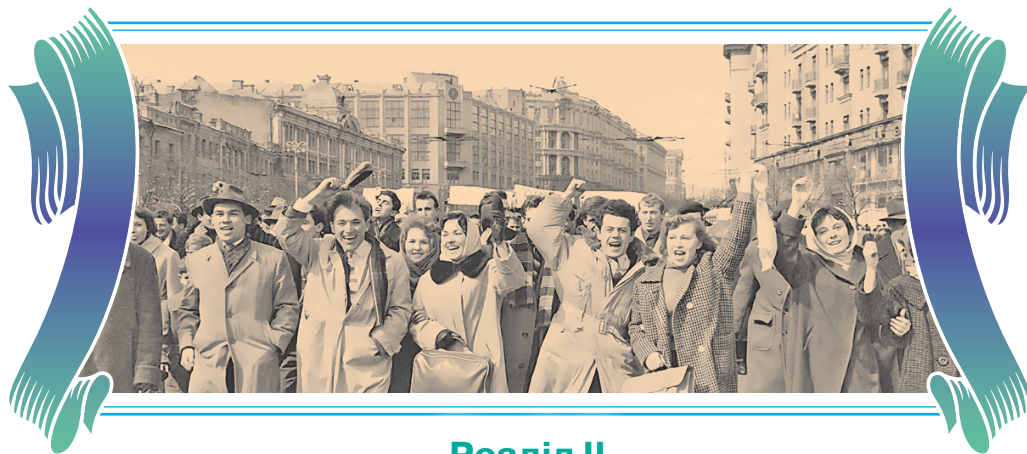
Післявоєнні настрої найширших верств українства характеризувалися очікуваннями щодо оновлення суспільного життя. Цьому сприяли величезний внесок українців у перемогу над нацизмом, зміна зовнішньополітичного становища України, переважання українського етносу в післявоєнних містах центру й заходу України, збільшення питомої ваги етнічних українців у керівних партійних і радянських органах. Ці ж зміни готували історичні передумови для зародження автономістських настроїв.

Унаслідок прагнення СРСР максимально розширити свій вплив у найавторитетнішій організації ООН і визнання провідними демократичними державами Заходу величезного внеску України в перемогу над нацизмом, УРСР була залучена до створення ООН та участі в міжнародних організаціях.

Модель післявоєнної «радянської відбудови» закріпила залежний колоніальний статус економіки УРСР. Насамперед відбудовували важку індустрію, замість відновлення сільського господарства, легкої промисловості, підвищення якості життя громадян. Відбудову здійснювали на старій технологічній основі, без залучення надбань НТР при категоричній відмові від допомоги Заходу. Так було закладено основи технологічного відставання українського виробництва від західного впродовж усієї другої половини ХХ ст.

Голод 1946–1947 рр. мав штучний характер і став черговою ланкою в політиці нещадного гноблення українців.

Становище культури визначалося гнітючою атмосферою нового ідеологічного тиску в межах загальноімперських ідеологічних кампаній — «ждановщини», «лисенківщини», «боротьби з космополітизмом» і т. зв. «чисток» інтелігенції.

Розділ II

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

§ 6. Внутрішньополітичні перетворення 50-х років ХХ ст.

- *Поміркуйте, чому смерть тирана не приводить до торжества свободи та справедливості. Що ще має відбутися в суспільстві?*

1. Внутрішньополітична ситуація на початку 1950-х років

На початку 1950-х років у СРСР та УРСР суперечності між потребами народу та партійно-державної номенклатури продовжували зростати. Компартія не бажала й не знала, як задовольнити очікування народу, не втративши влади. Тому вона й далі поширювала міф про боротьбу з капіталістичним світом. Замість того, щоб розвивати мирну економіку, витрати на оборону виснажували держбюджет.

Відбувалися «чистки» української інтелігенції, оскільки влада усвідомлювала, що настрої оновлення йдуть саме від освічених і талановитих людей.

З полиць магазинів зникали продукти харчування, товари щоденного попиту. Нестачу товарів широкого вжитку зумовлював першочерговий розвиток важкої промисловості. Значним тягарем для бюджету були економічно й екологічно не обґрунтовані проекти «великих сталінських будов», зміцнення армії. Звичним явищем стали черги. До жалюгідного стану було доведено село. Вихід із складного становища сталінське керівництво вбачало не в ефективній економічній політиці, а в традиційних пошуках винуватців бід. Так, Сталін ініціював гучні кампанії та репресії проти нових «ворогів».

Протягом 1952 р. в Москві були сфабриковані «справи лікарів-убивць». На таку роль «обрали» найвидатніших представників медичної науки. В Україні цей список «відкрив» відомий харківський лікар В. Коган-Ясний. Кати з КДБ вибивали зізнання в навмисному

Радянський агітаційний плакат.
1950-і роки

вбивстві відомих партійних і державних діячів, терористичній та шпигунській діяльності.

Історичний факт

Щоб підтримувати суцільний психоз у суспільстві, влада регулярно влаштовувала масове «промивання мізків». Так, лише 1951 р. в УРСР було прочитано майже 25 тис. лекцій, які примусово вислухали 7,7 млн осіб. Тематика лекцій: «Великий російський народ — провідна нація СРСР» і «Українські буржуазні націоналісти — смертельні вороги українського народу».

Показово, що від єврейських діячів в Україні вимагали зізнання про зв'язки з українськими націоналістами. Каральні органи розробляли версію про єврейсько-український антирадянський «заколот». Однак нову хвилю терору в березні 1953 р. обірвала смерть диктатора. Проте це не позначилося на українському рухові.

Боротьба за владу, що розпочалася в кремлівській верхівці, призвела лише до ускладнення політичної ситуації. Так, прагнучи зміцнити своє становище, міністр внутрішніх справ СРСР Л. Берія спробував вирішити питання щодо повстанського руху в Західній Україні та Литві. За його наказом до Москви привезли президента УГВР К. Осьмака, митрополита Й. Сліпого, сестер С. Бандери. Через В. Охримовича — члена Закордонного представництва УГВР, провідника ОУН Карпатського краю, схопленого в жовтні 1952 р., — чекісти сподівалися переконати українських націоналістів в недоцільності подальшої боротьби.

Згодом ці загравання були витлумачені як «спроби посварити український та російський народи» і стали новим приводом для репресій проти членів і лідерів націоналістичного руху. Їх повернули на заслання, у в'язниці, а В. Охримовича розстріляли.

У квітні 1953 р. Л. Берія ініціював амністію для в'язнів, засуджених на строк до 5 років. Було звільнено 1,2 млн осіб (54 % від тодішньої загальної кількості в'язнів). Амністія не стосувалася ув'язнених за політичними статтями, оскільки за ними передбачалися набагато більші строки. Зате свободу отримали сотні тисяч карних злочинців. Це різко підвищило рівень злочинності, чого й прагнув Л. Берія, щоб показати свою значущість як міністра внутрішніх справ та організатора боротьби з криміналітетом.

Водночас суперництво кремлівських керівників зумовило певне послаблення тоталітарного режиму, гуманізацію політичного та громадського життя й певне послаблення імперського тиску на Україну. Улітку–восени 1953 р. з концтаборів і місць заслання повернулися й перші несправедливо засуджені за те, що в роки війни проживали на окупованій нацистами території й були безпідставно звинувачені в «пособництві ворогові».

У вересні 1953 р. М. Хрущов був обраний першим секретарем ЦК КПРС. Боротьба за владу спонукала його ініціювати значні зміни в керівництві УРСР. Частка українців у республіканському й обласному керівництві сягнула понад 70 %, серед керівників великих підприємств — понад 50 %. Керівником республіканської партійної організації — першим секретарем — уперше було обрано українця О. Кириченка, другим секретарем — українця М. Підгорного. Першим заступником голови Ради міністрів УРСР був призначений драматург

§ 6. Внутрішньополітичні перетворення 50-х років ХХ ст.

О. Корнійчук, заступником — С. Стефаник, син відомого західноукраїнського письменника В. Стефаника.

Українська компартійна верхівка демонструвала свою покірність Москві й повністю підтримала М. Хрущова в боротьбі за владу. Водночас нове керівництво обережно домагалось більших прав в управлінні республікою. Як наслідок, до 1956 р. частка промисловості, підпорядкованої урядові УРСР, зростає з 35 до 76 %. У 1957 р. Держплану УРСР було передано функції планування та контролю над усією республіканською економікою. Разом з тим союзний центр продовжував утримувати управління УРСР у своїх руках. Рішення будь-якого центрального відомства були наказами, обов'язковими для виконання урядом УРСР.

2. ХХ з'їзд КПРС. Десталінізація

Після смерті Сталіна (1953) у СРСР вирували суцільні суперечності. По-перше, між народами імперії, які прагнули свободи, і російсько-радянським імперіалізмом, що прикривався більшовицькими гаслами про «щасливе майбутнє всього людства — комунізм». По-друге, між природним прагненням людини до вільного господарювання заради добробуту й родинного затишку та системою позаекономічного примусу, яка позбавляла людину стимулів до продуктивної праці й ініціативи. Так чи інакше, ця система мала трансформуватися або радикальним, революційним, або еволюційним шляхом.

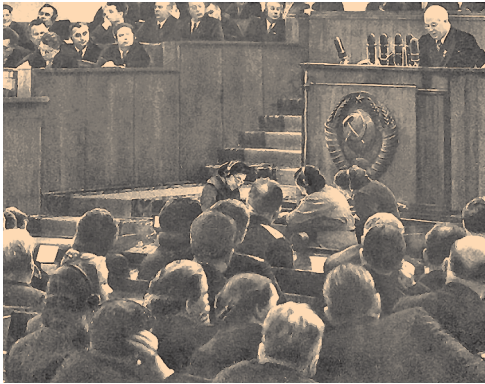
В оточенні М. Хрущова зростало переконання, що державний тероризм, заснований на масових політичних репресіях і прискіпливому ідеологічному контролю, не має історичних перспектив. Він не може перетворити радянське суспільство на життєздатний організм, спроможний успішно вирішувати нагальні внутрішні проблеми й успішно конкурувати з розвинутим Заходом. Однак М. Хрущов запровадив реформи, які мали лише «очистити суспільство від негативних проявів». Хрущовські перетворення (*«хрущовська відліга»*) — це розширення партійної демократії та політичної лібералізації суспільного життя; прискорення економічного розвитку; поліпшення матеріального становища народу при збереженні тоталітаризму й контролю над економікою.

Подолавши головних конкурентів у боротьбі за владу, М. Хрущов постарався якомога швидше, достроково скликати *ХХ з'їзд КПРС (14–25 лютого 1956 р.)*. Він виступив з доповіддю «Про культ особи та його наслідки», що містила критику *культу особи* Сталіна й таких його злочинів, як насильницькі депортації

«Відліга» («хрущовська») — неофіційна назва внутрішньої політики другої половини 1950-х — початку 1960-х років СРСР, характерними ознаками якої стали частковий відхід від жорсткого сталінського тоталітарного режиму, послаблення каральних методів управління, певна гуманізація політичного, громадського й місцевого життя.

Культ особи (від латин. *cultus* — поклоніння) — сліпе поклоніння авторитету політичного діяча, перебільшення його дійсних заслуг, обожнювання; у СРСР — звеличення єдиновладдя тоталітарного типу — Й. Сталіна — верствою компартійно-радянських функціонерів.

Доповідь М. Хрущова
на XX з'їзді КПРС. *Фото. 1956 р.*

народів, застосування репресій проти ідеологічних противників. Промова була добре підготовлена, логічна, аргументована й повністю несподівана для більшості делегатів і здійснила на них величезне враження. Проте критика сталінської політики не була послідовною. По-перше, усі злочини та відверта некомпетентність вищого керівництва в 1930–1940-х роках пояснювалися винятково недоліками характеру Й. Сталіна; по-друге, зовсім не згадувалися виконавці злочинів. Критика була різкою, але не глибокою. Вона зачепила

лише зовнішні, найбільш потворні прояви тоталітаризму, але не стосувалася його сутності, причин виникнення та засад функціонування. Промова створювала враження, що жертвами сталінізму були насамперед партійний, радянський та господарський апарати; що сталінські репресії не були породженням «соціалістичного ладу», а лише наслідком його «викривлення», відходу від «ленінського курсу». М. Хрущов підводив до думки, що подолання сталінізму є гарантією прав особистості, поваги до людини праці, «торжества соціалізму» тощо.

Після завершення доповіді її не обговорювали. Незважаючи на історичну обмеженість, XX з'їзд КПРС відчутно вплинув на трансформації радянського суспільства. Було покладено край масовому терору, припинено практику свавільного ігнорування законів владоможцями. Викриття культу особи Сталіна стало найграндіознішою подією в історії радянського суспільства.

Однак наступні події засвідчили консервативну обмеженість кремлівської верхівки, її неготовність здійснити глибоку **десталінізацію** суспільства.

Найхарактернішими ознаками трансформації радянського життя стали паралельні процеси десталінізації та **лібералізації**.

Улітку 1956 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про подолання культу особи та його наслідків». Постанову було зачитано на окремих підприємствах Києва, Харкова, ряді шахт Донбасу. Перший мітинг щодо підтримки політики десталінізації відбувся в Київському педагогічному інституті.

Наскільки складним був процес десталінізації, красномовно засвідчує той факт, що партійне керівництво так і не наважилося опублікувати текст доповіді М. Хрущова для широкої громадськості. Членів партії ознайомлювали з ним спеціальним закритим листом. Повний текст доповіді оприлюднили в СРСР лише через 33 роки. Тоді ж ідею розвінчання культу особи Сталіна заперечувало багато комуністів. Було порушено питання про авторитет між-

Десталінізація — процес розвінчання та ліквідації культу особи Сталіна й сталінського політичного режиму.

Лібералізація (від латин. *liberalis* — вільний) — надання більшої свободи в здійсненні чого-небудь; пом'якшення державного або адміністративного тиску («контролю») на різні сфери суспільного життя — політику, економіку та право.

§ 6. Внутрішньополітичні перетворення 50-х років ХХ ст.

народного комуністичного руху, який, мовляв, буде підірваний правдою про Сталіна.

Критика культу ще раз пролунала на ХХІІ з'їзді КПРС (осінь 1961 р.). На ньому йшлося й про злочини помічників Сталіна, зокрема Л. Кагановича, якого свого часу Сталін призначив секретарем ЦК КП(б)У, щоб посилити репресії в УРСР. Восени 1961 р. були масово демонтовані пам'ятники Сталіну, закрито музеї, перейменовані підприємства та колгоспи, а м. Сталіно перейменовано на Донецьк.

Одночасно з'явилися й перші ознаки лібералізації. Однією з ознак «хрущовської відлиги» стала оманлива демонстрація масового залучення громадськості до вирішення важливих суспільних проблем. Це були заходи щодо зміцнення законності, участь громадян в охороні громадського порядку, утворення системи народного контролю. Наприкінці 1950-х років поширилася практика передання на поруки й перевиховання в трудових колективах осіб, які скоїли злочини. Для боротьби з вуличною злочинністю організували народні дружини. У 1962 р. дружинників фактично зрівняли в правах з працівниками міліції. Тоді ж розпочалася кампанія боротьби з «дармоїдством і паразитичним способом життя, розкраданням соціалістичної власності». За допомогою органів народного контролю здійснювали державний та громадський контроль на підприємствах, в установах, організаціях і колгоспах. У повсякденній практиці формально запроваджували всенародне обговорення проектів законів, вагомих питань життя країни. Насправді всі важелі контролю КПРС утримувала у своїх руках.

Процеси десталінізації та лібералізації ліквідували лише найпотворніші прояви владного свавілля. Однак визначальні ознаки тоталітарного радянського політичного режиму залишилися незмінними.

3. Реабілітація жертв політичних репресій

Були проведені заходи для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно засуджених за часів сталінізму. **Реабілітація** розпочалася у вересні 1953 р. з перегляду справ окремих партійних і державних діячів і членів їхніх сімей. Упродовж 1954 р. — на початку 1956 р. був здійснений перегляд кримінальних справ засуджених за т. зв. «контрреволюційні злочини», «антирадянську діяльність». Як наслідок, було звільнено майже 15 тис. політичних в'язнів з УРСР, з яких лише 1801 було повністю реабілітовано.

Після ХХ з'їзду КПРС в Україні було створено 13 комісій, яким надавали право безпосередньо в концтаборах після особистого ознайомлення із

Перші народні дружинники охороняють громадський порядок.
Фото. 1960-і роки

Реабілітація (від латин. *rehabilitatio* — поновлення доброго імені) — комплекс заходів щодо виправдання громадян, притягнутих до кримінальної відповідальності за сфальсифікованими доказами.

У день ушанування пам'яті жертв сталінських репресій.

Биківнянський ліс. Сучасне фото

українських письменників М. Куліша, В. Еллана-Блакитного, Г. Косинки, І. Микитенка, З. Тулуб, В. Чумака, Д. Фальківського, театрального режисера Л. Курбаса та багатьох інших. Припинилося цькування українських опальних літераторів.

Однак реабілітація жертв політичних репресій другої половини 1950-х — першої половини 1960-х років мала обмежений характер. Більшість репресованих громадян не була реабілітована взагалі, їхні права не були повністю відновлені. Партійно-державне керівництво на чолі з М. Хрущовим не наважилося на перегляд політичних справ, сфабрикованих у 1920–1930-х роках, очевидно з огляду на те, що могли б відкритися факти їхньої особистої причетності до організації репресій. Не підлягали перегляду справи активних діячів ОУН та УПА, партійних діячів та інтелігенції, репресованих за звинуваченнями в «українському буржуазному націоналізмі». Не переглянули справ репресованих народів. Їм не дозволили повернутися на рідні землі. У середині 1960-х років процес реабілітації був фактично припинений.

4. Ліквідація ГУТАБу (ГУЛАГу)

Придушення повстань 1953–1954 рр. у сталінських таборах означало кінець руху опору тоталітарному режиму, а кінець ГУТАБу (ГУЛАГу), через «виправно-трудова табори» якого пройшло, за різними оцінками, від 30 до 55 млн в'язнів. Система сталінських концтаборів уже не змогла витримати завданих ударів і почала швидко розпадатися. Насамперед було ліквідовано особливі табори для політв'язнів, а в 1955 р. започатковано загальну реформу місць утримання. До 1957 р. було ліквідовано велику кількість таборів ГУТАБу (ГУЛАГу). Решту було реорганізовано й перейменовано на виправно-трудова колонії (установи). І хоча радянський тоталітарний режим не міг відмовитися від табірної системи СРСР, вона вже ніколи не відігравала таку роль, як за часів ГУТАБу (ГУЛАГу).

Запитання та завдання

1. Поясніть зміст понять «хрущовська відлига», «культ особи», «десталінізація», «лібералізація», «реабілітація».
2. Як боротьба за владу в Кремлі після смерті Сталіна позначилася на внутрішньо-політичному становищі України?
3. Яких змін зазнав тоталітарний режим у СРСР за роки «хрущовської відлиги»?

4. Розкрийте особливості процесу «реабілітації» жертв політичних репресій.
5. Визначте ознаки хрущовського десятиліття та української компартійної еліти, про які йдеться в параграфі.
6. Чому всі злочини й т. зв. «прорахунки» сталінської доби в доповіді М. Хрущова були пов'язані з недоліками характеру Й. Сталіна?
7. Знайдіть причину, через яку М. Хрущов не наважився назвати виконавців сталінських злочинів.

8. Чи завершилася епоха сталінізму зі смертю Й. Сталіна? Який шлях було обрано М. Хрущовим?

9. Поясніть на прикладі невдалого процесу десталінізації, як демократизацію суспільства гальмує тягар особистих провин очільників усіх рівнів.

§ 7. Господарське життя УРСР

- *Політики-демагоги завжди мають «геніально прості» рішення для вирішення суспільних проблем. Чому, отримавши владу, вони їх не вирішують?*

1. Децентралізація управління економікою

Економічні та соціальні реформи, які проводило хрущовське керівництво, не зачіпали основ соціально-економічного устрою, що склався в СРСР. Тому не випадково економічні реформи не стосувалися ні устрою, ні виробничих відносин, а лише механізмів управління народним господарством.

Зі сталінських часів управління було чітко централізованим. Так, економікою УРСР жорстко керували 30 союзних і 21 союзно-республіканське міністерства. На переконання М. Хрущова, надцентралізоване управління не могло забезпечити прискореного зростання виробництва. Воно лише ускладнювало роботу підприємств і цілих галузей.

У травні 1957 р. М. Хрущов зніціював скасування старої централізованої системи управління за допомогою міністерств і відновлення **децентралізації управління** господарством, що діяла в радянській Росії, а потім у СРСР, до 1932 р.

Децентралізація управління — управління, засноване на переданні місцевим органам окремих функцій центральних органів.

Розділ II. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

Радянський Союз було поділено на адміністративні економічні райони, 11 з яких були в УРСР: Київський, Харківський, Львівський, Вінницький, Сталінський, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Запорізький, Одеський, Станіславський та Херсонський. Незабаром утворилися ще Кримський, Полтавський та Черкаський. Усі підприємства в районах утворювали єдиний господарський комплекс, керівництво яким здійснювала рада народного господарства — **раднаргосп**.

Перехід до горизонтальної системи управління за допомогою раднаргоспів дав змогу раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву (міністерську) роз'єднаність. Були закриті сотні дрібних підприємств, які належали різним міністерствам і дублювали роботу одне одного. Зменшилася кількість зустрічних перевезень вантажів. Тисячі підприємств позбулися надмірної опіки. Прискорився процес технологічної реконструкції підприємств. Суттєво зріс випуск нових типів машин, агрегатів і приладів. Усе це дало можливість протягом 1956–1960 рр. підвищити ефективність господарювання.

Унаслідок реформи суттєво зросла самостійність українських органів господарського управління. Адже після створення раднаргоспів 97 % промислових підприємств перейшло в підпорядкування Ради міністрів УРСР.

Водночас реформа управління мала половинчастий характер. Москва залишила у своїх руках основні важелі впливу на економіку: командно-адміністративну систему (КАС) та її центральні складові. Якщо раніше уряд, Держплан і Держбанк СРСР керували роботою підприємств у всесоюзному масштабі за допомогою міністерств (визначаючи виробничі завдання (плани) з випуску продукції, установлюючи ціни на основні види товарів, забираючи лівову частку прибутків), то тепер це робили за допомогою раднаргоспів. Управлінська реформа не поширювалася на військову промисловість та енергетику, які залишалися в руках відповідних союзних міністерств.

На конвеєрі Кременчуцького автозаводу. Фото. 1960-і роки

Незважаючи на пропагандистські заяви про визначальну роль робітничого класу, реформатори не порушували питань щодо зміни місця та ролі робітників в управлінні виробництвом, про підвищення продуктивності праці робітників шляхом їхнього матеріального стимулювання.

Отже, не доповнена глибинними перетвореннями економічних відносин, управлінська реформа дуже швидко вичерпала свій потенціал.

2. Розвиток промисловості

У середині 1950-х років Україна відновила статус металургійної бази СРСР, посівши перше місце в Європі за виплавленням чавуну та третє місце у світі за виробництвом сталі.

Раднаргосп (рада народного господарства) — державний орган територіального, децентралізованого управління промисловістю в межах адміністративного економічного району протягом 1917–1932, 1957–1965 рр.

Паралельно розвивалася енергетика. Оновлювався Донецький вугільний басейн, освоювалися Львівсько-Волинський та Дніпровський вугільні басейни. Незважаючи на ускладнені умови видобутку, вугільна галузь України посіла друге місце у світі за обсягами. Швидкими темпами розвивалися газовидобування в Полтавській та Харківській (насамперед Шебелинське родовище) областях і нафтовидобування в Чернігівській та Полтавській областях. Протягом 1950–1965 рр. було споруджено цілий каскад потужних гідроелектростанцій на Дніпрі. Так заради забезпечення електроенергією підприємств союзного значення під воду пішли сотні великих і малих населених пунктів, 700 тис. га родючих земель, погіршилася екологічна ситуація.

Відповідно до потреб видобувних галузей, швидко розвивалося машинобудування, насамперед важке. У Краматорську та Донецьку розпочалося виробництво надпотужної техніки для гірничої промисловості. Зростали темпи транспортного машинобудування. На Харківському авіазаводі розпочалося виробництво першого у світі реактивного пасажирського лайнера Ту-104, потім Ту-124. Київський авіазавод випускав турбогвинтовий літак Ан-24 — найпоширеніший у СРСР для пасажирських авіаперевезень. У Миколаєві розпочався випуск найбільших у світі суховантажних кораблів і танкерів, риболовецьких траулерів. У Запоріжжі з конвеєра зійшли перші «народні» автомобілі ЗАЗи («Запорожець»), у Кременчуці — великовантажні КраЗи, у Львові — автобуси ЛАЗи. УРСР стала одним з провідних центрів виробництва та проектування сільськогосподарських машин. Загалом у середині 1960-х років питома вага українського машинобудування в СРСР зросла до 25 %.

Однією з пріоритетних стала хімічна промисловість. Лише протягом 1959–1963 рр., дотримуючись курсу М. Хрущова на «хімізацію країни», було споруджено 285 нових великих хімічних виробництв.

Подовжувалася й транспортна мережа. У 1962 р. був уведений в експлуатацію нафтогін «Дружба», по якому через українські землі без будь-якої оплати нафта надходила до Польщі та Східної Німеччини, Чехословаччини й Угорщини. Швидко розвивалося Чорноморське пароплавання, через яке проходило 60 % морського вантажообігу СРСР.

1950-і роки стали часом найвищих темпів розвитку української промисловості — 20 % щорічного приросту. Однак наприкінці 1950-х років він дещо знизився, хоча темпи розвитку залишалися досить високими.

Легендарний турбогвинтовий Ан-24.
Фото. 1960-і роки

Історичний факт

Приріст промислової продукції за 1950-і — першу половину 1960-х років майже вдвічі перевищував ці самі показники за наступні 20 років. У цьому сенсі хрущовські роки були найбільш динамічними для розвитку української промисловості.

Розділ II. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

Водночас виявлялися й негативні тенденції промислового росту: поширення гігантomanії, висока ресурсомісткість, низький науково-технологічний рівень, повільні темпи впровадження новітніх досягнень науки та техніки, незадовільна якість, дефіцит товарів народного споживання, ігнорування згубних екологічних наслідків господарювання. Усе це істотно ослаблювало економіку республіки.

3. Стан сільського господарства

На початку 1950-х років українське село перебувало в катастрофічному стані. Виробництво зерна за роки повоєнної відбудови так і не досягнуло довоєнного рівня. Занедбане сільське господарство стало стримувати інші галузі економіки.

Історичний факт

Сталінська статистика свідчила про високі колгоспні урожаї на полях, але не в коморах, не помічаючи, що різниця між ними (тобто втрати) становила майже 40 %. Оцінюючи стан сільського господарства в 1953–1954 рр., М. Хрущов визнавав, що колгоспи виробляли хліба, м'яса, молока й іншої продукції на душу населення менше, ніж селянин 40 років тому.

Тому у вересні 1953 р. постсталінське керівництво проголосило курс на реформування сільського господарства. Насправді ж ніхто не планував змінювати виробничі відносини на селі, ішлося лише про певне послаблення його економічного визиску. З колгоспів списали всю заборгованість перед державою за недопостачання продуктів тваринництва за попередні роки, дещо знизили нові плани, а головне, упродовж 1953–1958 рр. підвищили заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію: на зерно — у 7 разів; на продукти тваринництва — у 5,5; на картоплю — у 8 разів. Грошова виплата за трудовдень зросла майже в 4 рази. Податковий тиск на індивідуальні (присадибні) господарства знизився приблизно вдвічі. Були ліквідовані й «сталінські побори» за фруктові дерева та ягідні кущі. Із середини 1950-х років колгоспи почали під'єднуватися до державної електромережі.

Як наслідок, у середині 1950-х років колгоспи вперше отримали прибуток. Однак для подальшого збільшення потрібна була серйозна інтенсифікація аграрного виробництва, ґрунтована на значних капіталовкладеннях, стимулах для продуктивної праці.

Радянський агітаційний плакат «Піднімай цілину!». 1955 р.

Проте хрущовське керівництво вирішило зекономити кошти. У лютому 1954 р. воно обрало дешевіший екстенсивний шлях зростання аграрного виробництва. Компартія влаштувала гучну кампанію освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі й Поволжі, частково Північному Кавказі й Далекому Сході.

Для України «цілинна епопея» мала негативні наслідки. І без того ослаблене українське село лише протягом 1954 і 1955 рр. змушене було відрядити в Казахстан 93 тис. переселенців, заснувати там

54 радгоспи. Уже в 1956 р. на цілих землях було зібрано 50 % зерна від усього врожаю в СРСР. Це дало змогу поліпшити постачання населення продуктами харчування.

Однак легкі успіхи тривали недовго. Нехтування застереженнями вчених призвело до швидкого виснаження ґрунтів та їхньої втрати унаслідок пилових бур. Урожайність різко знизилася, а собівартість цілинної пшениці стала на 20 % вищою, ніж середня в СРСР. Отже, на освоєння цілини були витрачені значні матеріальні та людські ресурси, які можна було використати для розвитку землеробства України.

Показово, що вкладені в 1954–1958 рр. кошти в господарство України дали зростання збору: зерна — на 20 %, цукрових буряків — на 100, м'яса — більше ніж на 100, молока — на 200 %, порівняно з попередніми роками повоєнного періоду.

Перші успіхи надихнули М. Хрущова навесні 1957 р. поставити перед працівниками сільського господарства недосяжні завдання: «За найближчі роки наздогнати й перегнати США з виробництва м'яса, молока та масла на одну особу». Однак після 1958 р. сільське господарство знову почало занепадати.

Історичний факт

Про утопічність планів М. Хрущова свідчить те, що в 1957–1958 рр. для отримання 1 ц зерна колгоспник працював у 7,3 раза, картоплі — у 5,1, молока — у 15, яловичини — у 112 разів більше, ніж американський фермер.

Причинами занепаду сільського господарства стали непослідовні управлінські кроки партійно-радянської номенклатури. З 1955 р. знову посилювався тиск на присадибні господарства. Їхні площі зменшили вдвічі. Було заборонено утримувати коней та волів, більше 1 корови, 2 свиней, 10 курей. Колгоспникам заборонили торгувати власною вирощеною продукцією на ринках без довідки із сільради. Було запроваджено й цілий ряд інших обмежень. Це призвело до скорочення продажу продукції на колгоспних ринках і зростання цін.

Шкоди сільському господарству було завдано й «кукурудзяно-гороховою епопеєю». Після відвідин США М. Хрущов, намагаючись запозичити досвід американських фермерів, наказав збільшити посіви кукурудзи — «королеви полів», гороху й інших кормових культур для розвитку тваринництва.

Місцеві партійні кар'єристи намагалися сіяти кукурудзу навіть у північних областях СРСР, пояснюючи це «партійним ставленням» до кукурудзи. Кампанія призвела до різкого скорочення посівів пшениці (озимої — на третину, а ярої — утричі) і загибелі врожаїв вирощеної кукурудзи через нестачу техніки, приміщень для зберігання та потужностей для її переробки. Зашкодила колгоспам і ліквідація машинно-тракторних станцій (МТС), створених у 1930-х роках, які забезпечували технікою сільськогосподарські роботи в колгоспах і радгоспах. Техніка була передана господарствам за завищеними цінами.

М. Хрущову вручають в'язку кукурудзи в одному з українських колгоспів.

Фото. 1963 р.

Розділ II. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

Її утримання потребувало значних витрат на обслуговування й ремонт. З 1958 р. знову були знижені закупівельні ціни на сільгосппродукцію. Водночас підвищили ціни на техніку, запчастини, міңдобрива, будматеріали тощо. Хрущовські «ножиці цін» досить швидко знову довели більшість колгоспів до банкрутства й ослабили матеріальну зацікавленість колгоспників результатами праці.

Якщо в 1953–1958 рр. обсяг валової продукції в сільському господарстві України зріс на 65 %, то в 1958–1964 рр. — лише на 3 %. У містах не вистачало хліба. Його випікали з домішками ячменю, гороху та кукурудзи. Щоб ослабити гостроту продовольчої кризи, у 1963 р. СРСР змушений був закупити за кордоном велику кількість зерна. Оскільки криза колгоспно-радгоспної системи так і не була подолана, закупівлі стали регулярними й тривали до розпаду СРСР.

4. Військово-промисловий комплекс

Політика протистояння СРСР демократичному світу в «холодній війні» спонукала до створення в СРСР та США **військово-промислових комплексів** (ВПК), у яких об'єдналися науково-дослідні установи, виробництво зброї та військової техніки.

Керівництво СРСР не відмовлялося від «експорту революції», продовжувало сприймати міжнародні відносини крізь призму класового протистояння, прагнуло будь-якою ціною досягнути військово-стратегічного паритету із Заходом.

Скоротивши чисельність збройних сил і зменшивши питому частку витрат державного бюджету на оборону з 31 % у 1953 р. до 11 % у 1960 р., керівництво зосередилося на якісній перебудові військового потенціалу. Найкращі людські, матеріальні, фінансові та науково-технічні ресурси були сконцентровані на створенні й виробництві атомної та термоядерної зброї й засобах її доставки: стратегічних балістичних ракет, дальньої авіації, атомного підводного флоту.

До роботи на ВПК СРСР було залучено й Академію наук УРСР. Українські науково-дослідні інститути, лабораторії, конструкторські бюро працювали в галузях ядерної фізики та фізики надвисоких енергій, радіофізики, атомної енергетики, напівпровідників і радіотехніки, пластмас і штучного волокна, електронно-обчислювальних машин для автоматичного наведення на ціль авіації, зенітних і балістичних ракет та ін.

Історичний факт

ВПК СРСР швидко набирал сил. Це настільки завищило самооцінку М. Хрущова, що він дозволяв собі лякати Захід радянськими ракетами, які випускають, як «ковбаси з автоматів», заявляти, що СРСР покаже капіталістичному світу «кузькіну матір», на офіційній вечері в прем'єра Великої Британії «наївно» цікавитися: 5 чи 6 ракет потрібно, щоб накрити Британські острови.

Київський авіаційний науково-технічний комплекс ім. О. К. Антонова протягом 1960–1965 рр. спроектував і підготував до виробництва відомий військово-

Військово-промисловий комплекс — сукупність державних, військових, промислових і наукових структур, пов'язаних між собою, що виробляють зброю та воєнне спорядження.

транспортний Ан-22 «Антей», на рахунок якого 41 світовий авіаційний рекорд. У Харкові протягом 1951–1963 рр. спроектували й випробовували основний бойовий танк СРСР Т-64.

ВПК підпорядкував собі майже всю промисловість. На кожному великому підприємстві створювали таємні цехи для випуску військової продукції. На час розпаду СРСР (1990-і роки) український сектор союзного ВПК нараховував близько 700 промислових об'єднань і наукових організацій, у яких працювало понад 1,5 млн осіб.

5. Суть хрущовських надпрограм

Економіка вимагала реформування т. зв. «соціалістичних виробничих відносин», заснованих на «зрівнялівці», відсутності матеріальних стимулів до продуктивної праці, експлуатації трудового ентузіазму тощо, а головне — відмовитися від КАС. Однак такі самовбивчі реформи тоталітарний режим не міг провести. Тому реформи вимагали «бережливого ставлення до народного добра», «прискорення», «хімізації», «меліорації» тощо під керівництвом тієї ж КАС.

Спостерігаючи за досить швидкими темпами розвитку економіки після сталінської доби й не намагаючись проаналізувати причини цього тимчасового зростання, поверхово освічений партійний лідер, який більше сподівався на економічне диво, ніж на науковий розрахунок, був твердо переконаний, що ці успіхи пов'язані з перевагами соціалістичного суспільного ладу. Ця некритична переконаність М. Хрущова спричинила ухвалення XXII з'їздом КПРС (жовтень 1961 р.) третьої програми комуністичної партії. За 20 років, тобто до 1980 р., Радянський Союз мав наздогнати й перегнати США за всіма показниками суспільного виробництва та побудувати комунізм. «Сучасне покоління радянських громадян, — переконував М. Хрущов, — буде жити при комунізмі», тобто досягне «найвищого у світі життєвого рівня» і житиме за принципом «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами».

Власне, усі хрущовські реформи були лише виявом його неглибокої освіченості та надзвичайної нетерплячості, яку він, як тоталітарний лідер, міг нав'язати суспільству. Не базовані на економічній науці, вони неминуче супроводжувалися історичними втратами, наближаючи комуністичний режим до краху.

М. Хрущов виступає перед колгоспниками. Фото. 1950-і роки

На думку вченого

Чи не найбільшою помилкою М. Хрущова, на думку історика **Я. Грицака**, «було фатальне нерозуміння ним того, що насправді відбувалося на Заході в післявоєнні десятиліття. Він старанно вираховував, скільки тонн заліза має виробити Радянський Союз на душу населення, щоб перегнати США. Іронія ж полягала в тому, що США, як і інші промислово розвинуті країни,

у той самий час розвивали нові технології, які не потребували такої кількості металу. На Заході інтенсивно проводили науково-технічну революцію, що базувалася на використанні нових матеріалів — напівпровідників, пластмаси. М. Хрущов хотів догнати й перегнати західний капіталізм, але не розумів, що йде в цілком протилежний бік.
...Його програма модернізації відповідала початку, а не другій половині ХХ ст.».

Основою господарства УРСР залишалися природо-, фондо-, енерго-, матеріалоемні й трудомісткі галузі промисловості. В єдиному господарстві СРСР Україні належала роль металургійної та паливної бази. Вона випереджувала всі капіталістичні країни світу за виробництвом чавуну на душу населення (чим дуже пишалися радянські пропагандисти, не усвідомлюючи, що це призводить до спустошення невідтворюваних ресурсів України на користь радянської імперії). Як наслідок, Україна дедалі більше відставала від провідних країн світу за якісними показниками — витратами матеріальних і трудових ресурсів на одиницю виробленої продукції. Україна була перенасичена підприємствами, які працювали поруч, але не утворювали єдиного господарського комплексу, були прив'язані до підприємств інших республік, передусім Росії, 70–80 % з них не належали до замкнених технологічних циклів УРСР.

Хрущовські реформи не дали й не могли дати очікуваних результатів. З іншого боку, вони позитивно вплинули на соціальну сферу, водночас створюючи в ній нові суперечності.

Історичний факт

Освітній рівень М. Хрущова яскраво демонструвала його неспроможність усвідомити потреби вчених-генетиків — жертв «лисенківщини». Він не розумів, чому, наприклад, про них турбувалися видатні фізики. У сімейному колі він зізнався: «Чортівня якась, народ хлібом і м'ясом годувати треба, а вони мух пропонують розводити». (У розмові йшлося про виноградних мушок-дрозофіл, яких досліджували генетики світу).

6. Зміни соціальної політики

Після смерті Й. Сталіна претенденти на найвищу владу, шукаючи підтримки широких мас, один перед одним намагалися здобути славу «турботливих батьків народу». Отже, одним з досягнень періоду десталінізації стала активна соціальна політика. Вона заклала в суспільну свідомість ідею служби соціалістичної держави людині, «її блага». Це глибинне зрушення свідомості за своєю значущістю було не менш вагомим, аніж ліквідація сталінської репресивно-каральної системи. З того часу люди стали порівнювати своє становище з пропагандистськими заявами, що в майбутньому призвело до розчарування «розвинутим соціалістичним ладом» — комуністичним режимом.

У липні 1956 р. був ухвалений новий закон про державні пенсії. Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і до 55 років для жінок. Майже у 2 рази зросла середня пенсія. У вересні на третину було підвищено мінімальні зарплати. Роз-

почався поступовий перехід з 8-годинного на 7-годинний робочий день. На початку 1960-х років відбувся перехід промислових підприємств на 5-денний робочий тиждень.

У 1957 р. була ліквідована практика «добровільно-примусових» державних позик, які забирали майже 10 % доходів трудящих і були прихованою формою оподаткування.

Соціальні зміни стосувалися й колгоспного села. Тут установили гарантовану натуральну та грошову оплату трудоднів. Запровадили мінімальні пенсії (12 крб на місяць), починаючи з 65/60-річного віку. Проте гроші на оплату трудоднів видавали колгоспникам після повного розрахунку з державою (після нового року). Їх не вистачало для придбання найнеобхіднішого (взуття, одягу), ремонту будинку, а тим більше — будівництва. Для цього треба було продавати продукцію, вирощену на присадибній ділянці, худобу. Селянам з дозволу колгоспного правління почали видавати паспорти за умови вступу до навчальних закладів, вербування на «будівництва комунізму» чи заводи. Однак село залишалося соціально залежним. Усім селянам почали видавати паспорти лише з 1974 р.

Найбільш яскравим проявом тодішньої соціальної політики стало масштабне житлове будівництво. У 1957 р. було ухвалено постанову про забезпечення громадян СРСР житлом протягом найближчих 10–12 років. У містах виростали цілі мікрорайони 4–5-поверхових будинків, на зразок тих, що будували в нацистській Німеччині для найбідніших, — т. зв. «хрущовок», розрахованих на 30–40 років експлуатації. Хоча житлова проблема в СРСР так і не була вирішена, житлова програма М. Хрущова стала видатною подією й належала до чинників соціального оптимізму, що виник саме за «хрущовського десятиріччя».

Перші у світі атомна електростанція, атомний криголам, штучний супутник Землі, політ людини (Ю. Гагарін) у космос, сподівання на встановлення контролю над реакцією термоядерного синтезу породжували надії на швидке отримання невичерпного джерела енергії. Тому обіцянки компартії про комунізм з його «ізобілієм» для народу здавалися реальністю.

Типові «хрущовки».
м. Одеса. Фото. 1960-і роки

Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст понять «раднаргосп», «децентралізація управління».
2. Чому курс на реформування сільського господарства, уключаючи «цілінну епопею», у вересні 1953 р. насправді не передбачав реформи?
3. Поясніть, чому хрущовська управлінська реформа досить швидко вичерпала свій потенціал.

4. Яких успіхів досягнуло хрущовське керівництво в соціальній політиці?

5. Поясніть, чому всі реформи М. Хрущова мали лише частковий успіх. Які суперечності не дали можливості втілити ці реформи в задуманому обсязі?

6. У країнах Заходу відмовилися від зведення ГЕС на рівнинних ріках. А чому в УРСР таке будівництво стало можливим?

§ 8. Початок нового українського протистояння радянському режиму

- У забороненій 1958 р. збірці Д. Павличка «Правда кличе!» є рядок: «...здох тиран, але стоїть тюрма!» Яку думку в цих рядках висловив поет?

1. Шістдесятництво

«Хрущовська відлига» та особливо засудження культу Й. Сталіна на ХХ з'їзді КПРС привели до певного послаблення ідеологічного тиску, часткової реабілітації жертв сталінізму, визнання в СРСР, як засновникові ООН, Загальної Декларації прав людини — усе це дало можливість вийти на суспільно-політичну арену новому поколінню митців. Найвідомішими серед них були поети І. Драч, Л. Костенко, Д. Павличко, В. Симоненко, М. Вінграновський; прозаїки В. Дрозд, Вал. Шевчук, Гр. Тютюнник; літературні критики І. Світличний та І. Дзюба; кінорежисер С. Параджанов і театральний режисер Л. Танюк; художники А. Горська та П. Заливаха.

Вони виступали на захист української культури, вимагали розкриття історичної правди. Відповідно до часу появи в громадсько-політичному житті, їх назвали **шістдесятниками**.

Лідери шістдесятників (зліва направо): І. Драч, М. Вінграновський, Г. Сивокінь, Л. Світлична, М. Коцюбинська, І. Світличний. Фото. 1960-і роки

Шістдесятники — назва української інтелектуальної еліти наприкінці 1950-х — на початку 1970-х років, яка орієнтувалася на принципи свободи творчості та гуманізму, утілених в українській національній формі.

§ 8. Початок нового українського протистояння...

Талановита молодь готова була віддати всі свої сили на служіння рідному народу, творити нове життя. Але це щире прагнення відразу ж наразилося на спроби ідеологічних відділів КПРС поставити їхню діяльність під «партійний контроль». Адже дух пошуку, творчості, новаторства був чужий і навіть ворожий номенклатурі: послаблював її владу, формував атмосферу критичності до її рішень, дій та зловживань.

Творча молодь 1960-х років не бажала стати заручником ідеологічної політики партії, як це сталося зі старшим поколінням творчої інтелігенції. Молодь одразу ж висловила свій протест проти контролю партійних ідеологів над мистецтвом і всім суспільним життям.

Протести шістдесятників ґрунтувалися на засадах демократії. Творча молодь виступала проти свавілля владоможців, обмеження свободи творчості, соціальної несправедливості, бюрократизму, зневаги до людини праці, людської гідності, узагалі прав і свобод людини.

Оскільки вся гуманітарна політика в СРСР була пройнята ідеями «зближення націй», формування «радянського народу», за якими приховувалося дедалі агресивніше зросійщення, то шістдесятництво набувало національно-демократичного забарвлення.

2. Київський клуб творчої молоді «Сучасник»

Комуністична влада змушена була миритися з новими творчими пошуками й дозволила об'єднуватися в клуби. Найвідомішим серед них став *київський клуб «Сучасник»*, заснований на початку 1960 р. з дозволу комсомольського керівництва. Членами клубу стали *І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Симоненко, А. Горська, І. Дзюба, В. Зарецький, О. Заливаха, Л. Семикіна, Г. Севрук* та ін. Головою клубу обрали молодого режисера *Л. Танюка*.

Вони розпочали свою діяльність з відродження різдвяних вертепів, створення різних мистецьких гуртків-секцій, розшуку місць масових поховань жертв сталінських репресій. Клуб організував вечори пам'яті *Л. Курбаса, М. Куліша, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка*, за що компартійне керівництво називало клуб «національним зборищем». Після звернення *Л. Танюка, В. Симоненка* й *А. Горської* до Київської міської ради з пропозицією оприлюднити інформацію про масові розстріли в Биківні розпочалися переслідування всіх членів клубу.

Клуби творчої молоді діяли також у Львові, Харкові й Одесі. Навколо *львівського клубу «Пролісок»* об'єдналася творча молодь Західної України. Лідерами цього клубу були психолог *М. Горинь*, мистецтвознавець *Б. Горинь*, літературознавець *М. Косів*, студент *І. Гель*, поет *І. Калинець* та ін.

Компартійна влада продовжувала грубо втручатися у творчу та громадську діяльність шістдесятників. У 1963 р. було закрито клуб «Сучасник». Водночас митцям, які вірно служили режимові, створювали всі умови для роботи в рамках соцреалізму, вони отримували премії та матеріальні блага.

Лесь Танюк

Василь Симоненко

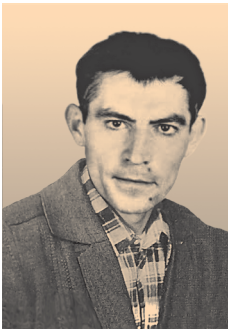
Одним з найяскравіших представників українського шістдесятництва є поет і журналіст *В. Симоненко*. У 1962 р. вийшла у світ його перша поетична збірка «Тиша і грім». Вона вразила сучасників правдивістю. У вірші «Я» поет чітко визначив своє покликання: «...*Говорити правду всім бульдогам*». Улітку 1962 р. поета жорстко побили працівники міліції, а в грудні 1963 р. В. Симоненко помер.

На межі 1950–1960-х років на поетичну арену вийшла *Л. Костенко* (збірки віршів «Проміння землі», 1957; «Вітрила», 1958; «Мандрівки серця», 1961). Поетеса прагнула знайти нові теми, образи та стилі. Провідні мотиви її творчості — історія українського народу та філософське осягнення життя. Неприйняття владою її творчості виявилось в призупиненні видання її книжок «Зоряний інтеграл» і «Княжа гора» 1963 р. Проте твори поетеси потрапляли до читача через «самвидав», друкували за кордоном.

Ліна Костенко

Новаторством позначена творчість *І. Драча*. Ще в студентські роки в ньому помітили правдолюбство та бунтівливу вдачу, виражену в словах: «*Україно, я палю за собою мости*». Він відкидав нікчемне існування людини в тоталітарній системі, про що різко задекларував в «Оді чесному боягузові». Рання період його творчості характеризується активними творчими пошуками у збірках «Соняшник» (1962), «Протуберанці серця» (1965). Поет постійно шукав нове, щоб вивести читача за традиційні горизонти, наприклад підзаголовком «Українські коні над Парижем» у поемі-феєрії «Ніж у сонці» (1961). І. Драч прагнув змалювати колективізацію, голодомори, масові репресії та водночас зрозуміти, «*навіщо я, куди моя дорога?*».

Василь Стус

Справжнім велетнем духу й незламним борцем проти тоталітаризму став *В. Стус*. Він ріс і навчався на Донбасі. Вступив до аспірантури в Києві, відвідував Клуб творчої молоді «Сучасник». Його активна громадянська позиція стала приводом для відрахування з аспірантури у вересні 1965 р. Влада заборонила друкувати його твори, тому збірка поезій «Зимові дерева» вийшла друком за межами України. В. Стус був двічі засуджений комуністичним режимом. Своє життєве кредо він висловив у поезії «Як добре те, що смерті не боюсь я».

Алла Горська

Одним з натхненників культурного життя творчої молоді був літературознавець і поет з Луганщини *І. Світличний*. Він критикував твори соціалістичного реалізму й підтримував новаторство. Звинувачений в антирадянській агітації та пропаганді, відбував покарання в концтаборах, де важко захворів.

Серед засновників та активних діячів клубу «Сучасник» була художниця *А. Горська*. Її шлях до українського шістдесятництва особливий, адже вона виросла в російськомовній

А. Горська, Л. Семикіна, Г. Севрук, О. Заливаха, Г. Зубченко.
Вітраж «Шевченко. Мати». 1964 р.

номенклатурній родині (батько — директор кіностудії), уже сформованою особистістю почала послуговуватися українською. Свою громадянську позицію продемонструвала тим, що намалювала портрети В. Симоненка, І. Світличного, Є. Сверстюка. У 1964 р. А. Горська в співавторстві з О. Заливахою, Л. Семикіною, Г. Севрук і Г. Зубченко створили в Київському державному університеті вітраж «Шевченко. Мати» до 150-річчя з дня народження поета. На ньому був зображений Т. Шевченко, який однією рукою пригортав скривджену жінку-Україну, а в другій тримав книжку. Зображення було обрамлене словами: *«Возвеличу малих отих рабів німих, а на сторожі коло їх поставлю слово»*. Влада вбачала в цьому творі небезпечне вільнодумство. Комісія оголосила його ідейно хибним — і твір було знищено. А. Горську й Л. Семикіну виключили зі Спілки художників України.

Історичне джерело

Л. Танюк, реагуючи на цю подію, записав у щоденнику: «У нормальній державі митець міг би подати до суду за знищення його твору, це приватна власність, закон охороняє... Те, що вони зробили з вітражем, справляє враження нової кампанії, хтось хоче дуже підігріти сковорідку, аби там підсмажити грішників-шістдесятників».

3. Національно-визвольний рух: підпільні групи й організації

Припинення організованої боротьби підпільників ОУН і бійців УПА означало, що в Україні завершилася боротьба з радянською владою. Документи силових органів засвідчують, що ця боротьба відбувалася в нових формах, насамперед у творенні підпільних гуртків, організацій, розповсюдженні листівок і написанні публічних листів, інших дій, які набували характеру антирежимних виступів.

Історичний факт

У 1954–1959 рр. радянські органи виявили 5,5 тис. випадків виготовлення та поширення антирадянської літератури, розкрито 183 націоналістичні й антирадянські групи. У 1958–1962 рр. — 46 груп.

Найчастіше антирадянська діяльність фіксувалася в Західній Україні, куди після закінчення термінів ув'язнення в другій половині 1950-х років поверталися учасники ОУН, уніатські священники. Багато з них залишалися на антирадянських позиціях і продовжували боротьбу проти радянської окупації доступними методами.

Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років у Львові діяв підпільний *Український національний комітет (УНК)*, створений переважно молодими робітниками, за участі колишніх членів ОУН та УПА. Організація мала програму й статут, розгалужену мережу низових ланок. Провідною була визначена пропагандистська діяльність, однак УНК залишав за собою право на використання зброї. Організація планувала підготовку національно свідомих пропагандистів для направлення в Східну Україну. Члени організації кінцевою метою вбачали створення Української держави з національними урядом та армією. Організація підготувала друкарню для видання газети «Робітниче слово» і пропагандистської літератури. У 1959 р. агенти КДБ вистежили членів УНК. У січні 1962 р. більшість засуджених отримала від 10 до 15 років концтаборів. Двох членів організації — *Б. Грицину* й *І. Ковалю* — стратили. Улітку 1962 р. був страчений організатор Ходорівської (Львівська обл.) нелегальної групи *Ф. Проців*.

Важкі випробування випали на долю учасників таких підпільних організацій, як «Спілка патріотів», «Союз борців за національну Україну», «Українська націоналістична організація ім. С. Бандери», «Українська національна партія». Судові процеси засвідчили, що влада готова вдатися до найжорстокішого придушення національно-визвольного руху.

Антирежимні виступи. Незважаючи на репресії та атмосферу страху, антирадянська діяльність продовжувалася. Так, у Дніпропетровську 1960 р. студенти створили групу «Дніпро», у програмі та статуті якої були закладені ідеї відторгнення України від СРСР. У жовтні 1961 р. студенти металургійного інституту розклеїли в місті листівки з віршованими текстами. Листівки, які каральні органи називали «антирадянськими», розповсюджували також у Мелітополі, Черкасах та інших містах.

Борці за незалежність України в 1964 р. створили *Український національний фронт (УНФ)*. Ініціатором створення цієї організації та автором програмних документів був *Д. Квецько*, який працював учителем на Івано-Франківщині. Це була підпільна організація, до якої належали понад 150 осіб з різних верств: колишній політв'язень і міліціонер, член КППС і вчитель. Важливу роль в організації відігравали учасники попередніх визвольних змагань. УНФ видавав журнал «Воля і Батьківщина», який передруковували й поширювали в багатьох областях України.

Їхньою метою була агітація за вихід УРСР зі складу СРСР та утворення незалежної держави. У своїй програмі члени організації критикували радянську політичну систему, яка трималася на диктатурі КППС, констатували, що в СРСР відбувся процес зрощення партійного й державного апарату та перетворення комуністичної партії на тоталітарну силу. Члени УНФ своєю зброєю вважали «найгостріше слово», виступали проти зросійщення України, не виключали й вимушених насильницьких дій. Майбутню політичну систему

§ 8. Початок нового українського протистояння...

вони планували без КПРС. Громадянам гарантували демократичні права та свободи.

Поширювалися спроби індивідуального протесту. Так, студент Дніпропетровського університету М. Кучер у листах, написаних у 1955 р., звинувачував радянських керівників у здобутті влади шляхом насильства над демократією, масових убивств і поневолення цілих народів, що вони «у ХХ столітті правлять народами так, як це робив Чингісхан у ХІІІ столітті... З фанатизмом і жорстокістю справжніх інквізиторів ви знищуєте й гноїте у в'язницях усіх інакомислячих, усіх, хто хоч словом натякнув проти правлячої ієрархії...». За ці висловлювання студента позбавили волі на 10 років.

Проте не всі вони мали антирадянську спрямованість. Це були прояви демократичної критики неконтрольованої влади. Поняття ж «антирадянський» використовувалося нею як зручний інструмент для залякування небайдужих громадян, адже «антирадянська діяльність» була підставою для кримінальної відповідальності.

Історичне джерело

З листа вантажника **П. Смирнова** (м. Житомир) до голови президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова: «...Ось ви сидите в Кремлі й далі Кремля нічого не бачите й бачити не хочете... Не один раз я бував на парадах і слухав промови різних обласних діячів. Виходить, знаєте, такий собі пан у шкіряному пальті з каракулевим коміром і говорить: "...Товариші, і так далі..." Подивився я на його животик, на шию, як у бика, на пальто й на свою побілілу по швах суконну пару, торкнувся своєї шиї та скосився на товариша, що стояв поруч у блискучо-синій новій куфайці та латаних чоботах, і так стало мені моторошно. Повернувся я й тихенько вийшов з юрби. А навздогін мені, як заклинання шамана, доносилися слова каракулевого коміра про дружбу, рівність і братерство».

П. Смирнов як антирадянщик був позбавлений волі на 4 роки.

4. Зародження дисидентського руху

Дисидент (від латин. *dissidentis* — незгодний) — це людина, яка виступає проти панівної ідеології чи суспільного ладу, тобто стає в опозицію. Український дисидентський рух зародився в середовищі шістдесятників з того духу незгоди щодо асиміляційної русифікаторської політики комуністичної Москви, неприйняття статусу фактично упослідженої української культури й мови, який жив у середовищі української інтелігенції. Цей дух незгоди завжди був невіддільним політично керівному «російському бюрократу», котрого ще Ленін визначав «великоросом-шовіністом, по суті, негідником і насильником», який будь-яке слово українця на захист рідної культури й мови таврував як «український буржуазний націоналізм», «смертельну загрозу справі комунізму» тощо.

Дисиденти — представники опозиційного руху проти радянського тоталітарного режиму в суспільно-політичному, культурно-духовному житті, несприйняття його морально-політичних гасел і повсякденної практики.

Розділ II. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

Дисидентство охопило всі регіони України та найбільші міста, набувши національно-демократичного забарвлення. Основними причинами виникнення дисидентського руху були *політичні*: відсутність справжньої політичної самостійності республіки, однопартійна система, яка позбавляла суспільство демократичного вибору шляхів політичного розвитку, забороняла діяльність опозиції, установила цензуру, відхиляла будь-які можливості для зміни влади, призвела до небаченої бюрократизації системи управління. Не менш важливими були й *національно-культурні* причини. Серед них насамперед вирізнялися політика зросійщення, позбавлення українського народу можливостей для вільного національно-культурного розвитку. *Соціально-економічні* причини полягали в низькому рівні життя, нав'язуванні УРСР невідповідної їй потребам і можливостям екстенсивної моделі економічного розвитку. Дисидентський рух зумовлювали також *релігійні* причини, породжені державною антирелігійною політикою й антидемократичними засобами, за допомогою яких її проводили.

Українське дисидентство як форма національно-визвольного руху характеризувалося рядом ознак. Передусім це була мирна, ненасильницька форма боротьби з владою за вплив на свідомість суспільства. Цей рух не мав чітко визначених організаційних форм, а складався з різноманітних гуртків, спілок, об'єднань і комітетів. Він мав загальноукраїнський характер і був представлений своїми активними учасниками та прихильниками в усіх регіонах України. Дисидентство охоплювало різні суспільні верстви. Насамперед це було молоде покоління інтелігенції, яке вболівало за долю свого народу. Більшість з них щиро прагнула вдосконалити соціалістичний лад.

Союзне та республіканське партійно-державне керівництво не визнавало існування опозиції. Тому представників дисидентського руху характеризували як «кримінальних злочинців», «відщепенців», «антирадянщиків».

Запитання та завдання

1. Зіставте поняття «шістдесятництво» з поняттями «дисидентство» і «національно-визвольний рух».
2. Охарактеризуйте напрями й тематику творчих пошуків шістдесятників. Поясніть, чому влада вбачала в них небезпеку.

3. Визначте мету й засоби її досягнення відомих вам антирадянських організацій.
4. Складіть у зошиті таблицю, у якій зафіксуйте лідерів дисидентського руху, зміст і сферу дисидентської діяльності.

5. Визначте прояви цькування компартійною владою творчої інтелігенції.
6. Поясніть причини загравання влади з митцями.

7. Серед радянських політв'язнів і дисидентів українців було завжди набагато більше, ніж представників інших народів СРСР. Водночас українці себе вважали нездатними до боротьби. Чи доречною була така самооцінка? З чим вона пов'язана?

§ 9. Стан культури періоду десталінізації

- *«Такий був час: кругом шакали, / У колі жменька нас жива...» Так уявив становище свідомого українства поет Є. Сверстюк у роки своєї молодості. Що допомагає людині вистояти у ворожому оточенні?*

1. Особливості розвитку культури

Вирішальною умовою суспільно-політичного життя, що визначила особливості розвитку культури із середини 1950-х років, стала десталінізація. Вона послабила параліч страху, який сковував усіх громадян у попередні десятиліття.

У 1961 р. М. Хрущов започаткував нову хвилю десталінізації, вершиною якої стало винесення труни диктатора з кремлівського мавзолею. Того ж року М. Хрущов, демонструючи вагомість УРСР у сільськогосподарському виробництві СРСР, здійснив широко розрекламовану подорож до могили Тараса Шевченка.

Українські митці, насамперед письменники, в умовах десталінізації виступили за розширення меж творчого самовираження. Письменники старшого покоління продовжували вимагати реабілітації репресованих у 1920–1940-х роках колег. Так, навіть один з найстаранніших творців соцреалізму О. Корнійчук запропонував опублікувати твори репресованих Е. Блакитного, М. Куліша, Л. Курбаса та багатьох інших митців, створивши «Бібліотеку видатних 1920-х».

Найвизначнішою особливістю розвитку культури стала поява нового покоління письменників, критиків і поетів. Вони вимагали не лише виправлення «перекручень соціалізму» у минулому, а й недопущення пригнічень культури в майбутньому. Гарантією мав би стати «шлях повернення до правди». Схвильовано спостерігаючи за непослідовністю десталінізації, вони вимагали припинити втручання компартії в справи літератури й мистецтва, визнати право митців експериментувати з різними стилями, віддати українській мові головну роль в освітньому та культурному житті радянської України. Когорта митців-шістдесятників користувалася дедалі ширшою підтримкою серед молоді.

Поява нової потужної верстви інтелігенції та кваліфікованого робітництва з новими культурними запитамі була пов'язана й із значними технологічними та соціально-економічними змінами, що охопили післявоєнний світ. У виробництві з'явилися ядерні реактори, електронно-обчислювальні машини (ЕОМ), автоматичні й роботизовані системи, космічні апарати. Виникли нові виробництва, засновані на фізичних (лазерних, плазмових, електронно-променевих), хімічних, а згодом і біохімічних технологіях.

Фактом економічного життя стало перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, що стрибкоподібно наростила виробничі потужності. Науково-технічна революція (НТР) розкривала перед світом нові можливості для розвитку. Уже в середині 1950-х років розвиток провідних держав світу продемонстрував радянському керівництву, що сталінська примітивна схема індустріалізації, базована на технологіях початку ХХ ст., несе СРСР загрозу економічного

Розділ II. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

та військового відставання. Це спонукало кремлівське керівництво зайнятися питаннями науково-технічної та промислової революції. Так, відбудова зруйнованої війною економіки, а тим більше впровадження НТР вимагали залучення до промислового виробництва дедалі більшого числа кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників, а з ними розвитку середньої й вищої освіти. Усе це працювало на розширення освітніх і культурних горизонтів українського суспільства.

Водночас цілком природно активізувалося і формування характерного для освічених і вільних людей критичного мислення. Цьому посприяло й викриття страхітливих злочинів сталінської доби, й одночасне збереження при владі старих «керівних кадрів», обмежених і безпорадних у справах управління новим виробництвом.

Збільшилася чисельність інтелігенції, працівників інтелектуальної сфери, з такими рисами, як наївний ідеалізм, віра в нездоланну силу розуму, власні можливості та наївна віра в солодкі обіцянки влади, зокрема швидкої побудови комунізму. Свою згубну роль продовжувало відігравати тотальне панування комуністичної ідеології. Аналізуючи життя лише за допомогою марксистсько-ленінської методології, у свідомості навіть найбільш критично налаштованих до радянської дійсності молодих інтелектуалів панували не революційні антирежимні настрої, а тверда переконаність у досягненні комуністичних ідеалів, необхідності лише реформ заради очищення т. зв. «соціалістичного суспільства» від зловживань, бюрократизму, моральної та інтелектуальної обмеженості керівництва.

Атмосфера критичного ставлення до панівної верхівки не могла не стурбувати М. Хрущова та його кремлівське оточення. У грудні 1962 р. він, відвідавши виставку художників-авангардистів, почав критикувати формалістів та абстракціоністів. Отримавши сигнал з Москви, партійні чиновники в Києві розпочали наступ на шістдесятників. Однак гасла боротьби з формалізмом в УРСР відійшли на задній план. Над українською культурою знову нависло зловісне звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі».

У таких умовах розвивалася українська культура постсталінської доби.

2. Внесок українців у розвиток науки й техніки

Сергій Корольов

Українці зробила вагомий внесок у розвиток світової науки та техніки, працюючи в рамках радянського ВПК. Найвідомішим творцем балістичних і космічних ракет став житомирянин *Сергій Корольов* – засновник практичної космонавтики, очільник ракетної програми СРСР. Серед його досягнень – виведення на орбіту першого штучного супутника Землі (1957), політ першого космонавта (1961) і перший вихід людини у відкритий космос (1965).

З 1954 р. найпотужнішим ракетно-космічним центром СРСР стало м. Дніпропетровськ, де розпочав роботу ракетний завод. Тут же працювало особливе конструкторське бюро (ОКБ) під керівництвом академіка *Михайла Янгеля*.

§ 9. Стан культури періоду десталінізації

Місто було вибрано завдяки розгалуженій мережі вишів і технікумів, де можна було легко організувати підготовку потрібних науково-технічних кадрів. З 1962 р. ОКБ М. Янгеля зосередилося й на створенні космічної техніки. Того ж року був запущений штучний супутник Землі серії «Космос».

Важливий внесок у розвиток кібернетики зробив *Віктор Глушков*, який очолював Обчислювальний центр АН УРСР, а згодом Інститут кібернетики. Під його керівництвом було створене ціле покоління українських ЕОМ, написано й першу у світі «Енциклопедію кібернетики» у 2-х томах.

Українські вчені проводили фундаментальні дослідження в новітніх галузях фізики (твердого тіла, низьких температур, напівпровідників, радіофізики, плазми й керованого термоядерного синтезу та ін.). Інститут фізики, досліджуючи атомне ядро, у 1960 р. ввів у дію ядерний реактор. Був створений Інститут напівпровідників. Учені Інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР у 1961 р. вперше у світі створили штучні алмази.

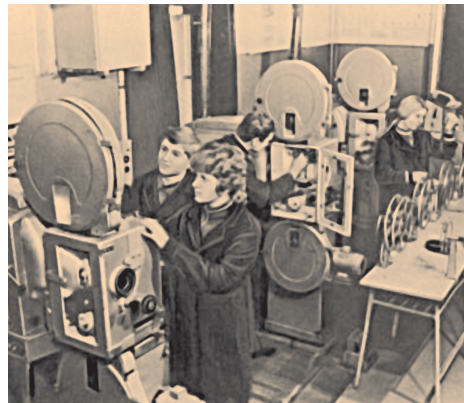
Учені Інституту електрозварювання імені Є. Патона займалися спеціальною електрометалургією, мікрозварюванням металів, «холодним» зварюванням. Видатним досягненням інституту стала розробка електрошлакового зварювання, яка на Всесвітній виставці в Брюсселі (1958) здобула Гран-прі.

3. Зміни в освіті

Потреби НТР спонукали партійне керівництво до реформування школи. У грудні 1958 р. ухвалили закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР».

Низький життєвий рівень суспільства та відносно кращі умови життя соціальної верхівки спонукали молодь до навчання в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. Партійне керівництво вбачало в цьому певну загрозу й вимагало, як формулював М. Хрущов, «ліквідувати панське, зневажливе ставлення до фізичної праці». Тому, реформуючи школу, влада акцентувала насамперед на трудовому вихованні, політехнічній спрямованості та зв'язку навчання з виробництвом. З цією метою вже в початкових класах запроваджували уроки ручної праці, практичні заняття в майстернях і на навчально-дослідних ділянках, увели спеціальний предмет для навчання кулінарії, крою та шиття.

Одночасно сформували систему профтехосвіти, куди приймали учнів після 8 класу. У старших класах середньої школи разом з повною середньою освітою обов'язковим стало професійне виробниче навчання. Проте спрямування загальноосвітньої школи на підготовку масових робітничих професій суперечило як світовим тенденціям, так і потребам суспільства й особистості. До того ж нестача коштів спонукала владу з 1 вересня 1964 р. повернутися до 10-річного терміну

Професійна підготовка учнів.
Фото. 1960-і роки

Розділ II. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

навчання та припинення професійного виробничого навчання, яке рекомендували здійснювати «за наявності відповідних умов з урахуванням господарських потреб регіону», «у позакласній та гуртковій роботі» тощо.

4. Зросійщення (росіянізація, русифікація)

Компартійна влада продовжувала традиційну імперську політику **зросійщення**, закамфльовану в шати комуністичного будівництва та формування нової історичної спільності — радянського народу. Для цього використовували школу, ухваливши у квітні 1959 р. закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в Українській РСР».

Маніпулюючи правами громадян, київські маріонетки обґрунтовували московську імперську мовну політику правом батьків обирати мову навчання для дітей. В умовах панування російської в усіх сферах суспільного життя батьки, особливо у великих містах, обирали російську, яка, за їхнім колонізованим світоглядом, мала забезпечити дітям життєвий успіх.

У грудні 1958 р. у всесоюзній газеті «Правда» М. Бажан і М. Рильський опублікували статтю «В ім'я людини», у якій заперечили зведення української мови до рівня факультативу, не обов'язкового для вивчення. Їх підтримали партійні збори київських письменників, записавши у резолюції: «Віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову обов'язково вивчатимуть їхні діти, — не можна!»

Проте компартійна влада жорстко дотримувалася русифікаторського курсу. Якщо 1.09. 1951 р. в УРСР було 5551 україномовна школа (81,3% учнів) і 1207 російськомовних шкіл (17,3% учнів), то 1.09.1961 р. україномовних шкіл стало 4170 (64,5% учнів), а російськомовних 2000 (30,9% учнів). При цьому у 1959 р. українці становили 76,8 %, а росіяни — 16,9 % від усього населення УРСР. Насамперед зросійщення зазнавали україномовні учні великих міст. Так, у 1958/1959 н. р. у Києві 26,8 % учнів навчалися українською й 73,1 % учнів — російською мовою, хоча українцями себе вважали 66 % киян. Ситуацію в ряді інших міст України демонструє таблиця.

Місто	Учні українських шкіл (%)	Учні російських шкіл (%)	Питома вага українців (%)
Харків	4,9	95,1	49
Одеса	8,1	91,9	40
Дніпропетровськ	17,4	82,6	58
Донецьк	1,2	98,8	38
Луганськ	6,5	93,5	44

У Кримській області лише 3 школи навчали 600 учнів української мови. Разом з міськими поступово запроваджували російську мову в сільських школах на сході та півдні України, Чернігівщині й Сумщині.

Зросійщення — імперська колонізаторська політика позбавлення народів СРСР власної ідентичності, уподібнення їх до російського народу.

§ 9. Стан культури періоду десталінізації

У 1963 р. в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулася республіканська конференція з питань культури української мови, у роботі якої взяли участь понад 800 учителів, письменників і науковців. Більшість з них засудила політику двомовності, доводила необхідність якнайширшого використання рідної мови. Конференція перетворилася на відкритий виступ проти асиміляційної політики влади, але компартійна влада проігнорувала думку інтелігенції й далі проводила політику зросійщення.

Засобом дедалі активнішого зросійщення став розвиток радянської російськомовної масової культури, кіноіндустрії та телебачення. Діти дивилися російськомовні мультфільми, слухали пісні, вірші, афоризми й життєві повчання російською мовою тощо. На молодь зі ЗМІ щедро лилася суспільно-політична, побутова й лірична лексика, а на виробництві — технічна. Спочатку молодь намагалася розмовляти українською, синхронно перекладаючи почуті й мимоволі засвоєні чужомовні формулювання. Але, зрештою, піддавалася «диктатурі» інформаційного середовища: модних пісень, яскравих фраз улюблених кіногероїв тощо.

Русифікація здійснювалася також через видання російськомовних книжок, газет і журналів, службу в радянській армії, найменування міст, сіл, вулиць, підприємств, навіть найменування різноманітних товарів.

Зросійщенню сприяла й демографічна політика Москви. Протягом 1959–1970 рр. в українські міста, насамперед у південно-східних областях, було переселено 2 млн росіян.

Наслідком русифікації ставала чимдалі більша втрата українцями своєї культурної й національної ідентичності.

Історичне джерело

Про реакцію на тогочасну політику зросійщення йдеться в «Листі творчої молоді Дніпропетровська», який підписаний 300 особами.

Автори пишуть про трагедію мільйонного міста, у якому «немає жодного українського дитячого садка чи ясел, жодної повністю української школи, жодного вишу чи технікуму з викладанням українською мовою... Українські робітники майже не знають своєї рідної мови, рідної культури, бо змушені все своє життя перемелюватися в надійних, як і 50 років тому, жорнах русифікації».

5. Антирелігійна кампанія

У період десталінізації, незважаючи на лібералізацію суспільно-політичного життя, компартійне керівництво розглядало церкву як свого ворога. Адже вона мала свої світогляд, ідеологію та не збиралася ними поступатися. На початку «відлиги» влада дещо послабила контроль за церквою. У листопаді 1954 р. була ухвалена постанова ЦК КПРС «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», яка застерігала від адміністративного втручання в діяльність церкви. У середині 1950-х років в Україні кількість церков і чисельність православного духівництва навіть дещо збільшилася. Почали повертатися репресовані священники.

Окремі сільські громади подавали до органів влади заяви про реєстрацію греко-католицьких парафій, мотивуючи це тим, що ліквідацію унії здійснювали

Розділ II. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

адміністративними методами. Священики УГКЦ, які повернулися з ув'язнення, їздили містами й селами, вивчали настрої населення, налагоджували необхідні контакти. На думку радянських спецслужб, цією діяльністю керував митрополит *Й. Сліпий*, який після відбуття ув'язнення перебував у будинку інвалідів у Красноярському краї (РФ).

У жовтні 1958 р. з'явилася таємна постанова ЦК КПРС «Про недоліки атеїстичної пропаганди». Вона зобов'язувала всі партійні й громадські організації розгорнути наступ на релігійні «пережитки» радянських людей. Уряд ухвалив низку постанов, які мали на меті ослабити економічну основу церкви. Знову запроваджували скасовані в 1945 р. податок з будівель і земельну ренту. Монастирям заборонили користуватися найманою працею, підвищили податок на виробництво та продаж свічок, що зменшувало надходження коштів до релігійних організацій. Керівництво всіх союзних республік отримало конкретні інструкції, як підірвати основи церкви: домагатися скорочення й повного припинення клопотань про відкриття церков; не допускати священиків у парафії, які занепадають, після чого знімати з обліку церковні громади; припинити надання церквою допомоги віруючим тощо. В УРСР під час виконання цих інструкцій грубо порушували права та свободи громадян та їхніх релігійних об'єднань. У храмах і помешканнях парафіян проводили обшуки; священикам відмовляли в прописці за місцем проживання; для працівників з релігійними переконаннями створювали нестерпні умови на роботі. Вірян притягували до кримінальної відповідальності за вигаданими звинуваченнями в «ледарстві» тощо. В Україні щорічно зростала кількість закритих храмів і молитовних будинків.

Історичний факт

Унаслідок масованого наступу на церкву протягом 1957–1964 рр. майже половина церковних громад України залишилися без храмів, дві третини монастирів припинили свою діяльність.

На думку М. Хрущова, комунізм був неможливий без перемоги над релігією, тому нова програма КПРС вимагала активізації наступу на церкву. Він супроводжувався пропагандистською роботою через газети, радіо, лекторії, будинки культури та клуби. У навчальних закладах було запроваджено навчальну дисципліну «науковий атеїзм». Письменників зобов'язували писати твори атеїстичного спрямування, учителів — здійснювати атеїстичне виховання учнів.

Василь Романюк

Це все привело до виникнення релігійного дисидентства. Віруючі виступали проти масового закриття церков і монастирів. Найсміливіші священики — єпископ полтавський та кременчуцький Феодосій та священики-правозахисники П. Здрілюк і В. Романюк — відкрито виступали проти грубого втручання держави в справи церкви, ставали на захист прав віруючих.

§ 9. Стан культури періоду десталінізації

У цій боротьбі кував свою волю й віру подвижник Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) протоієрей *Василь Романюк*, майбутній Київський патріарх. За правозахисну діяльність він багато років перебував у концтаборах і засланні, там протестував проти переслідувань вірян.

Студент Львівського університету, поширювач літератури «самвидаву» (майбутній правозахисник, дисидент, політик, публіцист, релігійний діяч, один із засновників Української Гельсинської спілки) *Іван Гель* у 1967 р. двічі звертався з листами на захист УГКЦ до президії Верховної ради УРСР.

Ідеологічне підґрунтя релігійного дисидентства зміцнювали богословськими творами Й. Сліпий, В. Величківський, Р. Бахталовський.

Іван Гель

6. Повсякденне життя

Скорочення витрат на армію суттєво позначилося на життєвому рівні та повсякденному житті всіх мешканців СРСР, уключаючи й українців. Насамперед це вплинуло на містян, значна частина яких отримала постійне житло. І хоча малометражні квартири мали тісні кухні, поєднані санвузли, занижені стелі, завужені проходи, погану звукоізоляцію та зведені до фізіологічного мінімуму кімнати, про них мріяли мільйони мешканців комунальних квартир, підвалів і бараків. Протягом 1956–1964 рр. в УРСР житла було збудовано більше, ніж за 40 попередніх років. Мільйони людей покращили житлові умови.

Підвищення заробітної платні та пенсій посилило купівельну спроможність людей. Збільшилося споживання висококалорійних і повноцінних продуктів: м'яса, молока й риби. Уряд розпочав закупівлю харчів за кордоном. На прилавках з'явилися навіть такі екзотичні на той час фрукти, як апельсини та лимони.

Унаслідок розвитку легкої промисловості українці отримали можливість купувати більше швейних виробів, культтоварів. З 1950-х років в оселях стали з'являтися холодильники, швейні та пральні машини, телевізори, радіоприймачі, магнітофони.

Однак зростання рівня добробуту відразу ж спричинило, з одного боку, недостачу товарів широкого вжитку, а з іншого — низьку якість товарів і послуг. Соціально-побутові зміни найменше торкнулися села. Так, станом на 1965 р. в Україні було електрифіковано лише 60 % осель колгоспників, а газифіковано 2 %. Найпоширенішим атрибутом зведених самотужки сільських осель залишалися газові лампи, печі й дерев'яні лави.

Хоча реформи М. Хрущова не мали сподіваних результатів, усе ж вони сприяли суттєвим змінам у житті українського суспільства. Контраст зі сталінського добою був дуже значним. Проте рівень життя людей в УРСР різко контрастував з європейським.

Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст поняття «зросійщення».
2. Визначте внесок українських учених у розвиток післявоєнних науки й техніки.

3. Назвіть характерні ознаки повсякденного життя. Укажіть на його контрастні прояви.
4. Визначте причини та наслідки посилення зросійщення українського суспільства.
5. З'ясуйте мотиви, якими керувалася радянська влада в наступі на церкву.
6. Назвіть головну суперечність розвитку української культури періоду десталінізації.

7. Визначте взаємозв'язок розвитку науки, освіти та внутрішньополітичних процесів.

8. На похоронах В. Сосюри в січні 1965 р. А. Малишко, маючи на увазі русифікаторів, заявив: «Хай невігласи не ждуть зникнення української мови й української нації. Вони незнищенні!» Чи можемо ми не турбуватися про їхню долю? Мовляв, усе буде добре саме собою.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

Феномен шістдесятництва

Необхідні теоретичні знання

Поняття «феномен» (від грецьк. *fenomenon* — є, має місце, явище) означає незвичне явище, рідкісний факт, який важко перевірити, що не піддається раціональному поясненню. Однак феноменальне може бути досягнене за допомогою засобів «чарівної сили мистецтва», художніх образів. Ми дамо емоційно-образну характеристику феномену шістдесятництва.

Отже, це й самокритичність, і нездатність до компромісу із завойовниками та їхніми підлабузниками, і прагнення виховати суверенну людину й дати їй крила надії, це й боротьба з примарою щастя та справедливості, це й спроба дати відсіч брудним, цинічним русифікаторам, це й трагізм приреченості — це загалом творча талановита молода Україна з оптимістичними мріями, що з'явилися в 1960-х роках з новим прогресивним словом у тоталітарному радянському суспільстві.

Однак те, що нині ще здається недоступним для розуміння, завтра може стати витлумаченим цілком раціонально. Знайдіть раціональне пояснення феномену шістдесятництва.

1. Перечитайте поезії В. Симоненка «Де зараз ви, кати мого народу?» (1962) і «Маленьке — не смішне...» (1963).

— Дайте відповіді на запитання, поставлені авторами.

— Випишіть рядки з влучними образами та формулюваннями.

— Чи були актуальними питання, порушені в цих віршах, для 1960-х років і залишаються актуальними нині в соціально-політичному та загальнолюдському сенсах?

* * *

Де зараз ви, кати мого народу?
Де велич ваша, сила ваша де?
На ясні зорі і на тихі води
Вже чорна ваша злоба не впаде.

Народ росте, і множитья, і діє
Без ваших нагаїв і палаша.
Під сонцем вічності древніє й молодіє
Його жорстока й лагідна душа.

Народ мій е! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й приبلуди,
І орди завойовників-заброд!

Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій е! В його гарячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

24.12.1962

Радянська цензура побачила в цій поезії замах на осердя радянського ладу — марксистсько-ленінське вчення, ідеї соціалізму й комунізму. А які образи, викривальні для радянського ладу, ще можна знайти в цій невеликій поезії?

Маленьке — не смішне,
Адже мале і зерно,
Що силу велетням і геніям несе.
Мале тоді смішне,
Коли воно мізерне,
Коли себе поставить над усе.
Але, скажіть, хіба такого мало,
Хіба такі випадки не були,
Коли мале, як прапор, піднімали
І йшли за ним народи, мов осли?
І чи тоді мізерне та смішне
Не оберталось раптом у страшне?

2. Знайдіть в інтернет-мережі поезії І. Драча «Ніж у сонці» (1961), «Ода чесному боягузові» (1963); В. Симоненка «Некролог кукурудзяному качанові» (1963); М. Холодного «Собаки» (1966); Р. Кіплінга «Коли...». Прочитайте та визначте:

- який з цих творів можна назвати маніфестом «суверенної людини»;
- у якому з творів лунає юнацьке заперечення творчості літераторів попереднього історичного періоду;
- які історичні процеси, явища та події відображені в поетичних рядках;
- які питання суспільної моралі порушено шістдесятниками в аналізованих творах?

3. Підготуйте презентацію про життєвий шлях і творчість одного з митців-шістдесятників.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ II

«УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ»

На початку 1950-х років замість задоволення післявоєнних очікувань народу сталінське керівництво продовжувало нагнітання істерії боротьби проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Смерть Й. Сталіна та боротьба в Кремлі за владу спричинили нові провокації проти українського руху та жертви українських націоналістів. Натомість представники української радянської верхівки, які підтримали М. Хрущова, зуміли помітно зміцнити своє становище.

Нове керівництво продовжило розбудову української економіки як бази для подальшої індустріалізації радянських республік, мілітаризації та формування в УРСР потужного ВПК і в такий спосіб продовжило традиційний курс Російської імперії на утвердження колоніальної структури українського господарства.

Незадовільний стан сільського господарства спонукав хрущовське керівництво до пошуку шляхів виходу з кризи. Намагання зекономити підштовхнули до екстенсивного шляху. Так звана «цілинна епопея» знову ослабила українське село, відриваючи від нього матеріальні та людські ресурси, хоча приклади навіть часткової інтенсифікації сільського господарства України показали кращі результати.

Український національно-визвольний рух завдавав ударів сталінізму й в умовах ув'язнення. Саме українські повстанці принесли в концтабори ГУТАБу (ГУЛАГу) дух гідності, захисту громадянських свобод, а завдяки повстанням наблизили кінець сталінізму.

Найвагомішою суспільно-політичною подією цього періоду стало розвінчання культу особи Й. Сталіна. Водночас десталінізація стосувалася лише зовнішніх проявів тоталітаризму, але не причин його виникнення та засад функціонування.

Потребу глибокого реформування економіки хрущовське керівництво звело до половинчастого реформування механізмів господарського управління, запровадивши раднаргоспи й одночасно зберігши основні центральні важелі керівництва економікою. Реформи хрущовського періоду забезпечили певне кількісне зростання, не змінивши якісних характеристик господарювання.

Роки десталінізації посприяли певному послабленню тоталітарного режиму, покращенню матеріально-побутових умов життя значної частини радянських громадян.

Спроби часткового реформування тоталітарної системи посприяли виникненню дисидентського руху — форми протесту свідомої української інтелігенції проти тогочасної політики московського керівництва в УРСР. Він став загальноукраїнським явищем.

Другу половину 1950-х — початок 1960-х років вважають найдинамічнішим часом в історії українського радянського суспільства. «Хрущовська відлига» породила певний соціальний оптимізм і водночас принесла глибокі розчарування.

Розділ III

УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ

§ 10. Зміни в системі влади

- Чи може суспільство не змінюватися? Як ви розумієте поняття «стабільність»?

1. Командно-адміністративне управління

Партійна та радянська верхівка сенсом свого життя вбачали утриматися при владі. Перші ж прояви пом'якшення тоталітарного режиму продемонстрували, що в суспільстві ще живе дух критичності й опозиційності. Його зміцнення загрожувало спочатку втратою контролю над суспільством, а потім втратою влади. Цю загрозу вони справедливо пов'язували з М. Хрущовим та його курсом на де-сталінізацію та лібералізацію суспільно-політичного життя та певне послаблення **командно-адміністративних методів управління** господарством.

Отже, М. Хрущов налаштував проти себе партійний та державно-адміністративний апарат.

Історичний факт

М. Хрущов скасував другу зарплату в конверті, яку отримували всі кремлівські керівники. Після відвідин Швеції, прем'єр-міністр якої приїжджав на роботу на велосипеді, М. Хрущов розпорядився надавати йому для поїздок найскромнішу радянську малолітражку «Москвич-401». «А нас чекають велосипеди», — подумали підлеглі.

За наполяганням М. Хрущова ХХІІ з'їзд КПРС уключив до партійного статуту вимогу, за якою на кожних чергових виборах склад ЦК КПРС мав

Командно-адміністративне управління — система управління господарством, заснована на командах (директивах) політичного (імперського) центру й адміністративному примусі, нехтуванні законів економіки, що має на меті її підпорядкування потребам ідеологізованої внутрішньої та зовнішньої політики.

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ...

оновлюватися щонайменше на чверть, склад ЦК союзних республік та обкомів — на третину, а міськкомів і райкомів — на половину.

Скориставшись лібералізацією методів державного управління, компартійно-державна верхівка організувала змову. Її готували під час суттєвого послаблення позицій М. Хрущова невдачами в зовнішній (Карибська криза, розрив з комуністичним Китаєм) і внутрішній політиці (зниження керованості економіки, крах аграрних перетворень і неврожай 1963 р., підвищення роздрібних цін на м'ясні (25–40 %) і молочні товари (50 %)). Це викликало значне незадоволення насамперед робітників, які вийшли на акції протесту в Кривому Розі, Одесі, Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві, Донецьку й інших містах. Розчарування охопило й інтелігенцію та селянство.

Згуртувавшись навколо **Леоніда Брежнєва** (вихідця з Дніпропетровська), змовники в **жовтні 1964 р.** усунули М. Хрущова від влади.

Економічним підґрунтям комуністичної диктатури з часів утвердження сталінської директивної економіки було директивне або командно-адміністративне управління народним господарством. Господарське життя в СРСР/УРСР організовували за планами-директивами, обов'язковими для всіх партійних, радянських і господарських керівників. Хоча плани нехтували закони економіки, підпорядковували їм потребам заідеологізованої внутрішньої та зовнішньої політики, але жодний з керівників не смів не виконувати їх. Невиконання планів призводило до адміністративних і партійних стягнень, вигнання з партії та звільнення з керівної посади.

М. Хрущов, шукаючи шляхів зміцнення радянської економіки, спробував децентралізувати управління нею. Це призвело до певного послаблення, але не знищення системи командно-адміністративного управління. Тому, відновлюючи комуністичну диктатуру, брежнєвське керівництво вирішило ліквідувати хрущовські господарські перетворення. З цією метою було використано й кризові процеси, які посилювалися в економіці за останні роки хрущовського правління.

Прагнучи зарекомендувати себе реформаторами, брежнєвське керівництво у **вересні 1965 р.** проголосило **економічну реформу**, названу **«косигінською»**, за іменем голови уряду СРСР О. Косигіна. Реформа розпочалася з ліквідації раднаргоспів і відновлення галузевої системи централізованого управління економікою. Підприємства УРСР повернулися в підпорядкування до 22 союзних і союзно-республіканських і лише 7 республіканських міністерств (автомобільного транспорту й шосейних шляхів; будівництва; комунального господарства; місцевої промисловості; освіти; охорони здоров'я; охорони громадського порядку; соціального забезпечення). Отже, реформа різко обмежила повноваження уряду УРСР і фактично повернула господарство України в підпорядкування кремлівському уряду.

Головними завданнями «косигінської» реформи були: розширення господарської самостійності підприємств шляхом переведення їх на господарський розрахунок (госпрозрахунок) — господарювання з огляду на економічні показники (обсяги реалізованої продукції, прибуток та ін.), матеріальне стимулювання працівників шляхом оплати праці за її результатами тощо.

Унаслідок реформи протягом 1966–1970 рр. випуск промислової продукції зріс на 50 %, помітно підвищилася й продуктивність праці матеріально зацікавлених робітників.

Однак свобода й ініціатива знову налякали кремлівське керівництво. Щоб зберегти владу, воно прагнуло поєднати непеєднуване: розширити самостійність підприємств та одночасно зберегти систему командно-адміністративного управління зі всевладністю галузевих міністерств, централізацією, жорстким директивним плануванням. Становище реформованих підприємств стало погіршуватися. Що краще вони працювали, то гірші умови чекали на них наступного року. Адже Держплан СРСР здійснював «планування від досягнутого» і встановлював нові завдання обов'язково вищими за досягнуті минулого року.

Вплив міжнародних процесів на економічну ситуацію в Україні. Після «Празької весни» 1968 р. стримане ставлення компартійної влади до реформи змінилося на її рішуче заперечення. Зробивши перші кроки до інтенсифікації та ефективності, радянська економіка повернулася до екстенсивних і затратних механізмів господарювання.

2. Зміна керівництва в УРСР

Зміна влади в Кремлі призвела до зміни влади в Києві. Перший секретар ЦК КПУ **Петро Шелест** був яскравим представником офіційного українського автономізму. Він очолив українську партійно-державну верхівку в роки деєталінізації, відстоював економічні інтереси України перед союзним центром, активно захищав вугільну промисловість Донбасу, вимагав вивільнення зовнішньої торгівлі України з-під опіки Москви, не сприймав післявоєнну широку русифікацію. П. Шелест прихильно ставився до української мови та мистецтва й не раз демонстрував це ставлення в офіційних виступах. У липні 1965 р. всі вищі України отримали вказівку за три місяці перейти на викладання українською мовою. У вересні Рада міністрів УРСР ухвалила постанову про оголошення о. Хортиці Державним історико-культурним заповідником.

Петро Шелест

Водночас П. Шелест залишався діячем радянського часу: активним учасником змови проти М. Хрущова, одним з ініціаторів придушення «Празької весни», натхненником арештів діячів українського національного руху в серпні–вересні 1965 р. та в січні–квітні 1972 р. Незважаючи на це, його самостійні дії та погляди були розцінені кремлівським керівництвом як прояви «місництва» і «націоналізму» і стали підставою для усунення П. Шелеста від керівництва.

Історичний факт

Книжку **П. Шелеста** «Україна наша Радянська», що вийшла друком у 1970 р., було вилучено з продажу та бібліотек. Українського відверто радянського лідера було звинувачено в націоналістичних поглядах, в ідеалізації Запорозької Січі та козацтва. У назві цієї книжки «пильні ідеологічні працівники» «виявили» криптограму «УНР» — аббревіатуру Української Народної Республіки.

У травні 1972 р. на посаду першого секретаря ЦК КПУ був призначений перевірений та стабільний у поглядах і поведінці **Володимир Щербицький** — представник того ж «дніпропетровського ядра», з якого вийшов і Л. Брежнев. Секретарем

В. Щербицький та Л. Брежньєв.
Фото. 1970-і роки

з ідеології було призначено В. Маланчука, полум'яного поборника «злиття націй», що запам'ятався жорстким ідеологічним та адміністративним тиском проти української інтелігенції. В. Щербицький, наслідуючи Л. Брежньєва, відмовився від формулювання «український народ» і використовував термін «народ України», подавав приклад спілкування російською мовою, виголошуючи нею свої промови. Зрозуміло, що в умовах тоталітаризму публічна поведінка «вождя»

означала лише одне: роби, як я. І відразу ж партапаратники в областях і районах України почали вживати російську мову та суржик. В. Щербицький беззастережно виконував усі економічні вимоги Москви.

3. Характерні ознаки комуністичного політичного режиму

Сутність «жовтневого тихого перевороту» 1964 р. полягала в збереженні тоталітарної системи та відносин, що сформувалися в сталінський період. Усунувши М. Хрущова від влади, партійно-державна бюрократія знову утвердилася у своєму становищі. Запропонований М. Хрущовим принцип обов'язкового оновлення керівних органів партії XXIII з'їзд КПРС скасував. Замість чітких вимог про систематичну й широку зміну керівних партійних органів були внесені невиразні формулювання про «систематичне оновлення» складу партійних органів та дотримання принципу «наступності керівництва».

Так дещо лібералізовану тоталітарну систему було повернуто до стану комуністичної диктатури. Партійно-радянський апарат повернув собі становище могутньої та неконтрольованої сили, яка ще за сталінських часів отримала назву **«компартійно-радянська номенклатура»**.

До номенклатури потрапляли лише члени КПРС, які належали до певних родинних кланів і могли скористатися родинними зв'язками чи знайомствами. Серед номенклатурників діяло неписане правило: чиновника, якого звільняли з керівної посади, з часом призначали на іншу номенклатурну посаду. Віддати під суд члена цієї касты могли лише тоді, коли він «зрадив» своїх чи скоїв тяжкий злочин.

Номенклатурники користувалися різноманітними пільгами та привілеями, інформація про які не розголошувалася. Вищу номенклатуру обслуговувала професійна обслуга: персональні водії, домогосподарки, кухарки та ін. Номенклатурники поза чергою отримували житло поліпшеного планування, у спецрозподільниках купували чи отримували найкращі й дефіцитні продукти харчування, одяг і меблі, лікувалися в спецлікарнях і санаторіях, відпочивали на найкращих курортах, отримували персональні пенсії тощо. У такий спосіб вище керівництво розраховувалося з підлеглими за вірну службу й особисту відданість, виявлені навіть у супереч нормам моралі та законам.

Компартійно-радянська номенклатура — керівне ядро апарату влади в УРСР і СРСР протягом 1917–1991 рр.; перелік керівних посад у партійно-державному апараті, заміщення яких відбувалося винятково за дозволом центральних партійних органів; самоназва прошарку керівників компартійно-державних органів влади.

ГАЗ-13 — автомобіль номенклатури.
1960-і роки

М. Хрущов та організатор змовників Л. Брежнєв. Фото. 1960-і роки

Відновивши диктатуру номенклатури, Л. Брежнєв поступово зміцнив і особисту владу. У 1966 р. за його наполяганням було відновлено посаду генерального секретаря ЦК КПРС, а в 1977 р. його було обрано головою Президії Верховної Ради СРСР. Уперше в історії Радянського Союзу в руках однієї особи було сконцентровано як партійну, так і державну владу.

Новий партійний лідер проголосив основою своєї політики стабільність, якої радянська верхівка не знала ні за сталінського терору, ні за хрущовських реформ. Керівництво стало свідомо ухилятися від назрілих суспільних проблем. Адже їхне розв'язання потребувало оригінальних рішень, творчих особистостей, а отже — кадрових змін, переміщень, які неодмінно зачепили б номенклатуру. Тому консервативна брежнєвська верхівка робила вигляд, що всі проблеми вже вирішено.

Спроби небайдужих людей привернути увагу влади й суспільства до проблем і суперечностей оцінювали як наклеп, вияви хворої психіки, антирадянщину. У такий спосіб у країні на два десятиліття утвердився **застій**.

Ідея «розвинутого соціалізму» як заміник ідеї «негайної побудови комунізму». Нове партійне керівництво відразу ж завершило кампанію десталінізації, обрало тактику боягузливого замовчування сталінських злочинів, про які говорили за М. Хрущова. Знову було заблоковано доступ до архівів. В офіційних документах, виступах і «працях» нового генсека, у підручниках і посібниках усіх рівнів старанно відтворювали ідеї й оцінки сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)».

Брежнєвському керівництву довелося вирішувати й проблему нових ідеологічних орієнтирів радянського суспільства. Стагнація економіки не давала ніяких підстав сподіватися на втілення утопічних обіцянок М. Хрущова про побудову комунізму в 1980 р. Щоб підтримувати ілюзію світлого комуністичного майбутнього й не ставити під сумнів спроможність Кремля вміло керувати країною, компартійні ідеологи в 1967 р. створили концепцію **«розвинутого соціалізму»**. Людям почали переконувати, що такий перехідний етап до комунізму був передбачений ще Леніним, але знехтуваний «суб'єктивістом і волюнтаристом» М. Хрущовим. Радянські ЗМІ нав'язували думку, що розвинутий соціалізм є втіленням найвищих досягнень людської цивілізації: ідеалу соціальної справедливості, раціонального використання

Застій — передкризове явище, що характеризується нездатністю виробництва задовольняти потреби суспільства, втратою перспектив розвитку, посиленням соціального напруження.

«Розвинутий соціалізм» — термін, створений комуністичною партією з метою прикрити провал їхньої історичної мети.

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ...

досягнень науки та техніки, ефективного господарювання, збереження природи, вершин мистецтва. Пропагандисти переконували, що соціалізм, розвиваючись, неминуче переросте в комунізм.

Отже, нові ідеологічні орієнтири лише дезорієнтували суспільство, позбавляючи його рішучості в проведенні назрілих змін.

4. Конституція УРСР 1978 р.

Кампанія з приводу ухвалення нової *конституції СРСР (7 жовтня 1977 р.)* і скопійованої з неї *конституції УРСР (20 квітня 1978 р.)* мала винятково пропагандистський характер. За її допомогою влада прищеплювала «народним масам» ідеї з концепції «розвинутого соціалізму». На словах конституція декларувала гасла про зростання ролі народу в управлінні суспільством, надання широким правам громадським організаціям, дотримання демократичних прав і свобод.

Насправді ж вона узаконювала монополію комуністичної партії в усіх сферах суспільного життя, а одночасно й «зрощення» партійних і державних структур. Адже компартія за статтею 6 була визнана «ядром політичної системи, державних і громадських організацій». Так конституція порушувала сам принцип конституціоналізму, спрямований проти узурпації влади, її розділення за владними повноваженнями й у жодному разі не концентрації в руках однієї політичної сили.

Як і в конституціях СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р., у новій конституції 1978 р. зберігалось твердження про право виходу кожної республіки зі складу СРСР. Однак ця декларація не підтверджувалася жодним юридичним механізмом.

Загалом конституції СРСР 1977 р. та УРСР 1978 р. конституційно закріпили у СРСР та УРСР комуністичну диктатуру.

Запитання та завдання

1. Розтлумачте сутність понять «командно-адміністративне управління», «комуністична диктатура», «компартійно-радянська номенклатура», «застій», «розвинутий соціалізм».
2. Перелічіть причини, які призвели до усунення від влади М. Хрущова, П. Шелеста й утвердження при владі Л. Брежнєва та В. Щербицького.

3. Визначте основи комуністичної диктатури.
4. Поясніть обставини створення ідеологеми «розвинутий соціалізм».

5. Визначте роль, яку відіграла конституція УРСР 1978 р. в зміцненні комуністичної диктатури.
6. Розкрийте причини згорання «косигінської» реформи та переходу радянського суспільства в стадію застою.

7. Проаналізуйте уривок зі спогадів П. Шелеста про одне із засідань кремлівської партійної верхівки брежнєвського періоду. Визначте, які прояви життя в Україні очільники номенклатури вважали націоналістичними, який рівень культури мали вони самі.

Секретар ЦК КПРС Сулов зазначав: «А взагалі, я повинен сказати вам, що в Україні далеко не все гаразд — уся Україна розмовляє українською мовою!»

Я аж оторопів: «А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?» Тут підключився Демічев, секретар ЦК КПРС: «І взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!»

Знову не витримую: «Де в Шелеста? Як українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є російські школи, є українські школи — на превеликий жаль, українських шкіл менше».

Демічев: «А Шевченко в них — кумир». І на Сусллова дивиться. Тут мене провало: «Так, Шевченко в нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважали великим демократом, геніальним поетом».

Демічев почав заперечувати: «Так, але ж він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять».

Сусллов втручається: «І потім у вас усі вивіски українською мовою. Що це таке?» — «Ну а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є й російською». Сусллов тоді використав свій найголовніший козир: «Узагалі у вас в Україні багато проявів націоналізму...»

Леонід Ілліч вирішив змінити тему, пожартувати: «Ось у нас при Скрипникові українізацію проводили. Так це була скрипниківщина. При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили — що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова — це ж... суржик російської мови...» Я аж зуби зціпив, але мовчу, лише думаю: «І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла й більше половини життя прожила в Україні!»

§ 11–12. Дисидентський рух в УРСР

- *Перебуваючи в трудовому таборі, В. Стус зрікся громадянства СРСР, заявивши: «Бути радянським громадянином — це означає бути рабом». Які обставини спонукають людину відчувати себе рабом у власній країні?*

1. Активізація дисидентського руху: течії, форми та методи боротьби

Рух об'єднував людей з різних соціальних верств (хоча домінувала інтелігенція), різних ідейних позицій. Це зумовило формування декількох течій. Вони визначаються тими ідеологічними засадами, навколо яких гуртувалися дисиденти. Найпотужнішою з течій була **реформістська**, базована на демократичних позиціях. Її прихильники не ставили під сумнів легітимність радянської держави, не планували політичної боротьби з урядом. Своє завдання вбачали у звільненні соціалістичного суспільства від зловживань, зміцненні засад соціалістичної демократії, захисті прав і свобод конкретних громадян. Через неможливість утілити в життя реформістські ідеї, через переслідування влади члени течії на практиці могли займатися лише захистом прав громадян і своїх колег — учасників дисидентського руху. Тому цю течію ще називали **правозахисною**, або **правозахисним рухом**.

Другою течією стала **націонал-комуністична**. Її прихильники ставили за мету побудову української національної комуністичної держави, використавши

Правозахисний рух — складова дисидентського руху в УРСР, зосереджена передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих конституціями СРСР та УРСР.

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ...

легітимні конституційні засоби виходу із СРСР. Планували будувати державу на засадах соціальної справедливості й народоправства, проголошених комуністичною й радянською доктринами, водночас очищених від тоталітаризму та зловживань.

Третьою течією була **радикально-націоналістична**. Вона ґрунтувалася на ідеології інтегрального націоналізму. Прихильники течії розглядали Україну як загарбану радянською Росією державу — Українську Народну Республіку — і ставили за мету боротьбу проти окупанта, яка ослаблюватиме його фізично й ідейно та закінчиться знищенням російського радянського комуністичного режиму.

Четвертою течією було **релігійне дисидентство**, ґрунтоване на релігійних переконаннях і спрямоване на захист релігійних прав і свобод українських вірян.

Ознакою кризи комуністичної ідеології та політики стало виникнення націонал-комуністичної течії. У 1959 р. молоді компартійні функціонери та радянські чиновники нижчого рівня об'єдналися у Львові в *Українську робітничо-селянську спілку (УРСС)*. Її засновником та автором програми був *Левко Лук'яненко*, уродженець Чернігівщини, випускник юридичного факультету Московського університету, який був направлений на партійну роботу в Закарпаття, а потім — у Львівську область. Молодий чоловік швидко переконався, що ніякого оновлення життя після XX з'їзду КПРС не відбулося.

У програмі Л. Лук'яненко обґрунтовував необхідність боротьби за самостійність України за допомогою мирних засобів. Така мета була цілком законною, адже конституції СРСР та УРСР, міжнародне законодавство таке право визнавали. Проект програми також передбачав поширення демократичного устрою й одночасне обмеження впливу бюрократії шляхом виконання радянських законів, ліквідацію економічної централізації.

У січні 1961 р. учасники спілки були заарештовані, а в травні отримали судові вироки: Л. Лук'яненка засуджено до розстрілу за «зраду Батьківщини», інших учасників — до 10–15 років ув'язнення. Згодом смертний вирок Л. Лук'яненку замінили 15-річним терміном ув'язнення. Розправа над УРСС зайвий раз продемонструвала облудність радянського режиму: не все деклароване радянською конституцією дозволяло розуміти саме так, як написано.

Гідним сином українського народу й представником націонал-комуністичної течії був військовий інженер, учасник Другої світової війни генерал *Петро Григоренко*. У 1963 р. він заснував «Союз боротьби за відродження ленінізму». Наступного року його заарештували й рік насильницьки утримували у психіатричній лікарні.

Найпотужнішою з усіх течій була реформістська. Якщо релігійна, націонал-комуністична, радикально-націоналістична течії формувалися й діяли в умовах напів- чи повного підпілля, то реформістська виникла на базі руху шістдесятників і функціонувала відкрито. Це були молоді інтелектуали, які критично ставилися до реалій радянської системи, з її обмеженим керівництвом, схильним до зловживання владою, але не пропонували її повалити. Навпаки, вони закликали повернутися до ленінських принципів загалом і принципів національної політики зокрема, щоб зміцнити систему, спонукати її працювати заради людини, задоволення її матеріальних і духовних потреб, як і проголошував т. зв. «головний закон соціалізму».

Спочатку дисиденти-реформісти у вузькому колі однодумців обмежувалися лише розмовами про збереження української культури й мови. Напівофіцій-

не прикриття їм протягом 1960–1963 рр. надавав київський клуб «Сучасник». Після закриття клубу молоді люди стали збиратися у сквері біля пам'ятника Т. Шевченку, навпроти Київського університету, де їх фотографували працівники КДБ. На творчу молодь «полилася» офіційна критика. Одних вона відлякала, але інших налаштувала на більш рішучий лад.

Перед молоддю майже не поставало питання вибору способів боротьби. Поразка національно-визвольного оунівського руху в 1940–1950-х роках засвідчила про безперспективність боротьби проти потужної імперії збройними методами. Дисиденти-реформісти природно обирали мирні способи діяльності в умовах тотального контролю й нагляду за будь-якими проявами активності при одночасному декларуванні боротьби СРСР за мир, звільнення колонізованих країн і народів, демократію, за високі гуманістичні цінності. У відкритості та публічності вони вбачали інструмент спонукання радянської влади до виконання нею власних обіцянок, прихильності до задекларованих цінностей.

Щоб зупинити дисидентський рух, компартійна влада позбавляла молодих людей праці, виключала з навчальних закладів, забороняла друкувати твори. Використовувала й такий засіб, як цькування в пресі, улаштування провокацій, жорстоке побиття міліцією, як це сталося з В. Симоненком. Його смерть розпалала атмосферу. Постать В. Симоненка оповив ореол національного мучеництва. Поняття «жертвності» і «самозречення» зріднилися з образом руху шістдесятників. Проводячи політику зросійщення, знищення основ національної ідентичності, влада сама провокувала посилення опозиційного руху. Нова активізація дисидентства була викликана підпалом Київської публічної бібліотеки АН УРСР. Згорів український відділ — 600 тис. томів найцінніших рукописів, стародруків, рідкісних книг. Решта збірок бібліотеки не постраждала.

Історичний факт

Майже одночасно з київською бібліотекою горіли наукові бібліотеки в Ашхабаді й Самарканді. Це засвідчує спланованість і спрямованість акцій проти національних культур народів СРСР.

Знищення коренів української культури викликало нову хвилю обурення й критики радянської «культурної» політики. На Заході з'явився викривальний лист «З приводу процесу над Погружальським», який розкривав сутність російської імперської політики максимально гостро: «Невмируще серце України живить історія. Вона народила Т. Шевченка й тисячі національних героїв, і вони можуть знову воскреснути в кожному юнакові й дівчині. Ось чому історію України заховали від нас і стали випалювати її *“калёным железом”*» (рос.).

2. Арешти творчої інтелігенції

Не справляючись з дисидентами «ліберальними, м'якими» методами, радянський режим використав випробувані засоби: арешти, ув'язнення та заслання до концтаборів. У серпні 1965 р. КДБ заарештував у Києві, Одесі, Феодосії, Львові, Івано-Франківську, Тернополі та Луцьку майже 60 дисидентів.

Проте жорсткі заходи привели до зворотного результату. В Україні з'явилися люди, які не злякалися репресій, а виступили на захист жертв комуністичного

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ...

беззаконня. **4 вересня 1965 р.** це в драматичний спосіб зробили *І. Дзюба, В. Чорновіл, В. Стус* на прем'єрі знаменитого фільму *С. Параджанова* «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» у Києві. Перед початком кіносеансу виступив режисер картини. За ним слово взяв критик *І. Дзюба*. Та замість того щоб обговорювати кіно, він сказав: «У нас велике свято, але й велике горе. В Україні розпочалися арешти творчої молоді». *І. Дзюба* почав називати імена заарештованих. У залі виникла розгубленість. Директор кінотеатру спробував відштовхнути критика від мікрофона. Утримавшись на ногах, той продовжував називати прізвища побратимів. Тоді в залі ввімкнули пожежну сирену. Щоб підтримати *І. Дзюбу*, підвівся *В. Чорновіл* і вигукнув: «Хто проти тиранії — устаньте!» Частина присутніх підвелася.

Запустили фільм. У перерві між частинами *В. Стус* знову розбурхав зал. У своїй промові він закликав: «Протестувати повинні всі: сьогодні хапають українців, завтра хапатимуть євреїв, потім росіян!» До протестувальників на захист української мови приєднався *С. Параджанов*.

Це була перша в СРСР післявоєнної доби акція громадського протесту, улаштована інтелігенцією. За її організацію *І. Дзюбу* й *В. Чорновола* звільнили з роботи, *В. Стуса* виключили з аспірантури.

Поширення набула така форма опору, як листи протесту проти порушення «соціалістичної законності». Так, у листопаді 1965 р. до ЦК КПУ і ЦК КПРС надійшов колективний лист проти таємних арештів («Лист 78-ми»). Його підписали не лише шістдесятники, а й відомі та лояльні до влади композитори *В. Кирейко* та *П. Майборода*, авіаконструктор *О. Антонов*. Це була перша колективна заява з вимогою публічного розгляду справи заарештованих. Із запитам про долю заарештованих до ЦК КПУ звернулися депутат Верховної Ради СРСР *М. Стельмах*, депутати Верховної Ради УРСР *А. Малишко* й *Г. Майборода*.

У березні 1968 р. 139 представників української інтелігенції написали відозву з протестом проти придушення владними структурами громадянської активності та соціальної критики («Лист 139-ти»).

Формою дисидентського руху стали публічні зібрання з приводу відзначення значущих подій національної історії. Так, наприкінці 1960-х років були традиційними щорічні збори молоді біля пам'ятника *Т. Шевченку* в Києві 22 травня (день перепоховання праху поета в Каневі 1861 р.). Вони перетворювалися на справжні маніфестації молоді, яка була під впливом дисидентів.

У 1972 р. після ще більш багатолюдних зборів біля пам'ятника *Т. Шевченку* влада скасувала фестиваль мистецтв «Київська весна–1973», побоюючись, що він стане місцем і приводом ще масштабніших протестів.

Початок 1970-х років став часом рішучого наступу тоталітаризму на українське національно-культурне відродження. Відповідно до рішення політбюро ЦК КПРС, у січні 1971 р. влада влаштувала нові, найбільші в після-сталінський період переслідування дисидентів, що в «самвидавівській» літературі отримали назву «великий погром». Офіційним приводом для арештів дисидентів стала «справа Добоша» — арешт молодого бельгійського туриста українського походження, який нібито за завданням «зарубіжного антира-

дянського центру» прибув в Україну налагоджувати контакти з дисидентами. Протягом 1971–1973 рр. було заарештовано від 90 до 120 осіб. Усіляко припинялися спроби організувати підписну кампанію на захист заарештованих. Поряд з «традиційними» заходами підписантів залякували й примусовим лікуванням у «психушці». Однак усе одно знаходилися сміливці, зокрема філософ *Василь Лісовий*, який 1972 р. написав «Відкритий лист до членів КПРС і КПУ». Засудивши державний терор проти дисидентів, він по-лицарськи кинув комуністичній владі: «Прошу мене також заарештувати й судити». Протест проти арештів 1972 р. висловив голова Співки письменників України О. Гончар, що завершилося його відставкою.

Посиливши репресії, порівняно з 1965–1966 рр., радянський режим прагнув отримати моральний та ідеологічний ефект від переслідувань. З цією метою каральні органи давали можливість дисидентам зберегти волю, за умови їхнього «покаяння» і подальшої співпраці з режимом. Така тактика була застосована проти символічної фігури шістдесятників І. Дзюби. У березні 1972 р. його виключили зі Співки письменників України, а 18 квітня заарештували. Після 18 місяців ув'язнення він підписав лист з визнанням своїх помилок і проханням до Верховної Ради УРСР про помилування. Подібні покаяння добилися від онуки І. Франка Зіновії Франко, письменників Є. Гуцала, Б. Харчука, історика М. Браїчевського та ін.

З посиленням наступу на реформістське дисидентство та його неспроможності захистити легальними методами демократичні й національні права та свободи українців дедалі гучніше про себе заявляла радикально-націоналістична течія. Її яскравий представник історик *Валентин Мороз* написав у таборах книжку «Репортаж із заповідника імені Берії» (1970). Ставши на позиції радикального націоналізму, дисидент відхиляв радянську систему й не бачив перспектив її реформування. Як «особливо небезпечний рецидивіст», він був засуджений на 14 років ув'язнення.

Іншим радикальним націоналістом був *Степан Хмара*. Він висунув тезу про «етноцид» українців у СРСР, отримавши за це 12 років ув'язнення.

Серед форм громадянського протесту була й така, як самоспалення. 5 листопада 1968 р. колишній вояк УПА, згодом політв'язень, а після звільнення — робітник з Дніпропетровська *В. Макух* вийшов на Хрещатик, облив себе бензином і з гаслами «Геть колонізаторів! Хай живе вільна Україна!» підпалив себе, а через два дні помер. Так протестував на Чернечій горі й *О. Гірник* (січень 1978 р.).

В умовах тоталітаризму український дисидентський рух не міг опертися на масову підтримку в жодній з республік СРСР. За відносно точними підрахунками західних учених, протягом 1960–1972 рр. у дисидентській діяльності в Україні (уключаючи навіть одноразове підписання листів протесту) узяли участь 942 особи. Однак, з огляду на те, що КДБ тотально контролювало громадське життя, історики визнають дисидентство важливим явищем тодішнього життя. Завдяки передачам західних радіостанцій та запереченню їхніх «наклепів» у радянських ЗМІ більшість громадян знала про існування дисидентів та їхні вимоги.

Степан Хмара

3. Іван Дзюба: «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Іван Дзюба (1931 р. н.) — видатний український літературознавець, шістдесятник, правозахисник. У 1965 р. підписав «Лист 139-ти» проти насильницької політики радянського уряду щодо української інтелігенції. Автор маніфесту дисидентів «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У 1972–1973 рр. — ув'язнений. Перший президент Республіканської асоціації українознавців, з 1992 р. — академік НАН України. У 1993 р. — міністр культури України. Автор таких суспільно резонансних публіцистичних статей, як «Звичайна людина» чи міщанин?», «Україна в пошуках нової ідентичності», «Русифікація вчора, сьогодні... і завтра?», «Нагнітання мороку» та ін.

Іван Дзюба

У грудні 1965 р., протестуючи проти хвилі арештів інтелігенції, І. Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста й голови Ради міністрів УРСР В. Щербицького. До листа було додано копію полемічної роботи «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка стала найвідомішим маніфестом українського дисидентського руху.

Цитуючи В. Леніна, Ф. Енгельса й К. Маркса, використовуючи офіційну статистичну інформацію, І. Дзюба зі скрупульозністю вченого довів, що радянська влада відійшла від «ленінської національної політики», тобто від проголошених Леніним декларацій, і вдалася до асиміляції (зросійщення) українців. Книжка продемонструвала різкий контраст між розвитком української мови й культури періоду українізації та їхнім становищем у середині 1960-х років. У своїй праці І. Дзюба порівнював національну асиміляцію в радянській Україні зі становищем українських губерній часів Російської імперії. Він довів, що в Україні здійснюється негласна русифікація. Його твір став закликком до української та російської чи російськомовної інтелігенції виступити проти такого курсу й не стати співучасником історичної несправедливості. Написана з великим талантом та ерудицією, книжка І. Дзюби стала неофіційним маніфестом українського руху, визначала його головні ідеологічні засади. Усім захисникам і прихильникам української культури вона створювала ідейне підґрунтя для легальної опозиції проти русифікаторської політики радянського режиму.

Книжка І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», видана англійською мовою

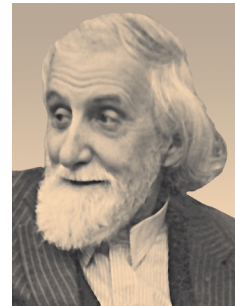
Наприкінці маніфесту автор ставив риторичне запитання стосовно відмови компартії від таких демократичних речей, як «свобода обговорення, дискусія, суперечка»: «Чому так панічно боїться цього теперішня національна політика (мається на увазі радянська влада. — *Авт.*)? Звідки такий переляк перед людським словом і така інквізиторська лють на нього? Чому так ганебно тікають офіційні представники з тих вечорів і дискусій, де зненацька виникає національне питання, чому забороняють, затикають рота — замість того, щоб прийти й роз'яснити справу, перемогти в чесній дис-

кусії, переконати в одвертій розмові? Чому зі студентами університету не дискутують, а викликають поодинці, товчуть у кабінетах, виключають, тероризують і т. д.?»

Лише недолугому було незрозуміло, чому комуністи чесному слову митця, науковому аргументу вченого могли протиставити лише насильство — аргумент завойовника.

4. Михайло Брайчевський: «Приєднання чи возз'єднання?»

Науковий працівник Інституту історії Академії наук УРСР М. Брайчевський добре знався на мистецтві, був відомий у середовищі поетів і художників. На цьому ґрунті зблизився з шістдесятниками. Як пристрасна особистість, він не міг терпіти фальші радянської історичної науки, яка на догоду російським імперіалістам вигадувала історичні міфи про «давньоруську народність — спільного предка російського, українського й білоруського народів» і «возз'єднання 1654 р.».

Михайло
Брайчевський

У 1966 р. вчений опублікував у «самвидаві» статтю «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». У ній він блискуче викрив фальш російського царського та радянського витлумачення історії України середини XVII–XVIII ст. про нібито возз'єднання та його благодатний вплив на Україну.

Історик довів, що об'єднувалися держави, а не народи. Заперечив тезу про нібито сприятливий вплив російського царизму на «розквіт» українців. Показав безглуздість твердження про якесь особливе прагнення українців до возз'єднання та відмову від незалежності (суверенітету), «на відміну від усіх народів світу, для яких незалежне існування є необхідною умовою розвитку». Виходить, що протягом багатьох століть український народ боровся... проти власної незалежності за благо об'єднання. А найлютішими ворогами українського народу були всі ті, хто закликав його до боротьби за національну незалежність».

Автор наголошував, що возз'єднання було пропагандистською вигадкою. Насправді ж Московська держава зрадила угоду 1654 р. з Українською державою й, скориставшись її ослабленням:

- навпіл з Польщею розділила українську територію та поступово, до 1764 р., знищила українську державність;
- повністю відновила в Україні кріпосництво, «що межувало з рабовласництвом» (хоча український народ звільнив себе ще під час національно-визвольної війни);
- позбавила українські міста магдебурзького самоврядування, знищила їхнє мануфактурне виробництво;
- перетворила «країну з майже стовідсотковою грамотністю» «на країну з майже суцільною неписьменністю»;
- зраховувала й продовжувала зараховувати найзначніших і найталановитіших представників української інтелігенції «до числа діячів російської культури...»;
- заборонила українську мову й українські книжки ще на початку XVIII ст.

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ...

Ученого звільнили з роботи, а його праці не публікували до кінця 1970-х років. Понад 10 років М. Брайчевського не допускали на конференції.

5. «Самвидав». Журнал «Український вісник»

Одним з яскравих представників дисидентів був **В. Чорновіл**. Він особливо гостро не сприймав несправедливість радянського режиму стосовно своїх громадян. Після участі В. Чорновола у виступі 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна» його звільнили з роботи у газеті «Молода гвардія» і виключили з аспірантури Київського університету. Замість того, щоб змиритися, молодий журналіст став учасником правозахисного руху, підготувавши збірку «Правосуддя чи рецидиви терору?» (травень 1966 р.) — один з найсміливіших зразків тогочасної політичної публіцистики. За це та за відмову свідчити на суді проти братів Горинів, М. Осадчого та М. Зварича влітку 1966 р. В. Чорноволу присудили 3 місяці примусових робіт.

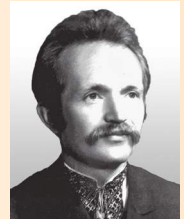
У квітні 1967 р. В. Чорновіл видав збірку документів «Лихо з розуму» (портрети двадцяти «злочинців») про засуджених у 1965 р. дисидентів. Він довів, що людей судили не за злочини, а за власні думки, слова та переконання.

Ця книжка донесла до світової громадськості правду про становище з правами громадян в УРСР, а її автора зробила відомим у світовій журналістиці. У листопаді 1967 р. він отримав 3 роки в'язниці суворого режиму.

В'ячеслав Чорновіл (1937–1999) — український політик, публіцист, дисидент, правозахисник, політв'язень СРСР. Лауреат міжнародної журналістської премії ім. Ніколаса Томаліна (1975). Керівник національно-демократичного визвольного руху 1980–1990-х років.

Народився в родині вчителів. Вищу освіту здобув у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка на факультеті журналістики. Один із засновників національно-визвольного руху дисидентів-шістдесятників. Засновник і головний редактор підпільного українського часопису «Український вісник». З 1979 р. член Української Гельсинської групи. З 1992 р. — голова Народного Руху України. Тричі ув'язнений за антирадянську пропаганду. Загальний термін перебування в неволі — 17 років. У 1990–1992 рр. — голова Львівської обласної ради. З березня 1990 р. — народний депутат України. Кандидат у президенти України на виборах 1991 р. Загинув 25 березня 1999 р. за нез'ясованих обставин. Герой України (2000 р., посмертно).

В'ячеслав
Чорновіл

Заборонні заходи влади, неможливість заявити про свої позиції в ЗМІ спонукали дисидентів до несанкціонованого поширення своїх ідей, творів, передрукованих під копірку на машинці або переписаних від руки. Так сформувалося явище «самвидав». Спершу ініціатори «самвидаву» передруковували лише не прийняті до друку чи заборонені твори. З часом він перетворився на сміливу політичну журналістику.

«Самвида́в» — переслідуване радянською державою видання дисидентами літературних і публіцистичних творів; літературна продукція, що поширювалася дисидентами.

Досить швидко «самвидав» став яскравою формою дисидентського руху та цілим явищем тодішнього суспільно-політичного життя. У ньому друкували не тільки твори шістдесятників, а й іншу заборонену літературу: наукові праці вчених діаспори, твори не-реабілітованих письменників 1920-х років, суспільно-політичну публіцистику.

У 1970 р. В. Чорновіл, повернувшись з в'язниці, відновив активну правозахисну діяльність. У Львові він організував нелегальне видання журналу «Український вісник». Часопис став трибуною дисидентського правозахисного руху в Україні. Журнал виходив накладом декілька сотень примірників. Протягом 1970–1972 рр. було опубліковано шість випусків. Часопис розкривав правду про реалії радянського життя, нехтування прав і свобод людини й традиційно апелював до засад «ленінської» демократії та національної політики.

Випуск журналу знову став для радянської влади підставою для чергового арешту й несправедливого суду над В. Чорноволом у 1972 р.: дисидента засудили до 9 років ув'язнення.

Посилення репресій не привело до викорінення дисидентського руху. Однак, утративши віру в реформування радянської системи, його учасники, перебуваючи в концтаборах, почали радикалізуватися: виступали з гострими заявами, відмовлялися від радянського громадянства, вимагали визнання себе політичними в'язнями. Це відобразилося й на ідейних засадах дисидентства.

Новий випуск «Українського вісника» (VII–VIII), що з'явився навесні 1974 р., після майже дворічної перерви, засвідчив про зміну поглядів учасників дисидентського руху. Його нові автори й видавці — С. Хмара, В. Шевченко, О. Шевченко — заявили, що надалі часопис стає речником національної опозиції, змушеної перейти в підпілля. Метою стають захист українців від етноциду, повалення радянського режиму та побудова самостійної й демократичної Української держави. На відміну від дисидентів, які керувалися марксистсько-ленінською ідеологією, в «Українському віснику» було заявлено відверто вороже ставлення до Леніна та національної політики.

6. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсинських угод

Розправи над дисидентами реформістської течії спонукали їх до пошуку нових ідейних засад діяльності. На захист свого народу дисиденти поставили міжнародне право.

У цьому українцям посприяла міжнародна ситуація. У 1975 р. розпочався період «розрядки». Того року в Гельсинкі на Європейській конференції з питань безпеки та співпраці європейські країни, США й Канада підписали

Позацензурний суспільно-політичний журнал «Український вісник». 1970 р.

Микола Руденко

Олесь Бердник

Олекса Тихий

«Прикінцевий акт» («Гельсинський акт»), який визнав незмінними чинні кордони європейських держав. Це було вигідно Москві, оскільки узаконювало всі повоєнні територіальні надбання СРСР.

З іншого боку, документ вимагав від усіх учасників угоди дотримання основних прав людини та створення з цією метою постійних органів контролю в кожній з країн-учасниць. Саме це створювало сприятливі умови для нової форми діяльності дисидентського руху — громадського контролю за дотриманням у СРСР прав людини.

Тим часом в Україні з'явилися особистості, готові взятися за таку справу. На початку 1970-х років до дисидентів приєдналися два відомих українських письменники *Микола Руденко* та *Олесь Бердник*. М. Руденко, інвалід війни, комуніст, у 1974 р. познайомився з російським дисидентом А. Сахаровим, приєднавшись до московського відділення «Міжнародної амністії». Наприкінці 1975 р. з ув'язнення повернулися відомі українські дисиденти.

9 листопада 1976 р. М. Руденко, О. Бердник, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, Н. Строката-Караванська, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, О. Тихий проголосили про створення **Української громадської групи сприяння виконанню Гельсинських угод**. Представником групи в Москві погодився стати українець П. Григоренко, що надавало можливість контактувати з дипломатичними представництвами західних країн.

Утворення **Української Гельсинської групи (УГГ)** уперше за багато десятироків ізоляції виводило українські питання на міжнародний рівень.

Група вважала своїм головним завданням ознайомити світову громадськість з фактами порушень в Україні Декларації прав людини та гуманітарних статей Гельсинської угоди.

Проте вже в лютому 1977 р. кадебісти заарештували М. Руденка та О. Тихого. У помешканнях усіх інших членів групи провели обшуки. У 1978 р. було заарештовано М. Мариновича та М. Матусевича.

Замість заарештованих членів групи на їхнє місце приходили інші. У травні 1979 р. членом УГГ оголосив себе В. Чорновіл. За це у квітні 1980 р. він отримав вирок на 5 років позбавлення волі.

У 1980 р., після чергових арештів членів УГГ, нових охочих вступити в організацію не було. Отже, Українська Гельсинська група була вилучена з правозахисного процесу, однак ніколи не оголошувала себе розпущеною.

Українська Гельсинська група — об'єднання діячів українського правозахисного руху, утворене заради сприяння виконанню постанов прикінцевого Гельсинського акта (1975) щодо прав людини та нації в УРСР.

Протягом часу існування УГГ її членами стало 37 осіб. 23 з них були ув'язнені. Четверо з них — В. Стус, О. Тихий, В. Марченко, Ю. Литвин — від тяжких умов ув'язнення померли.

До 1980 р. УГГ видала 30 заяв і звернень, 18 меморандумів і 10 бюлетенів про права людини в УРСР.

Історичний факт

Крім України, Гельсинські групи були створені в Росії, Литві, Грузії та Вірменії. З них найчисельнішою була українська. Серед ув'язнених у таборах особливого режиму українці становили 50 % їхнього складу, у таборах суворого режиму — 30 %. За спостереженнями в'язнів, якщо балтійські та вірменські дисиденти отримували в середньому по 3–4 роки ув'язнення, то українці — у середньому 12 років. Так, з 23 ув'язнених членів УГГ 6 отримали терміни по 15 років, 3 — по 12, 13 — від 3 до 9 років і лише 1 — 1 рік.

Діяльність УГГ продемонструвала, що український дисидентський рух піднявся на нову стадію розвитку. Було набагато чіткіше окреслено політичну програму руху, відбувся перехід на самостійницькі позиції.

У 1977 р. О. Тихий та о. В. Романюк оприлюднили «Позицію українських політичних в'язнів», де в майбутньому Україна чітко визначалася як незалежна держава в колі великих демократичних держав світу. У 1979 р. 18 українських політичних в'язнів мордовських таборів закликали до «виходу України зі складу так званого СРСР і створення незалежної демократичної Української держави».

7. Кримськотатарський національний рух

В історії дисидентського руху другої половини 1950–1980-х років в Україні значне місце посіла боротьба кримських татар за повернення на свою історичну Батьківщину. З кінця 1940-х років кримські татари демонстрували рішуче прагнення зберегти власну ідентичність, утілену в мові та культурі. Свою незгоду з політикою радянської держави вони демонстрували й масовими втечами з місць «спецпоселення», порушенням режиму поведінки в спецпоселеннях.

У квітні 1956 р. президія Верховної Ради СРСР зняла кримських татар з режиму спецпоселень, однак повернутися до Криму не дозволила. Хоча через 7 місяців більшість депортованих народів отримали таке право. У відповідь з осені 1956 р. розпочався національний рух кримських татар за повернення додому. Одним з напрямів їхньої дисидентської діяльності стала постійна підготовка петицій до Москви з приводу її імперської політики стосовно кримських татар.

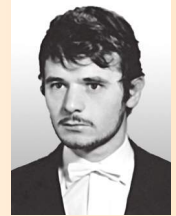
Наприкінці 1961 р. група молодих людей на чолі з М. Омеровим, С.-А. Умеровим, М. Джемільєвим, М. Османовим, Р. Годженовим та ін. створила таємний гурток «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину». «Ця організація, — за зізнанням М. Джемільєва, — мала бути «справді ленінською», а форми боротьби — тільки конституційними». Однак ще до написання програми та статуту організація була розгромлена.

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ...

Проте арешти й виключення з інститутів дали змогу, на думку М. Джемілева, провести природну «селекцію». «Боягузи шарахнулися вбік і намагалися більше ніколи не “засвічуватися”... а решта почала думати про інші шляхи та форми діяльності в тому ж напрямі».

Мустафа Джемілев (1943 р. н., Крим) — політичний та громадський діяч часів СРСР та України. Один з провідників кримськотатарського національного руху, усесвітньо відомий правозахисник, учасник дисидентського руху, політв'язень. За свої політичні погляди був виключений з вишу, 7 разів засуджений. У місцях позбавлення волі провів 15 років. Голова меджлису кримськотатарського народу (1991–2013). З 1998 р. народний депутат України. Під час окупації Криму займав позицію недоторканності кордонів України. Не визнав референдуму, що інсцензували в Криму російські окупанти.

Мустафа
Джемілев

Один з лідерів українського дисидентського правозахисного руху генерал П. Григоренко в 1965–1969 рр. став на захист кримських татар. За це його вдруге кинули до «психушки». Молодий київський психіатр С. Глузман довів психічну повноцінність дисидента, за що сам потрапив до в'язниці. До самого виїзду за кордон П. Григоренко боровся за звільнення М. Джемілева.

Запитання та завдання

1. Назвіть течії, методи та форми дисидентського руху. Розкрийте їхню сутність.
2. Виокремте етапи еволюції дисидентського руху.
3. Охарактеризуйте найвідоміші праці І. Дзюби та М. Брайчевського.

4. У передмові до роботи М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» канадські видавці нагадують гасло Кирило-Мефодіївського братства: «Пізнайте істину — і вона визволить вас!» Поясніть механізм визволення, що розпочинається зі з'ясування істини.
5. У праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» є формулювання «шовкова вузденка двомовності». Поясніть, чому двомовність шкідлива.

6. Які форми та методи дисидентського руху були для вас прийнятними чи неприйнятними? Чому?
7. Визначте причини, зміст, форми й результати діяльності «самвидаву».
8. Розкрийте сутність діяльності Української Гельсинської групи.

9. Порівняйте причини виникнення, характер і форми кримськотатарського руху (подані в параграфі) з ознаками українського руху.
10. Які емоції у вас викликають описані в параграфі засоби протидії радянському режиму дисидентському руху? У чому ви вбачаєте життєву й громадянську мужність дисидентів?

§ 13. Наростання економічної кризи

- Чим, на ваш погляд, зумовлюється якість життя? Наскільки вагомим для вас є матеріальний стан?

1. Уповільнення темпів зростання промисловості

До середини 1970-х років УРСР повністю вичерпала можливості для екстенсивного розвитку, який ґрунтувався на дедалі ширшому використанні природних і трудових ресурсів. Оскільки ці ресурси в Україні були обмеженими, то подальший розвиток господарства могли забезпечити лише інтенсивні методи господарювання. Тим часом економіка СРСР, і насамперед РРФСР, ще зберігала можливості для екстенсивного розвитку. У такій суперечливій ситуації українська економіка перетворювалася на заручницю економічної стратегії союзного центру, який пов'язував економічний розвиток СРСР з освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. У зв'язку з цим союзне керівництво зовсім не зважало на колоніальну сутність економіки України, сформовану ще за часів індустріалізації останньої третини XIX ст., а потім закріплену «соціалістичною» індустріалізацією 1930-х років і післявоєнною відбудовою.

Від України й надалі вимагали розширеного видобування вугілля, металічних руд, виробництва металів, електроенергії та хімічної продукції, продукції важкого машинобудування. Це згубно позначалося на забезпеченні українців споживчими товарами, виробництво яких становило лише 28–29 % від загальної кількості виробленого. Для порівняння: у розвинутих країнах Заходу цей показник досягав 50–60 % і більше.

Диспропорції в структурі економіки призвели до **дефіциту** товарів і послуг, зловживань у торгівлі, спекуляції, формування й розвитку «тіньової» економіки, деморалізації суспільства.

Територію УРСР, особливо східні області, було в 6–7 разів перевантажено промисловими підприємствами, порівняно із загальносоюзним рівнем, що згубно відображалося на екології. Більша половина робітників України працювала на шкідливих для здоров'я виробництвах.

Прискореними темпами розбудовувалася ядерна енергетика. В Україні, яка займала лише 2,6 % території СРСР, знаходилося майже 40 % атомних енергоблоків, значну частину електроенергії з яких постачали європейським країнам — сателітам СРСР.

Унаслідок економічної політики союзного уряду показники української

Універмаг м. Дніпропетровська.
Поштова листівка. 1955 р.

Дефіцит — явище масової недостачі товарів і послуг, що було характерною ознакою т. зв. «соціалістичної економіки».

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ...

економіки погіршувалися. Темпи розвитку сповільнювали навіть традиційні галузі української індустрії. Це відбувалося насамперед через брак нових технологій. В УРСР швидко зростала питома вага старих підприємств.

Історичний факт

Протягом 1970-х — першої половини 1980-х років рівень спрацьованості основних виробничих фондів української промисловості був значно вищим, ніж загалом у СРСР. Незважаючи на це, за темпами зростання основних виробничих фондів Україна займала в СРСР останнє 15-е місце.

Використання застарілих технологій, фізичне та моральне старіння техніки й приміщень, зорієнтованість екстенсивної економіки на кількісні (т. зв. валові), а не якісні показники призвели до того, що якість промислових виробів постійно знижувалася.

Історичний факт

У 1986 р. в загальному обсязі промислової продукції вищої категорії якості досягли лише 15,9 % виробів.

Дефіцит у СРСР. Фото. 1970-і роки

Виробляючи 17 % промислової та 23 % сільськогосподарської продукції від загальносоюзної, УРСР посідала друге місце в зовнішньоторговельному обігу СРСР, експортуючи машини, засоби автоматизації, залізну руду, прокат чорних металів, сільгосппродукцію до 84 країн світу.

Водночас українська промисловість залишалася заручницею конфронтаційної зовнішньої політики СРСР. У середині 1970-х років частка воєнно-промислового комплексу в загальному обсязі промислового

виробництва становила понад 60 %. На ВПК СРСР працювало майже 80 % машинобудівних заводів України. Командно-адміністративне управління, тягар ВПК дедалі більше ускладнювали стан економіки. Протягом 1970–1985 рр. приріст обсягів виробництва, продуктивності праці й національного доходу знизився втричі. Виробництво залишалося матеріало- й енергозатратним. Порівняно із західними країнами виробництво в УРСР, як і в СРСР, на одиницю продукції потребувало сировини й матеріалів у 2 рази, а енергії в 3–4 рази більше.

Отже, у середині 1980-х років командно-адміністративна економіка вичерпала свої можливості й стагнація переросла в економічну кризу.

На думку вченого

Досліджуючи історію економіки, **Б. Лановик** писав: «Складається враження, що радянська промисловість зводилася до схеми: “Робимо більше машин, щоб добути більше вугілля, щоб виплавити більше металу й зробити більше машин...”» За даними дослідника **М. Лемешева**, 60–80 % товарів, які ви-

робляли в 1980-х роках, нікому не були потрібні. Тому з 1970-х років влада покривала дисбаланс бюджету, постійно нарощуючи продаж алкогольних напоїв.

2. Неефективність колгоспного ладу. Провал продовольчої програми

Гострі проблеми постали перед сільським господарством України. Це було зумовлено колгоспно-радгоспною системою господарювання та визискуванням села за допомогою «ножиць цін». Незважаючи на всі хрущовські послаблення, ціни на промислові товари перевищували закупівельні ціни на сільгосппродукцію у 20 разів.

Тому на селі впродовж десятиліть зберігався низький рівень оплати праці, не вистачало техніки, побутові умови селян були незадовільними. Дедалі частіше молодь виїжджала із сільської місцевості до міст на роботу та навчання.

Ці причини призвели до того, що на середину 1960-х років з 9600 колгоспів 4000 були збитковими. Колгоспна система не забезпечувала високопродуктивну працю, а тому влада й надалі вбачала вихід в екстенсивних шляхах нарощування сільськогосподарської продукції, наказуючи розширювати посівні площі. Керівники колгоспів і радгоспів не лише ревно виконували накази, а й розорювали ще більше площ. Їх не враховували у звітах, а вирощену на них продукцію приплюсовували до врожаю, отриманого на офіційних площах, сподіваючись на премії та нагороди за «успіхи». Подібні речі спостерігалися й у тваринництві.

Щоб вийти з кризової ситуації, у жовтні 1964 р. було припинено політику утискування особистих селянських і міських підсобних господарств.

Упродовж 1965–1985 рр. влада декілька разів підвищувала закупівельні ціни, вкладала величезні кошти в технічне оснащення, меліорацію, хімізацію, електрифікацію. Так, протягом 1970-х років у село надходило 27 % від усіх капіталовкладень. Проте їхнє використання було вкрай неефективним. Через застарілі конструкції, незадовільну якість техніки на полях залишалося від 15 до 50 % урожаю. Через дефіцит запчастин, недостатність фахівців дорога техніка простоювала, навіть не повертаючи своєї вартості. Криза загострюва-

Трактор ДТ-54 і вантажівка ГАЗ-51 на колгоспному полі. 1960-і роки

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ...

лася, однак вихід з неї шукали не в якісних змінах, а в подальшому збільшенні капіталовкладень.

У травні 1982 р. було прийнято «Продовольчу програму СРСР», розраховану на період до 1990 р., з гучними обіцянками наздогнати Європу. Щоправда, пропонували традиційні шляхи: комплексну механізацію, хімізацію, меліорацію, які потребували нових капіталовкладень. Як наслідок, уже наступного року керівники областей інформували центр про неможливість виконати плани через відсутність обіцяних поставчань насіння, мінеральних добрив, отрутохімікатів, техніки, запчастин тощо.

Невтішний стан речей у сільському господарстві доповнювало неефективне використання трудових ресурсів через дуже низьку матеріальну зацікавленість колгоспників і радгоспників результатами власної продуктивної праці. Підтвердженням цього стали традиційні сезонні «мобілізації» армійських підрозділів, учнівських і студентських колективів, працівників науково-дослідних установ на «боротьбу за врожай», тобто на збір вирощеного, але не зібраного врожаю.

Однак навіть зібраний урожай не завжди доходив до споживача. Відсутність і недосконалість системи переробки та збереження призводили до нових втрат.

Життя засвідчило, що жодні програми, які ґрунтуються на старих засадах господарювання й управління, неспроможні вивести економіку країни з глухого застійного кута. Криза промисловості й сільського господарства, політичного керівництва, суспільних відносин і моралі, про які йтиметься далі, призвели до системної кризи радянського суспільства.

3. Етносоціальні зміни в УРСР

Постійний розвиток індустріальних галузей потребував зростання числа робітників. До середини 1980-х років їхня відносна частка становила 60 % мешканців УРСР. Однак технологічна відсталість зумовила те, що 40 % промислових і 60 % будівельних робітників були зайняті некваліфікованою ручною працею. Відносна чисельність селянства протягом 1960–1985 рр. скоротилася з 50 до 33 %, решту становила інтелігенція – працівники інтелектуальної сфери з вищою та середньою освітою. У соціальній піраміді найвищу сходинку займала компартійно-радянська номенклатура.

Протягом 1960–1980-х років урізноманітнювався національний склад УРСР. Матеріали переписів 1959 та 1989 рр. засвідчили, що протягом 30 років відносне число українців у республіці зменшилося з 76,8 до 72,7 %, а число росіян зросло з 16,7 до 22,1 %. Це був не наслідок природних змін, а імперська політика міжреспубліканських міграцій заради утворення т. зв. «радянського народу», що мала на меті асиміляцію народів СРСР за російськими імперськими зразками. Офіційна пропаганда наголошувала, що в УРСР проживають представники понад ста націй та народностей, однак усі разом вони становили трохи більше 5 % мешканців України.

Інформацію про найчисельніших з них подано в таблиці, складеній на основі даних перепису 1989 р.

§ 13. Наростання економічної кризи

Назва народу	Кількість, тис. осіб	Чисельність, %	Назва народу	Кількість, тис. осіб	Чисельність, %
євреї	486 326	0,9	вірмени	54 200	0,09
білоруси	440 045	0,9	роми	47 917	0,09
молдавани	324 525	0,6	кримські татари	46 807	0,09
болгари	233 800	0,5	німці	37 849	0,07
поляки	219 179	0,4	азербайджанці	36 961	0,07
угорці	163 111	0,3	гагаузи	31 967	0,06
румун	134 825	0,25	грузини	23 530	0,05
греки	98 524	0,2	чехи	9 122	0,02
татари	86 825	0,17	словаки	7 943	0,02

Наближаючись до нижньої критичної межі моноетнічності (70 % від загальної чисельності мешканців), Україна все-таки залишалася ще моноетнічною.

Незважаючи на посилення процесів урбанізації та цілеспрямованої русифікації, не всі українці відмовлялися від національної ідентичності. Якщо в 1959 р. українську мову назвали рідною 30 млн осіб, то в 1989 р. — 37,4 млн. Виявилось, що навіть у Східній Україні російськомовні українці, з огляду на зв'язок з українською землею, матеріальною культурою, ставлення до життя й життєвих цінностей, продовжували вважати себе українцями.

4. Життєвий рівень населення

Починаючи з XXIII з'їзду КПРС (березень 1966 р.) радянські лідери не втомно заявляли, що «найвища мета суспільного виробництва — найбільш повне забезпечення матеріальних і духовних потреб людей, що зростають». Це твердження навіть було проголошене «основним економічним законом соціалізму» і в 1978 р. зафіксоване в конституції УРСР. Однак на практиці ситуація була інакшою.

Історичний факт

У першій половині 1980-х років за рівнем добробуту СРСР посідав 50–60-і місця у світі. У 1982 р. купівля товарів на тиждень у Вашингтоні (США) потребувала роботи протягом 18 год, а в Києві — 53 год.

Незважаючи на багату природу та промисловий потенціал, УРСР за рівнем споживання посідала в СРСР 5-е місце після РРФСР, Литви, Латвії та Естонії. Низький рівень життя насамперед зумовлювала імперська політика централізації всіх створених цінностей та ресурсів у центрі й перерозподіл їх між радянськими республіками на власний розсуд, включаючи й політику зниження зарплат. По-друге, відсутність ринкових механізмів господарювання, а отже, неспроможність швидко реагувати на потреби людей. По-третє, унаслідок традиційного переважання виробництва товарів групи «А» і зростання

Шкільний суботник.
Фото. 1980-і роки

зарплати працівникам важкої промисловості грошова маса в обігу протягом 1971–1985 рр. зростає втричі. Однак через відставання виробництва товарів групи «Б» обсяг споживання зріс лише вдвічі. Це призвело до інфляційних процесів і втрати купівельної спроможності грошей. У 1984 р. купівельна спроможність радянського карбованця дорівнювала 54 копійкам 1960-х років. Тому отримання працівниками важкої промисловості та ВПК більшої заробітної плати ще не давало можливості придбати більшу кількість товарів.

Саме це призвело до виникнення дефіциту товарів і послуг. Ганебною ознакою життя стали постійні черги в магазинах, «диставання» товарів через знайомих працівників баз і складів і т. п. Природний вихід із ситуації полягав у нарощуванні виробництва товарів народного споживання. Однак СРСР витрачав величезні кошти на озброєння, досягнення воєнно-стратегічного паритету із Заходом, жорстку зовнішню політику за вплив на країни третього світу тощо.

Щоб компенсувати втрати й виконувати соціальні обіцянки перед народом, уряд СРСР розпочав продаж за кордон нафти та газу, золотого запасу, брав у «капіталістичного ворога» великі позики. Водночас на внутрішньому ринку зростали ціни на престижні товари: ювелірні вироби, кришталь, килими, хутро; на товари широкого житку: меблі, будівельні матеріали, бензин. Поступово зростали ціни й на комунальні послуги та транспорт. З 1970-х років бюджетні диспропорції компенсували продажем алкогольних напоїв. Проблеми, породжені алкоголізмом, влада цинічно замовчувала.

Посилення дефіциту товарів і послуг призвело до зловживань у торгівлі, зростання «тіньової» економіки, формування навколо неї організованої злочинності.

Історичний факт

Незважаючи на тотальний контроль, протягом 1970–1980-х років «тіньовий» сектор збільшився в 30 разів і становив понад 20 % національного доходу.

Диспропорції в економіці відображалися й на морально-етичній сфері. З'явилися поняття таких професій, як престижна та непрестижна. Престижними стали робочі місця, пов'язані з виробництвом і продажем дефіцитних товарів, обслуговуванням чиновників високого рангу. З'явилися навіть престижні міста та регіони, які відрізнялися від інших вищим рівнем постачання.

Відвертим проявом неспроможності радянської влади та компартії забезпечити справедливую соціальну політику стало вирівнювання оплати праці — зрівнялівка. Так, у середині 1980-х років платня інженерно-технічних працівників максимум на 10 % перевищувала заробітну плату робітників. Проте в багатьох галузях заробітки інженерів були нижчими, ніж у робітників. Це призвело до зниження престижності освіти.

§ 14. Культурне життя періоду системної кризи...

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «дефіцит».
2. Охарактеризуйте стан української промисловості поданого періоду.

3. Визначте причини невдачі «Продовольчої програми».
4. Поясніть, чому після «Празької весни» московське керівництво стало рішуче заперечувати економічну реформу з її госпрозрахунком, розширенням самостійності підприємств.

5. Виявіть диспропорції рівня життя населення. Порівняйте їх з попередніми періодами. З'ясуйте їхні причини.
6. Розкрийте причини соціальних та етнічних змін, які відбулися в УРСР.

7. Поясніть, чому моноетнічну Україну радянські пропагандисти намагалися зобразити поліетнічною.
8. Поясніть, як на моралі людини позначається існування та зростання «тіньового» сектора економіки.

§ 14. Культурне життя періоду системної кризи радянського ладу

- *«... Бо Україною робить людей не кров і земля. Україною їх робить та культура, до якої вони причетні...» (М. Попович).
З огляду на подане твердження, визначте роль і місце культури в національному житті та національній політиці Української держави.*

1. Особливості розвитку культури

Культура періоду системної кризи радянського ладу продовжувала перебувати під пильним ідеологічним наглядом компартії. Суспільні науки того часу зазнавали справжніх ідеологічних переслідувань, організованих секретарем ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчуком. «Маланчуківщина» була за своєю суттю відродженням «ждановщини» і продовженням горезвісної боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Наприкінці 1972 р. в «історичних, методологічних і теоретичних помилках» був звинувачений директор Ф. Шевченко та провідні наукові співробітники Інституту археології АН УРСР. У квітні 1973 р. було викрито «групу націоналістів» в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського лише за те, що до бібліографічного покажчика (списку праць) «Українського радянського карпатознавства» включили праці «українських буржуазних націоналістів» В. Кубійовича, С. Єфремова, К. Грушевської та ін. (хоча в західних наукових виданнях було нормою визнавати здобутки радянських учених). Під пильним наглядом перебував й Інститут історії АН УРСР. У 1972 р. з роботи були звільнені кандидати історичних наук О. Апанович та О. Компан лише за те, що вони зробили внесок до «громадської каси», яка допомагала українським політ'язням. Ідеологи від КПРС розкритикували працю О. Апанович «Збройні сили України першої половини

Головне приміщення Київської публічної бібліотеки АН УРСР. 1964 р.

XVIII ст.» (1969). Така ж доля спіткала дослідника козацьких літописів Я. Дзиру. У 1972 р. був знищений увесь наклад праці К. Гуслистого «Історичний розвиток української нації». Працю М. Браїчевського «Приєднання чи возз'єднання?» одразу було визнано антирадянською.

У задушливій атмосфері «маланчуківщини» заборонялося згадувати про Голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр., імена репресованих науковців, будь-які рухи й виступи проти радянської влади. Заборонялося вживати термін «україн-

ський народ». Натомість нав'язувалося формулювання «народ України».

Політика радянського режиму щодо культури та мистецтва завжди характеризувалася нестримною ідеологізацією. Митців привчали мислити не художніми образами, а політичними категоріями. Такий підхід утверджував принцип соціалістичного реалізму, який підпорядковував творчість настановам комуністичної ідеології та похідним від неї політичним категоріям, схемам і гаслам.

Природно, що ніяка ідеологічна схема не могла й не зможе відобразити різноманіття реального життя, яке за допомогою художніх образів намагається досягнути митець. Тому творчі й чесні особистості не могли творити в межах штучних схем і вимог соціалістичного реалізму, не помічати життя поза темами, дозволеними політичним керівництвом.

Ця суперечність стала однією з особливостей розвитку тогочасної української культури. Як наслідок, літературна творчість цілої когорти митців перетворилася на справжню опозиційну течію в культурі. Сміливі літератори відстоювали свободу творчості в рідному культурному та мовному середовищі, досягали й утверджували життя сучасника-українця як суверенної людини. Ідея суверенізації людини стала основою формування всіх опозиційних течій у культурі. Адже лише щира й суверенна людина, виявлена в найрізноманітніших іпостасях, могла творити здорове суспільство. Гаслом опозиції політико-ідеологічному диктату радянського режиму стали слова В. Симоненка: «Ти знаєш, що ти — людина?»

На просторому полі суверенізації людини кожний знаходив свої теми: І. Драч — непростий зв'язок науково-технічного прогресу з духовними цінностями нації; Л. Костенко — діалог минулого із сучасним, проблему обов'язку митця перед народом; Д. Павличко — заперечення байдужого ставлення до народу, України, рідної мови; В. Голобородько — філософське осягнення сенсу людського життя; Р. Іваничук — правду про минуле українського народу. Названі й усі інші теми перебували в опозиції до ідеології радянського режиму та її методу «соціалістичного реалізму».

Прикладом перетворення на опозиціонера став автор «Прапорonoсців» О. Гончар. Його роман «Собор» 1968 р. є правдивою критикою культурного зuboжіння й деформацій духовного життя радянської доби: варварського ставлення до культури й природного середовища, засилля бездумного кар'єризму, відмови від батьківської основи. Однак, на думку голови КДБ СРСР Ю. Андропова, «за

§ 14. Культурне життя періоду системної кризи...

своїм змістом “Собор” є політично шкідливим твором, що пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність».

Щоб придушити опозиційну течію в літературі, ЦК КПУ в 1970 р. піддав розгромній критиці таких авторів, як: Р. Андрияшко, І. Чендей, В. Дрозд, В. Маняк, вішаючи на їхні твори ярлики: «твір сумнівної вартості», «надто похмурий, сповнений безнадії», «однобоко змальовує тіньові моменти життя», «твердить про нівельованість особи в нашому суспільстві» тощо.

У березні 1973 р. зі Спілки письменників України було виключено О. Бердника, І. Дзюбу, М. Лукаша, Б. Чичибабіна та ін. Постійних переслідувань зазнавала Л. Костенко, насамперед за роман у віршах «Маруся Чурай», що став її вершинним твором. У концтаборах опинилися В. Стус, І. Світличний, О. Бердник, Є. Сверстюк, Ю. Бадзьо та ін. Постійного тиску ідеологічних догматиків не витримали Гр. Тютюнник і В. Близнець, здійснивши самогубства.

На опозиційну течію перетворилася навіть справа відродження та збереження традиційного народного мистецтва. Адже воно заперечувало державну політику уніфікації культур народів СРСР, пробуджувало національну свідомість. Про це свідчить доля хору «Гомін», створеного в 1970 р. музикознавцем-фольклористом Л. Ященком. Він був виключений зі Спілки композиторів України «за ідейну незрілість» — репертуар хору обмежувався старовинними піснями, а це нібито вело до націоналістичних перекручень. Після цього хор «Гомін» припинив існування. Ідеологи-чиновники знайшли «крамолу» навіть в українських колядках. Так, у 1970 р. була знищена партія платівок з народними віншуваннями.

Особливістю розвитку культури того часу став молодіжний неформальний рух. Протягом другої половини 1960-х років молодь цікавилася національною культурою та її символами. Доказом цього став «Рух 22 травня». У цей день українська інтелігенція та студенти збиралися в Києві біля пам'ятника Т. Шевченку. 22 травня 1967 р. увечері міліція заарештувала декількох учасників ушанування. Тоді майже 300 осіб попрямували до будинку ЦК КПУ з вимогою звільнити заарештованих. Міліція оточила будинок вантажними автомобілями, а демонстрантів спробувала розігнати водометами.

Історичне джерело

Письменник **І. Білик** згадував: «...22 травня 1967 року була битва біля пам'ятника Тарасові Шевченку — ми влаштували демонстрацію, і нас намагалися розігнати. Організатор — молодий хлопець, аспірант університету казав: “Ми сюди прийшли без ножів і без обрізів, а нас називають бандитами! Давайте підемо всі демонстрацією пішки через Хрещатик до ЦК!” І ми пішли. А перед будівлею ЦК нас стали розливати водою. ...Найвитриваліші зібралися групою, узялися за руки й трималися, аж поки вийшов міністр внутрішніх справ Іван Головченко та сказав: “Хлопці, не робіть цього тут. Ходімо на площу Калініна, там домовимося. Я при вас випущу тих, кого затримали, тільки не стійте тут”».

Неможливість проявляти суспільно-політичну та національно-культурну активність спрямувала молодь до захоплення рок-музикою, яка стала частиною молодіжної культури. У 1970-х роках серед молоді набули популярності

Володимир Івасюк
і Софія Ротару. *Фото. 1970-і роки*

вокально-інструментальні ансамблі (ВІА), поширилися самодіяльні (бардівські) пісні, які поєднували поетичне та музичне мистецтво. Їх виконували на вечорах відпочинку, у студентських гуртожитках, у будівельних загонах. Критикуючи нові течії та неформальні об'єднання в молодіжному мистецтві, улаштовуючи переслідування навіть за допомогою правоохоронних органів, влада вже не могла зупинити їхній розвиток.

Частина молоді наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років захопилася контркультурою хіпі. Вони вирізнялися з-поміж оточення довгим волоссям, ігнорували комсомол, проводили підпільні рок-концерти та виставки, брали участь в акціях протесту. В Україні хіпі найгучніше заявили про себе у Львові.

У середині 1970-х років на зміну хіпі прийшли панки — молоді рок-виконавці, які свій протест виражали домінуванням ударних інструментів, переважанням ритму над мелодією, нетрадиційним одягом з великою кількістю заклепок, ланцюгів, шипів, різноколірним гримом, екстравагантними зачісками тощо.

2. Розвиток освіти та науки

Суспільно-культурне життя цього періоду характеризувалося багатьма суперечностями. Основною з них була суперечність між посиленням ідеологічного диктату, спробою законсервувати традиції сталінської доби та пробудженням національної самосвідомості, прагненням утвердити демократичні принципи.

Освіта. Радянське керівництво докладало багато зусиль для розвитку й удосконалення системи освіти. Ухвалення компартією «Морального кодексу будівника комунізму» дало можливість педагогу *В. Сухомлинському* відійти від сталінських канонів класового виховання й розвивати систему морального, естетичного та гуманістичного виховання.

В. Сухомлинський з учнями.
Фото. 1960-і роки

Незважаючи на всю лояльність В. Сухомлинського до влади, його головний твір «Серце віддаю дітям» не публікувало жодне радянське видавництво. Приводами для відмови були, наприклад: «Моральне й естетичне виховання учнів 1–4 класів автор базує на розповідях про природу»; «ні разу не вживає слово “партія”»; «не пояснює дітям, що таке класова боротьба та чим є сучасний імперіалізм». Коли книжку опублікували в Німеччині, автора викликали в партійні органи й дали догану. Однак мусили видати книжку й в Україні.

§ 14. Культурне життя періоду системної кризи...

Донецький педагог *В. Шаталов* розробив технологію інтенсивного навчання за допомогою схем і схематичних малюнків — т. зв. «опорних сигналів», що полегшували засвоєння навчального матеріалу. Його книжки теж видавали в багатьох країнах світу.

Водночас радянський режим використовував освіту для ідеологізації, денационалізації та зросійщення молоді. З цією метою надавали додаткові кошти на російські підручники й програми, підвищили на 15 % платню вчителям російської мови та літератури. Стійка тенденція до зросійщення школи проявлялася в усіх обласних центрах, промислових містах Придніпров'я та Донбасу.

Історичний факт

Унаслідок цілеспрямованої політики на середину 1980-х років, порівняно із серединою 1950-х років, число дітей, які навчалися рідною мовою, скоротилося від 72,8 до 40,6 %. У дошкільних закладах цей показник знизився до 24 %. Наприкінці 1980-х років 700 тис. українців Криму не мали жодної української школи. Закрили українські школи й у Донецьку, дарма що половину мешканців становили етнічні українці.

У 1984 р. було здійснено спробу реформувати освіту. Запроваджувалося навчання з 6 років, 8-річні школи реорганізовували в 9-річні, а середні — в 11-річні. Характерними ознаками змін стали уніфікація, ідеологізація, жорсткий партійний контроль, ігнорування національної сутності школярів.

Влада продовжувала розвивати систему професійного навчання, відкриваючи нові училища, середні спеціальні та вищі навчальні заклади. Зміцнювалася їхня матеріально-технічна база. На виробництві суттєво зросла частка фахівців з вищою освітою. Однак на початку 1980-х років стало помітно, що рівень підготовки фахівців відставав від світового рівня.

Наука. Великого значення набули дослідження й винаходи вчених Інституту теоретичної фізики АН УРСР під керівництвом академіка М. Боголюбова в галузі статистичної фізики, нелінійної механіки, квантової теорії поля, надплинності й надпровідності.

Вагомим був внесок учених і фахівців КБ «Південне» у космічну програму СРСР. Під керівництвом генеральних конструкторів М. Янгеля та В. Уткіна в Дніпропетровському ракетно-космічному центрі було створено декілька поколінь бойових ракет і відомі космічні супутники та носії: «Космос», «Інтеркосмос», «Циклон-2», «Циклон-3», система «Енергія–Буран».

Науково-дослідний Інститут зварювання АН УРСР, очолений Б. Патоном, у 1984 р. провів перше у відкритому космосі зварювання, різання та напилення металу.

Ракетно-космічна система «Енергія–Буран»

3. Українське мистецтво

У ці роки з'явилося блискуче сузір'я чудових оперних співаків і співачок: Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк. Були значні досягнення в галузі масової пісенної

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМОЇ КРИЗИ...

Дмитро Гнатюк

творчості. Популярними стали «Пісня про рушник» на вірш А. Малишка, «Впали роси на покоси», «Два кольори» на слова Д. Павличка, «Марічка» М. Ткача, «Чорнобривці» М. Сингаївського, мелодії П. Майбороди, О. Білаша, І. Шамо.

В Україні були збудовані концертні зали, у тому числі надсучасний палац культури і мистецтв «Україна». Змінилася репертуарна політика колективів і філармоній. Почали частіше виконувати українську музику — як сучасну, так і минулих століть.

У 1970-і роки розвинулася й набула популярності естрадна музика. Композитор В. Івасюк, ансамбль «Смерічка» у складі В. Зінкевича, Н. Яремчука, С. Ротару стали яскравими естрадними зірками.

Похорон В. Івасюка 22 травня 1979 р., загиблого за нез'ясованих обставин, перетворився на масову акцію протесту.

Новими творами збагатився український живопис. Продовжував творчу роботу В. Касян — засновник графічної школи, що ґрунтується на засадах реалізму та народності. Став відомим своїми живописними творами М. Дергус «Степ», «Похід Святослава», «Голод. 1933 рік», «Портрет дружини в червоному». Водночас художники В. Зарецький, А. Горська (загинула 1970 р.), Г. Севрук, П. Заливаха намагалися протиставити офіційному мистецтву свій оригінальний стиль.

Помітною подією стало відкриття пам'ятника засновникам Києва — братам Кию, Щеку, Хориву та їхній сестрі Либеді (автор *В. Бородай*), присвячене 1500-річчю Києва.

1960–1980-і роки стали зоряними десятиліттями для української анімації. Режисери використовували міфологічні й легендарні уявлення: фільми-притчі «Микита Кожум'яка», «Маруся Богуславка», «Сказання про Ігорів похід». Фольклорними традиціями живилися анімаційні комедії «Як жінки чоловіків продавали» (режисер *І. Гурвич*, 1972) і козацький цикл В. Дахна «Як козаки куліш варили» (1967) та ін. Його мультгерої Око, Грай та Тур є уособленням характерних рис і типів українського національного характеру. Великий успіх мав мультфільм-мюзикл «Пригоди капітана Врунгеля» (режисер *Д. Черкаський*).

Вокально-інструментальний ансамбль «Смерічка».
Фото. 1970-і роки

4. Українське поетичне кіно

Компартійне керівництво пильно контролювало кіномистецтво, яке воно використовувало для проведення своєї культурної політики й насамперед зростання. В Україні працювали Київська, Одеська та Ялтинська кіностудії художніх фільмів. Найпотужнішою була Київська кіностудія ім. О. Довженка, створена ще в 1928 р. На ній працювали такі талановиті режисери, як Л. Биков, А. Буковський, В. Івченко, Ю. Ілленко, Т. Левчук, М. Мащенко, О. Муратов, К. Муратова, Л. Осика та ін., художні фільми яких увійшли в історію світового кіномистецтва. Кіностудія ім. О. Довженка випускала майже двадцять фільмів на рік. Проте лише два-три з них озвучували українською мовою.

Саме на цій кіностудії сформувався напрям українського поетичного кіно, що руйнувало канони соцреалізму. Його започаткував фільм режисера *С. Параджанова* «Тіні забутих предків» (оператор *Ю. Ілленко*), знятий за однойменною повістю М. Коцюбинського. Головні ролі виконали талановиті актори Іван Миколайчук і Лариса Кадочникова. Прем'єрний показ цього фільму відбувся в київському кінотеатрі «Україна» у вересні 1965 р. і став фактом дисидентського руху загальносоюзного масштабу. С. Параджанов устиг розпочати роботу ще над однією кінострічкою — «Київські фрески», однак незабаром митця за дисидентську діяльність на півтора десятиліття позбавили можливості займатися кіномистецтвом.

Українське поетичне кіно потрапило під пильний нагляд радянських цензорів, які слідували за «ідеологічною чистотою» кіномистецтва. Проте жанр набирив сили. *В. Денисенко* зняв фільм «Сон» за сценарієм *Д. Павличка* (за участі *В. Денисенка*). Роль молодого Т. Шевченка в ньому зіграв Іван Миколайчук.

Щоб зупинити опозиційну течію в кіномистецтві, за дорученням П. Шелеста Київський міськом партії взимку 1965–1966 рр. провів ретельну перевірку «окремих питань творчої роботи та фінансово-господарської діяльності» Київської кіностудії ім. О. Довженка. Комісія зупинилася передусім на видатних зразках поетичного кіно: «Криниця для спраглих» (режисер *Ю. Ілленко*, автор сценарію *І. Драч*), «Білий птах з чорною ознакою» (режисер *Ю. Ілленко*, автори сценарію *Ю. Ілленко*, *І. Миколайчук*), «Звірте свої годинники» (режисер *В. Ілляшенко*, автор сценарію *Л. Костенко*) і «Київські фрески» (режисер і автор сценарію *С. Параджанов*).

Використовуючи матеріали перевірки, партійне керівництво КПУ видало закрити постанову «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії імені О. Довженка».

Іван Миколайчук — виконавець головної ролі у фільмі *С. Параджанова* «Тіні забутих предків»

Історичне джерело

У постанові стверджувалося, що фільм «Криниця для спраглих» містив «серйозні ідейні помилки», «заперечення ідеалів, якими живе народ радянської України».

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ...

У сценарії фільму «Звірте свої годинники» партійні ідеологи помітили «антирадянський присмак». Оцінки сценарію та відзнятих сюжетів незавершених С. Параджановим «Київських фресок» були ще категоричніші: фільм страждає «викривленням, подекуди патологічним сприйманням дійсності, прагненням ствердити людську самотність, показати маячіння, душевну безвихідь».

Унаслідок партійних переслідувань переважна частина українських фільмів була заборонена або лягала на полиці кіносховищ без сподівань на вихід до кіноглядачів. Репертуар кінотеатрів на 99 % складався з російськомовних, вивірених радянською цензурою фільмів.

Запитання та завдання

1. Визначте сутність опозиційних течій у культурі 1960–1970-х років.
2. Охарактеризуйте здобутки та втрати культури в зазначений період.

3. Поміркуйте, як на критику, висловлену в «Соборі» О. Гончаром, мало б зреагувати демократичне керівництво держави. Що воно мало б побачити у творі?
4. Сучасні культурознавці називають описаний період «задушеним відродженням». Якими аргументами ви можете підтвердити цю думку?

5. Поміркуйте, чим комуністи прирекли себе до історичної поразки.
6. Скориставшись додатковою літературою, охарактеризуйте улюблений вами мистецький жанр.

7. Чому молоді люди для протесту вибирають екстравагантну зовнішність, епатажну поведінку? Це ознака готовності до протистояння негідним явищам чи ознака примирення з ними?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

Український «самвидав»: теми, ідеї, автори

Знання, необхідні для виконання роботи

Походження терміна «самвидав» історики пов'язують з іменем письменника І. Багряного. У 1929 р. у Харкові він випустив авторський збірник «Ave Maria», уклавши видавництво «САМ».

В УРСР у 1960–1980-х роках «самвидав» став історичним явищем, засобом боротьби проти ненависного тоталітарного режиму, який намагався контролювати всі прояви суспільного життя, навіть думки, мрії та сподівання громадян. У цьому на перешкоді тоталітаризму поставав «самвидав». За його допомогою до зацікавлених громадян доходила позацензурна література. Це були заборонені художні, філософські, суспільно-політичні твори українських і зарубіжних авторів, передруки релігійних (богослужбових) книг, українські дореволюційні видання та видання, надруковані емігрантами, заяви, петиції, клопотання, листи учасників національно-визвольного руху.

Українська інтелігенція розглядала «самвидав» як форму втілення в життя свободи слова, гарантованої конституціями УРСР і СРСР, як «інтелектуальний» опір компартійним владоможцям. Найрадикальніші вбачали в «самвидаві» опір радянському

режиму. За підрахунками вчених, наприкінці 1976 р. в Україні було видано понад 3 тис. документів такої літератури, як українських, так і російських дисидентів.

1. Перечитайте вірші й уривки. З'ясуйте причини й історичні обставини появи поданих творів. Сформулюйте ті суспільно-політичні проблеми, які порушені авторами. Визначте, з якими напрямами, ідеями та темами дисидентського руху співзвучні твердження уривків.

В. Симоненко Злодій

Дядька затримали чи впіймали —	Чому він злодій? З якої речі?
Дядька в сільраду ескортували.	Чому він красти пішов своє?
Дядька повчали і докоряли:	Давить той клунок мені на плечі,
«Як вам, дядьку, не ай-яй-яй	Сором у серце мені плює...
Красти на полі свій урожай!	Дядька я вбити зневагою мушу,
У кого ви крали? Ви крали в себе.	Тільки у грудях клекоче гроза:
Це ж просто сором — красти свій труд».	Хто обікрав, обскуб його душу?
Дядько понуро тім'я теребив	Хто його совісті руки зв'язав?
І смакував махру.	Де вони, ті — відгодовані й сірі,
Дядько кліпав товстими віями,	Недорікуваті демагоги і брехуни,
Важко дивитися в очі ганьби,	Що в'язи скрутили дядьковій вірі,
Важко йому із домашніми мріями	Пробираючись в крісла й чини.
Враз осягнуть парадокси доби.	Їх би за ґрати! Їх би до суду!
«Та воно, так, — у кулак кахикав, —	Їх би до карцеру за розбій!
Красти погано... Куди вже гірш».	Доказів мало??? Доказом будуть
Рвися з горлянки свавільним криком,	Лантухи вкрадених вір і надій.
Мій неслухняний вірш!	1962

Л. Костенко Зоряний інтеграл

(Уривок)

Плюс мінус життя.	віра — вірус — мільярди — нулі...
Таблиця розмноження.	Життя оперує безконечно малими.
Квадратний корінь із мрій романтика.	Ми всі поодиноці — також малі.
Два пишем, три помічаєм.	Але з усмішки,
Розношена	з потиску рук,
щоденна	з брехні, убитої наповал,
проста	історія — найскладніша з наук —
математика.	обчислює ЗОРЯНИЙ ІНТЕГРАЛ.
Душа підіймається до вищої.	Із найдрібніших зоряних крихт!
Душа обчислює суму площ:	Вища математика світу!
минуле — майбутнє — живі і знищені —	З СУМИ БЕЗКОНЕЧНО МАЛИХ
правда — поезія — атомний дощ.	ВИНИКАЄ БЕЗКОНЕЧНО ВЕЛИКЕ.
Дракон — Атлант — телефон — калина —	1963

Княжа гора

А завтра поїду. І, може, усе це — востаннє.
Цей берег... цей вітер... ці люди привітні в селі...

І вже з Петербурга буду пити листами
той спогад, ту мрію — жити на рідній землі!
І друзі там є. І «Слепою» писав я, і «Тризну».
А вірші ридають. Отак і життя промине.
Будь прокляті всі, хто відняв у мене вітчизну!
Але у вітчизни ніхто не одніме мене.

1972

В. Стус «З таборового зошита» (1982)

«Запис 5. ...Доведений до краю, я склав заяву до Верховної Ради СРСР з другою заявою про відмову від громадянства. Це було наприкінці 1978 р. У ній я писав, що заборона займатися творчою роботою, постійне приниження моєї людської та національної гідності, стан, за якого я відчуваю себе річчю, державним майном, яке КДБ вписало на своє conto; ситуація, за якої моє почуття українського патріотизму зведено в ранг державного злочину; національно-культурний погром в Україні — усе це змушує мене визнати, що мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином — це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Що більше тортур і знущань я зазнаю, то більшим стає мій опір проти системи наруги над людиною та її елементарними правами, проти мого рабства».

«Запис 8. ...Тільки божевільний може сподіватися на те, що офіційна форма національного життя може щось дати. Усе, що створено в Україні за останні 60 років, поточено бацилою недуги. Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська історія — без істориків, коли немає ні козацьких літописів, ні історії Русі, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського? Якою може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних — таких, як Винниченко, Хвильовий, Підмогильний. Ось і маємо прозу колгоспних підлітків — один співучіший за іншого, один солодший за іншого. З мовою сільської бабусі ...тобто типову колоніальну літературу-забавку. «Київ — то така прекрасна флора, але ж фауна!» — казав В. Некрасов. І як з ним не погодитися, бачачи цей набір холуїв від літератури, обозних маркітанток естетики ...що на трупі України ви-танцьовують хвацького гопака. Воістину, сказитися легше, аніж бути собою...»

2. За допомогою інтернет-мережі знайдіть статтю «З приводу процесу над Погружальським» (1964) Є. Сверстюка, відредаговану І. Світличним.

Дайте відповіді на запитання.

— Про яку страшну для української культури подію йдеться в статті? Знайдіть інформацію про розслідування та суд над Погружальським.

— Яку роль у житті суспільства автор відводить історії та архівам?

— Доведіть чи спростуйте тезу Є. Сверстюка, що в СРСР як колоніальній імперії було відновлено російський великодержавний шовінізм.

— Під яким «прикриттям» російський великодержавний шовінізм діяв в УРСР, з чим він боротьбу?

— Автор стверджував, що під машкарою уславлення Т. Шевченка в УРСР насправді ведеться війна з Т. Шевченком. Що він мав на увазі?

— Які факти доводять, що подібна політика велася й проти інших народів СРСР?

— Є. Сверстюк ставив питання: «Хто ми? Для чого живемо? Куди нас ведуть?»

Поясніть, чому народи, які не можуть дати відповіді на ці засадничі запитання само-свідомості, неминуче зникають.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ III

«УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ»

Пошуки виходу зі стану застою спонукали керівництво СРСР здійснити т. зв. «косигінську» реформу, яка передбачала розширення господарської самостійності підприємств та оцінку їхньої роботи з огляду на економічні показники.

Загроза втрати всевладдя командно-адміністративною системою призвела до згорання реформи й утвердження застійних явищ.

Повернення до галузевої системи централізованого управління господарством знову обмежило повноваження уряду УРСР на користь союзного уряду.

Українська економіка до середини 1970-х років вичерпала можливості екстенсивного розвитку. Проте Москва продовжувала спрямовувати УРСР до розвитку базових галузей та ВПК. Диспропорції в господарстві УРСР призвели до погіршення екологічного становища, дефіциту товарів, «тінізації» економіки, деморалізації суспільства.

Проблеми сільського господарства вирішували за допомогою важелів командно-адміністративного управління та збільшення капіталовкладень. Хибність цього шляху засвідчив провал «Продовольчої програми».

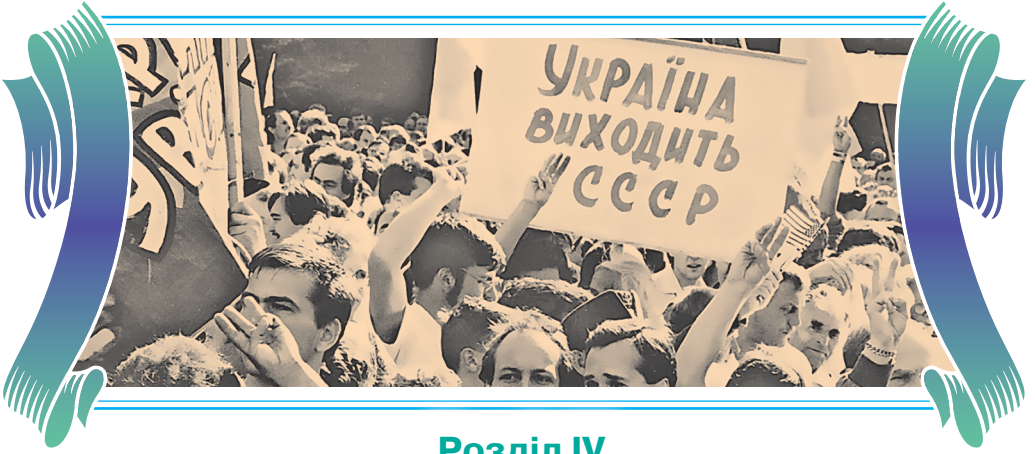
Консервативні неосталіністські орієнтації Кремля зафіксували ідеологічна концепція розвинутого соціалізму та нова радянська конституція, які відхиляли потребу рішучих економічних перетворень.

У соціальній структурі переважало робітництво, проте вершину соціальної піраміди посідала партійно-державна номенклатура. За етнопонаціональною структурою УРСР залишалася моноетнічним суспільством зі значним числом росіян і представників інших етносів.

Продовження колонізаторської та асиміляторської політики уряду СРСР за умов певної лібералізації та десталінізації призвело до виникнення дисидентського руху. У ньому сформувалися реформістська (правозахисна), націонал-комуністична, радикально-націоналістична, релігійна течії. Складовою дисидентського руху став і кримськотатарський національний рух за повернення на історичну Батьківщину — Кримський півострів.

У дисидентському русі переважала реформістська (правозахисна) течія, ґрунтована на ідеї розвитку радянської демократії відповідно до визнаних засновниками й конституцією СРСР демократичних прав і свобод, включаючи національні; на використанні винятково легітимних і мирних засобів захисту інтересів України. Репресивні дії влади проти дисидентів призвели до політизації руху, пошуків міжнародно-правових інструментів захисту інтересів України, що й намагалася втілити в життя Українська Гельсінська група. Світова громадськість, пробуджувана українською діаспорою, завжди підтримувала український народ щодо його прагнень до свободи.

Провідну роль у розвитку української культури цього періоду відігравали митці-шістдесятники, які працювали на засадах свободи творчості, захисту рідної культури від асиміляційного наступу, утвердження ідеї суверенної людини. Утілення цих засад привело до формування в українській культурі течій, опозиційних радянській гуманітарній політиці, серед яких особливо вирізнялося українське «поетичне кіно».

Розділ IV

ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

§ 15. Україна в умовах «перебудови» у СРСР

- Чи можна сподіватися на щирість і правдивість співрозмовника, якщо він раніше вирішував усе, застосовуючи силу?

1. Міжнародна ситуація

Після розрядки міжнародного напруження, що настала в другій половині 1960-х років і була закріплена Гельсінською угодою про безпеку та співробітництво в Європі 1975 р. та договорами між СРСР і США про обмеження стратегічних озброєнь ОСО-1 (1972) і ОСО-2 (1979), здавалося, що світ завершує «холодну війну». Проте радянське керівництво, традиційно сприйнявши схильність до миру як ознаку слабкості, несподівано для світу продовжило конфронтаційну зовнішню політику, засновану ще на ленінсько-сталінських засадах «експорту революції». Скориставшись розрядкою для досягнення воєнно-стратегічного ракетно-ядерного паритету із США, СРСР спровокував нове загострення міжнародного напруження. Уже 1979 р. СРСР увів збройні сили в Афганістан, щоб забезпечити перевагу в геостратегічному розподілі сил. У відповідь Кремль отримав міжнародну ізоляцію, значні матеріальні, демографічні й моральні втрати, загострення протистояння між країнами Варшавського договору та блоком НАТО. Обидва блоки розмістили в Європі ракети середньої та малої дальності, перенацілили балістичні ракети СС-20 і «Першинг-2» на цілі в Європі та європейській частині СРСР. 1 вересня 1983 р. протиповітряні сили СРСР збили пасажирський літак корейських авіаліній з 269 людьми на борту, який порушив повітряний простір СРСР у районі о. Сахалін. Світ постав перед новою реальною загрозою — вибуху Третьої світової війни із застосуванням ядерної зброї.

Проте легко розпочавши нове загострення міжнародного напруження та посилення гонки озброєнь, СРСР переоцінив свої сили. Провідні країни Заходу на той час уже вступили в постіндустріальну стадію цивілізаційного поступу,

«Перебудова» — система половинчастих перетворень радянської економіки та суспільства, що призвела до повного розладнання господарства та розпаду радянської імперії.

§ 15. Україна в умовах «перебудови» у СРСР

а СРСР ще не вирішив багатьох проблем індустріального розвитку. Та й ВПК СРСР розвивався не на власній основі, а на використанні досягнень НТР Заходу. Це дало СРСР можливість достатньо швидко досягнути паритету, однак поставило радянський ВПК у залежне становище від західних технологій. Це яскраво доводили факти таємної закупівлі зразків західної, насамперед електронної, техніки, відвертого промислового шпіонажу, яким займалися спецслужби СРСР.

Тим часом США готувалися витратити десятки мільярдів доларів на програму «Стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ), яка мала захистити США від атаки радянських балістичних ракет. Заснована на найновіших космічних технологіях, ця програма отримала назву «програма зоряних воєн». Спровокувавши й утягнувшись у нову гонку озброєнь, СРСР мусив витратити на ВПК 52 % національного доходу, що суттєво ослаблювало економіку, яка й без того перебувала в системній кризі, і посилювало соціальне напруження. Водночас наприкінці 1970-х років СРСР почав відчувати загрозу й на Сході від по-ворожому налаштованого комуністичного Китаю, який, успішно реформуючи економіку, швидко нарощував темпи розвитку. Так, СРСР сам загнав себе в глухий кут.

Історичне джерело

Обраний лідер СРСР М. Горбачов звернувся до президента США Р. Рейгана з пропозицією, про яку в радянській пресі не повідомляли: «Наші країни різні за своїм суспільним ладом, за панівною ідеологією. Проте це не може бути причиною для ворожнечі. Кожна суспільна система має право на життя, і свої переваги вона повинна доводити не силою, не воєнним шляхом, а на ниві мирного змагання з іншою системою».

Унаслідок трьох зустрічей Р. Рейгана з М. Горбачовим упродовж 1985–1987 рр. було укладено угоду про знищення ракет середньої та малої дальності. У 1987 р. генеральний секретар КПРС проголосив, що СРСР стає на позиції «нового мислення», що передбачає пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими.

У травні 1988 р. розпочалося виведення радянських військ з Афганістану. «Нове мислення» не узгоджувалося із застосуванням сили проти національно-визвольних рухів, які розпочалися в країнах Центрально-Східної Європи — сфері впливу радянської імперії. Це призвело до розпаду радянського воєнного блоку — Організації Варшавського договору, а в 1990 р. Кремль змушений був погодитися на об'єднання Німеччини. Унаслідок «оксамитових революцій» країни Центрально-Східної Європи стали вільними.

2. Інформаційна революція: від дозованої гласності до скасування цензури

Обраний у березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС *Михайло Горбачов* прагнув лише поліпшити чинну систему. Спочатку він намагався оновити партійні й державні органи, покращити управління, зміцнити трудову дисципліну з метою підвищити ефективність та якість виробництва, спонукати до

Інформаційна революція — якісні зміни в останній чверті ХХ ст. в розвитку інформаційних технологій, що спричинили глибокі перетворення в житті людства.

М. Горбачов на зустрічі з народом.
Фото. 1980-і роки

широкого запровадження досягнень науки та техніки для **прискорення** економічного розвитку з таким розрахунком, щоб до 2000 р. наздогнати США за рівнем промислового виробництва.

Проголосивши прискорення, М. Горбачов не планував жодних політичних перетворень і проводив у республіках стару національну політику. Приїхавши до Києва в червні 1985 р., він говорив насамперед про роль України в радянській економіці, а спілкуючись з киянами, Радянський Союз назвав Росією. Відновилися й репресії

проти українських дисидентів. Деяких з них знову кинули до в'язниць, зокрема й видатного поета В. Стуса.

На початку 1986 р. головним гаслом перебудовної політики стала **гласність**. За задумами ініціаторів «перебудови» її завданням було пробудження громадянської ініціативи збайдужилого народу. Спочатку метою гласності було сконцентрувати увагу робітників міста й села на окремих «недоліках» тодішньої господарської системи. Однак незабаром її суттю стало скасування численних інформаційних табу. З 1987 р. найпопулярнішими в пресі питаннями стають раніше замовчувані злочини сталінізму, привілеї партноменклатури, бюрократизм радянського чиновництва, недбальство господарників, екологічні проблеми, нехтування науковими розробками талановитих учених і винахідників, опис важких умов життя представників різних суспільних верств, їхні праця, побут і дозвілля.

Для забезпечення проведення політики гласності засоби масової інформації очолили шістдесятники. Велику роль у цій ситуації відіграли так звані «перебудовні видання»: всесоюзний журнал «Огонёк», очолений українським письменником В. Коротичем, газета «Известия», тижневик «Аргументы и факты», літературні часописи «Юность», «Новый мир» і багато інших.

Політика гласності супроводжувалася й пом'якшенням політичного режиму. Розпочалося звільнення політв'язнів. Проте московська влада й під час «перебудови» проявляла особливе ставлення до України. Українських дисидентів, репресованих за «антирадянську діяльність», звільняли в останню чергу.

З 1986 р. розпочалося поступове обмеження цензури, люди змогли слухати зарубіжні радіостанції, аж поки в червні 1990 р. була знята цензура ЗМІ. Були скасовані «чистки» бібліотек, тобто вилучення з них книжок, які влада вважала «ідейно шкідливими».

Прискорення — гасло й політичний курс, проголошений М. Горбачовим у квітні 1985 р., у межах політики «перебудови», що орієнтували радянське суспільство на прискорений соціально-економічний розвиток шляхом максимального використання «переваг соціалістичної економіки та демократії».

Гласність — політика в громадсько-політичній сфері, що витлумачувалася як максимальна свобода преси й поінформованість громадян щодо політичних рішень, ухвалених владою.

В офіційному лексиконі з'явилося й поняття «**плюралізм**», щоправда, спочатку йшлося лише про плюралізм думок у межах «соціалістичного вибору». З ліквідацією в 1990 р. монополії КПРС прийшла черга *плюралізму ідейного й організаційного*, що втілювалося в створення неформальних громадських об'єднань, рухів і нових партій.

В Україні політику гласності й «перебудови» стримувало місцеве партійне керівництво на чолі з першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицьким. Він з недовірою ставився до горбачовських реформ і, за

В. Щербицький та М. Горбачов.

Фото. 1980-і роки

свідченням оточення, узагалі «не поважав його». Проте М. Горбачов для забезпечення стабільності в найпотужнішій національній республіці не поспішав знімати з посади В. Щербицького, який, прикриваючись новими гаслами, до кінця 1980-х років зберігав в Україні консервативні порядки часів «застою».

Незважаючи на тиск КПУ, українська інтелігенція, використовуючи нові політичні гасла, теж узяла участь у перебудовному процесі звільнення свідомості громадян від радянських і комуністичних ідеологем. Ранок багатьох українських громадян розпочинався з черги до газетних кіосків, щоб придбати свіжу пресу, у якій були порушені історичні та злободенні українські проблеми: вживання української мови, Голодомор 1932–1933 рр., репресії проти представників української культури, заборона греко-католицької та автокефальної православної церков. Провідну роль відігравали Спілка письменників України та її газета «Літературна Україна», часописи «Жовтень», «Дніпро», «Україна» і багато інших. Так, у червні 1986 р. патріотично налаштовані письменники виступили з протестом проти витіснення української мови зі сфери освіти та книговидавництва. Потім опублікували заборонені раніше літературні твори та домагалися через суди реабілітації репресованих українських письменників.

3. Відродження пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр.

Ослаблення комуністичного режиму дало можливість українській громадськості звернутися до забороненої в СРСР теми Голодомору 1932–1933 рр. У 1987 р. свою подвижницьку діяльність розпочало подружжя Маняків (відомий український письменник Володимир Маняк і журналістка Лідія Коваленко-Маняк). Чотири роки вони збирали свідчення очевидців. Через газети «Літературна Україна» і «Сільські вісті» звернулися до людей та отримали широкий відгук. Родичі й сільські краєзнавці почали їм допомагати. Оприлюднена інформація про Голодомор 1932–1933 рр., раніше замовчувана, вразила громадськість усіх рівнів.

Плюралізм (від латин. *pluralis* — множинний) — загальнодемократичний принцип організації суспільного життя, що передбачає множинність поглядів і підходів щодо його влаштування. Розрізняють плюралізм ідей та організаційний плюралізм, виявлений у створенні різноманітних громадських організацій, рухів і партій.

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Адже виявилось, що кількість загиблих односельчан у Другій світовій війні була в декілька разів меншою за число померлих від Голодомору 1932–1933 рр.

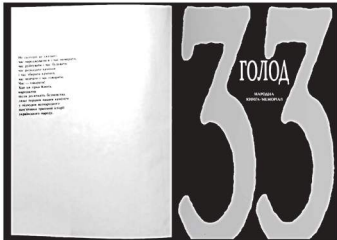

Історичне джерело

«У моєму селі Стецівці, за офіційними даними, у 1933 р. померло майже 1390 осіб. Порівняймо: у війні 1941–1945 рр. — майже 300. Загиблим у війні споруджено величний пам'ятник, що стоїть на пагорбі старого цвинтаря. Жителі села проводять урочистості 9 травня. Будучи на цвинтарі, я обов'язково обходив поховання 1933-го й думав: “Тут, біля братських могил, де лежать по 25 і більше чоловік, з котрих половина — діти, ось де потрібний пам'ятник”» (П. Л. Задорожний «Моє рідне село» (з історії с. Стецівки на Звенигородщині). (2008 р.)

У липні 1988 р. керівництво Київської письменницької організації ухвалило рішення про створення Народної книги пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. і спорудження пам'ятника його жертвам. У селах України, люди, пам'ятаючи про своїх рідних, і в попередні роки потай ставили хрести, доглядали за могилами. Коли ж ідеологічні й адміністративні перепони ослабли, на братських могилах земляки почали встановлювати пам'ятні хрести, гранітні пам'ятники, меморіальні плити з іменами померлих.

Навесні 1990 р. за ініціативи письменника В. Маняка було проведено Всеукраїнський тиждень пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. і сталінських репресій.

Книга-Меморіал
(упорядники В. Маняк,
Л. Коваленко-Маняк)

5–7 вересня 1990 р. під егідою товариства «Меморіал» проведено міжнародний симпозіум «Голодомор–33». Під час і після симпозіуму в багатьох регіонах України для вшанування пам'яті жертв геноциду були проведені різні заходи та відслужені панахиди. Під тиском українського національно-демократичного руху й насамперед товариства «Меморіал» і Народного Руху ЦК КПУ вимушений був у 1990 р. видати збірник документів про Голодомор 1932–1933 рр. Дозовано підібраним матеріалом передувала передмова,

де стверджувалося, що голод був викликаний посухою.

Подружжя Маняків продовжувало роботу. Так, у 1991 р. вийшла друком книжка «33-й: Голод. Народна книга-меморіал», яка вміщувала майже 6 тис. свідчень про Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид української нації.

4. Українська діаспора та її внесок у відродження України

Після завершення Другої світової війни в Німеччині й Австрії була сконцентрована друга у ХХ ст. хвиля української політичної еміграції (понад 250 тис. українців). Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років українці поступово розселилися по різних континентах і в різних країнах. Щоб підтримувати зв'язки й координувати громадську активність українців, у листопаді 1967 р. було створено Світовий конгрес вільних українців (СКВУ).

§ 15. Україна в умовах «перебудови» у СРСР

Традиційно активною була українська діаспора Канади, об'єднана в Український визвольний фронт. Час від часу він організовував масові акції, приурочені до подій української історії. Так, у 1950 р. в Торонто відбулася велика маніфестація, у якій узяли участь 20 тис. українців, для вшанування знищеної в УРСР Спілки української молоді та судового процесу над Спілкою визволення України. У 1962 р. в Торонто, Монреалі та Саскатуні відбулися масові маніфестації під гаслом «За ліквідацію московського колоніалізму — свобода народам і людині!».

Діаспора продовжувала науково-культурну діяльність, центр якої після Другої світової війни перемістився до Північної Америки — Канади та США. Українських науковців гуртували відомі Наукове товариство імені Шевченка, Українська вільна академія наук, Український вільний університет, Український католицький університет, Гарвардський та Канадський інститути українських студій.

Українська діаспора нагадувала світу про голод-геноцид, здійснений радянською владою. 1953 р. в Манхеттен-центрі в Нью-Йорку 3 тис. українців зібралися для вшанування 20-ї річниці великого голоду в Україні. На зібранні виступив усесвітньо відомий правник Р. Лемкін зі зверненням «Радянський геноцид в Україні». Перший у світі пам'ятник жертвам голоду в Україні було встановлено в жовтні 1983 р. в канадському м. Едмонтоні, потім у Вінніпезі, у столицях Австралії та Великої Британії, містах Лос-Анджелесі й Чикаго (США).

Інформація про дисидентський рух в Україні, незважаючи на всі перепони, просочувалася з в'язниць і концтаборів на свободу й потрапляла на Захід. Українська діаспора, насамперед зі США та Канади, організувала міжнародні кампанії для підтримки вимог українських дисидентів. Як, наприклад, улаштувала демонстрації протесту біля радянських посольств і консульств у США й Канаді з приводу несправедливого вироку дисиденту В. Морозу.

У листопаді 1976 р. у Вашингтоні було створено «Комітет із забезпечення Гельсинських гарантій в Україні» (президент А. Зварун). 1978 р. політемігранти П. Григоренко, Л. Плющ, Н. Світлична та Н. Строката-Караванська заснували Закордонне представництво УГГ. У вересні 1982 р. президент США Р. Рейган оголосив 9 листопада 1982 р. Днем Української Гельсинської групи.

Прагнучи зміцнити національну справу, українська еміграція заснувала 1967 р. в м. Балтиморі (США) видавництво «Смолоскип» імені Василя Симоненка. Протягом 1968–1990 рр. видавництво друкувало твори українського «самвидаву» і заборонені в УРСР твори українських письменників. Це й спогади учасників визвольної боротьби, і брошури про українських політв'язнів, їхні наукові дослідження, публіцистичні й художні твори, збірки поезій.

Українська діаспора на початку «перебудови» відіграла велику роль у пробудженні України. До України часто навідувалися Н. Миколин, Р. Миколин, Б. Футей, Б. Гаврилишин, В. Маркус, Б. Бжисневський та ін. У США та Канаді було створено Товариство прихильників українського Народного Руху.

Запитання та завдання

1. Розтлумачте зміст понять «перебудова», «прискорення», «гласність», «плюралізм», «інформаційна революція».

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

2. Назвіть обставини, які спонукали до відродження пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр.
3. Опишіть процеси розкріпачення свідомості громадян під час перебудови.
4. Охарактеризуйте стан міжнародної ситуації, що склалася навколо СРСР і підштовхнула радянське керівництво до «перебудови».
5. Який внесок зробила українська діаспора у відродження України?
6. У чому виявлялася обмеженість процесів, пов'язаних з розвитком прискорення, гласності й плюралізму?
7. У чому полягала сила шістдесятників, яких стали залучати до розгортання політики гласності?

§ 16. Крах командної економіки

- Пригадайте основні ознаки командної економіки та причини провалу радянських економічних реформ.

1. Чорнобильська катастрофа

Прибирання вручну радіоактивних уламків на даху реактора ЧАЕС. *Фото. 1986 р.*

26 квітня 1986 р. в Україні відбулася найбільша екологічна катастрофа в історії людства. Унаслідок прорахунків у конструкції радянських ядерних реакторів і людської недбалості на одному з реакторів Чорнобильської АЕС за 80 км від Києва сталася катастрофа. В атмосферу піднялася хмара пари з радіоактивними ізотопами урану, плутонію, йоду, цезію, стронцію, що в 90 разів перевищувала радіоактивні викиди, утворені при бомбардуванні японської Хіросіми. Радіоактивні опади осіли на значній території України, Білорусії й Російської Федерації, дійшли до Польщі, Фінляндії, Швеції, Норвегії, Великої Британії, Німеччини, Австрії, Швейцарії та інших держав. Три дні СРСР приховував правду про вибух, аж поки шведські метеорологи не поширили цю інформацію.

Історичний факт

Незважаючи на щойно задекларовану гласність, компартійний лідер вирішив пожертвувати здоров'ям киян — дітей та дорослих, лицемірно дбаючи про якийсь «авторитет» СРСР. Коли В. Щербицький попросив дозволу скасувати першотравневу демонстрацію в Києві, М. Горбачов пригрозив йому виключенням з партії.

Першими жертвами катастрофи стали понад 30 працівників станції та пожежники, очолені лейтенантом *Володимиром Правиком*, які відразу почали гасити

пожежу. Пізніше вони померли від променевої хвороби. Тисячі мобілізованих зазнали радіоактивного опромінення під час дезактивації зараженої території.

Історичний факт

До 30-кілометрової зони обов'язкового відселення потрапили м. Прип'ять і ще 91 населений пункт, звідки назавжди виїхало майже 162 тис. осіб. До зони добровільного відселення потрапили ще 835 пунктів. Усього ж в Україні ураження зазнали 74 райони, 2293 пункти, 3,2 млн осіб, з них понад 1 млн дітей.

Щоб приховати масштаби катастрофи, українським лікарям наказали не шукати зв'язку між підвищенням радіації та хворобами пацієнтів. Однак через 9 років передчасно померли 125 тис. осіб — чорнобильців і ліквідаторів наслідків аварії, 82 тис. осіб стали інвалідами. Про повні масштаби шкоди, завданої людям і навколишньому середовищу, стане відомо лише через декілька десятиліть.

Спроба приховати інформацію про Чорнобильську катастрофу стала символом злочинної недбалості та байдужості радянської влади до життя людей, призвела до повної втрати авторитету КППС.

2. Невдача реформаторських зусиль

Економічна реформа. У січні 1987 р. ЦК КППС ухвалив постанову «Про перебудову та кадрову політику партії». Так, М. Горбачов сподівався подолати кризовий стан за допомогою «людського чинника». Вважалося, кризу буде подолано, якщо керівні посади в незмінних радянських, партійних і господарських органах посядуть досвідчені й чесні люди, які використовуватимуть адміністративний контроль, «переваги соціалізму», «живу творчість мас» і «тиск на управлінців знизу» тощо.

Тим часом стан української економіки характеризувався багатьма негативними проявами. За кількісними показниками УРСР зрівнялася з багатьма економічно розвинутими країнами й навіть випереджала їх. Однак за якісними ознаками її економіка суттєво поступалася як щодо ефективності, так і соціальної спрямованості. В УРСР переважали гігантські гірничодобувні, металургійні, хімічні та машинобудівні підприємства. Орієнтована на потреби СРСР та його сателітів, економіка України мала вкрай незбалансовану структуру: важка промисловість становила 60 %. Виробничі цикли були незавершеними. Українська промисловість виробляла лише 20 % кінцевого продукту, за умови постачання іншими республіками всіх комплектуючих. Важким тягарем стала екологічна ситуація. Через неї, уключаючи витрати на ліквідацію наслідків вибуху на ЧАЕС, було втрачено 10 % ВВП. УРСР посідала останнє місце в СРСР щодо оновлення виробничих фондів.

Переконавшись, що «суб'єктивних» чинників для реформування економіки недостатньо, у червні 1987 р. було проголошено здійснення економічної реформи. Вона передбачала розширення самостійності державних підприємств на засадах госпрозрахунку та самофінансування, що зафіксував закон «Про державне підприємство (об'єднання)». Він давав можливість підприємствам, обминаючи Держплан, укладати контракти зі своїми постачальниками та споживачами; самим визначати асортимент продукції; підвищувати заробітну плату й видавати премії працівникам у разі перевиконання плану й збільшення прибутків.

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Останнє нововведення спровокувало підприємства до гонитви за прибутком, насамперед завдяки підвищенню цін на продукцію. Зростання цін компенсували зростанням зарплат і премій, але тільки для працівників «успішних» підприємств. Становище інших суспільних верств стало різко погіршуватися. Щоб не викликати соціального вибуху, союзний уряд змушений був підвищити заробітну платню та виплати всім категоріям населення й увімкнув друкарський верстат. «Порожні» гроші, не забезпечені виробленою продукцією, лише спричинили дефіцит товарів і роздратування покупців порожніми прилавками. Втрата купівельної спроможності радянського карбованця призвела до *інфляції*.

Спроби оживити економіку (розкрячати приватну ініціативу виробників, сформувані конкурентне середовище тощо) спонукали союзне керівництво ще наприкінці 1986 р. дозволити створення кооперативів і «сімейного підприємства» у сільському господарстві. Так, радянська держава після десятків років викорінення вперше спробувала скористатися приватновласницькою ініціативою товаровиробника. Кооперативний рух розгорнувся і в УРСР. Кооперативи організовували в роздрібній торгівлі, громадському харчуванні та сфері послуг. Тому виробничої конкуренції державним підприємствам вони не створили, проте в переважній більшості переродилися на паразитичні утворення.

Дуже швидко директори зрозуміли приватний інтерес від створення кооперативів при своїх державних підприємствах. Користуючись на пільгових умовах державними засобами виробництва та сировиною й водночас маючи можливість установлювати власні ціни, кооперативи отримували стільки прибутків, скільки втрачали підприємства, на яких ці кооперативи паразитували.

Протягом 1987–1988 рр. було ліквідовано 9 українських міністерств, сотні управлінських органів вищої та середньої ланки. Число управлінців зменшилося вдвічі. Однак непродуманість і компанійщина в цій справі посилювали дезорганізацію управління.

Економічна ситуація дедалі більше виходила з-під контролю. Більшість підприємств працювала собі на збиток, а отже, мала б збанкрутувати, що призвело б до масового безробіття. Щоб не допустити цього, горбачовське керівництво вперто трималося за такий прояв командно-адміністративного управління, як система централізованого перерозподілу прибутків. Москва продовжувала політику вилучення коштів у прибуткових підприємств і перекачування їх збитковим.

Невдача економічної реформи засвідчила, що економіка не могла бути частково директивною (командно-адміністративною), а частково ринковою.

Шахтарські страйки. Кволі й непослідовні реформи, зловживання службовим становищем номенклатури, порожні обіцянки М. Горбачова розчарували народ. Погіршення соціально-економічної ситуації в СРСР насамперед відчували шахтарі. 10 липня 1989 р. розпочали страйк шахтарі Кузбасу (РФ), а 20 липня страйк охопив і Донбас, і Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн. Шахтарі поводити себе мирно й організовано. Порядок у шахтарських містах і сели-

Інфляція — знецінення грошової одиниці.

шах підтримували добровільні робітничі дружини, страйкові комітети закрили відділи з продажу спиртних напоїв у крамницях тощо.

Історичне джерело

Депутати Верховної Ради СРСР наголошували, що причиною страйків стали соціальні суперечності між керівниками й керованими. Обранець Донецька О. Бойко наголосив: причина страйку в тому, що «у нас іде не перебудова, а напівперебудова, не демократія, а гра в демократію. Не дефіцит мила виштовхнув людей на вулицю, а дефіцит справедливості».

Страйкарі домагалися справжньої економічної самостійності трудових колективів; передання засобів виробництва в повне їхнє розпорядження, обмеження державних замовлень хоча б до 70–80 % від випущеної продукції.

Вони висунули й ряд політичних вимог: скорочення управлінського персоналу на 25–50 %; заміни деяких господарських, партійних і державних керівників. Поряд з некомпетентністю їх обурювало й брутальне ставлення до робітників — «фірменне хамство вугільних начальників».

До роботи страйкарі повернулися лише 25–30 липня, після того як глава радянського уряду дав письмові гарантії виконання вимог шахтарів. Уже протягом серпня–вересня 1989 р. було надано господарську самостійність 164 підприємствам, зменшено чисельність управлінського апарату в різних ланках на 20–33 %, задоволено ряд економічних вимог.

Вийшовши на роботу, гірники не виявляли особливого ентузіазму й продовжували вважати, що міністерство виконує свої зобов'язання незадовільно.

Страйк шахтарів Донбасу.
Фото. Літо 1989 р.

3. Поглиблення диспропорцій та зниження рівня життя населення

Початок «перебудови» не вирішив накопичені в попередні десятиліття диспропорції, а лише поглибив їх. На зниження життєвого рівня суттєво вплинула Чорнобильська катастрофа, подолання якої потребувало величезних коштів. Розпочалися проблеми з постачанням товарів. Люди займали черги о 4–5-й годині, однак не всі отримували очікуваний товар. У 1990-х роках майже все стало дефіцитом. Гонитва за товарами витісняла всі інші цілі.

Загострювалося становище з трудовою зайнятістю. Протягом 1990 р. випуск промислової продукції скоротився на 4 %. Кожний відсоток означав звільнення майже 80 тис. промислових робітників. З'явився страх утратити роботу.

Тим часом у Кремлі обрали шлях переведення економіки на нові ринкові відносини — знецінення готівки (інфляція). Державній торгівлі та споживчій кооперації було дозволено встановлювати т. зв. «договірні ціни». Це призвело до різкого подорожчання продовольства, дитячих товарів, харчування в їдальнях.

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Постійні черги за товарами першої необхідності ставали джерелами накопичення соціальної енергії незадоволення; перетворювалися на несанкціоновані мітинги, де обговорювали найгостріші питання економічної політики влади та її наслідки, становище людей та привілеї номенклатури, замовчувану десятиліттями інформацію про історичне минуле, складну екологічну ситуацію тощо. Відбувалася швидка політизація суспільства. Країну охопила **мітингова демократія**. Мітинги відбувалися скрізь, на мітинги перетворювалися навіть черги до прилавків за продуктами харчування.

Запитання та завдання

1. Визначте причини й етапи розгортання «перебудовних» процесів у СРСР.
2. Skorиставшись додатковими джерелами, деталізуйте описану в параграфі картину Чорнобильської катастрофи.

3. Охарактеризуйте стан української економіки «прискорення» і «перебудови».
4. Розкрийте сутність шахтарських страйків. Чим вони загрожували політичному керівництву СРСР?

5. Виявіть диспропорції рівня життя населення. Порівняйте їх з попередніми періодами. З'ясуйте їхні причини.
6. Порівняйте горбачовську «перебудову» з хрущовською й косигінською реформами. Знайдіть спільне та відмінне.

7. У житті країни трапляються кризові періоди, приходять важкі часи. За яких обставин ви та ваші близькі погодилися б на обмеження й зрівняння зарплати?

§ 17–18. Громадсько-політичне й духовне пробудження українського суспільства. Поява неформальних організацій

- У якому сенсі в СРСР/УРСР вживали поняття «громадянин»? Що воно означає в демократичному суспільстві?

1. Активізація національно-демократичного руху

Процеси демократизації радянського суспільства, яку «архітектори перебудови» розглядали як засіб подолання опору консервативної номенклатури, дуже швидко вийшли з-під контролю Москви. В Україні вони перетворилися на передумову активізації національно-демократичного руху. Символом його пробудження став відкритий лист українського письменника О. Гончара до М. Горбачова з приводу конституційного захисту української мови.

Мітингова демократія — явище суспільно-політичної кризи тоталітарного суспільства, що є емоційним виявом масового невдоволення важким соціально-економічним становищем громадян, неспроможних спонукати владу до перетворень.

§ 17–18. Громадсько-політичне й духовне пробудження...

У серпні 1987 р. В. Чорновіл відновив випуск «Українського вісника». Того ж місяця було засновано першу **неформальну громадську організацію** — *Український культурологічний клуб*. Його засідання збирали майже 400 учасників з різних міст України. Провідну роль у ньому відіграли колишні політв'язні: Є. Сверстюк, С. Набока, О. Шевченко, О. Гейко-Матусевич, В. Шевченко та ін. Влада відмовляла організації надавати приміщення для проведення засідань, намагалася дискредитувати в пресі. Тому клуб нерідко збирався просто неба чи на приватних квартирах, розділившись на секції.

У жовтні 1987 р. у Львові було створене *Товариство Лева*, у якому об'єдналися творча молодь, студенти й робітники з метою збереження історико-культурного середовища рідного міста. Товариство розпочало свою діяльність з упорядкування могил українських культурно-громадських діячів, традицій народної культури.

У грудні 1987 р. недисидентська інтелігенція створила загальнонаціональну екологічну асоціацію «*Зелений світ*».

У липні 1988 р. звільнені політв'язні створили **Українську Гельсинську спілку (УГС)**, яка стала спадкоємцем забороненої Української Гельсинської групи. Важливу роль у її відродженні відіграли В. Чорновіл, брати Горині та ін. Програмні документи спілки заперечували монополію КПРС; вимагали передання влади демократично обраним радам, визнання державного статусу української мови, утворення республіканських збройних сил, відновлення української національної церкви. Спілка суттєво відрізнялася від тодішніх неформальних груп та організацій.

У лютому 1989 р. виникла перша масова організація в УРСР — *Товариство української мови ім. Тараса Шевченка*. До кінця 1989 р. воно нараховувало вже 150 тис. членів. Своїм головним завданням товариство визначило утвердження державного статусу української мови в УРСР. Товариство очолив відомий український поет Д. Павличко.

Всеукраїнське товариство «Меморіал» як правозахисна й історико-просвітницька організація (утворена 4 березня 1989 р.) викривала сталінські злочини, увічнювала пам'ять замордованих радянською інквізицією. Організатором товариства в Україні став Л. Танюк. Товариство було створене на базі регіональних організацій у Харкові, Львові, Києві, Дніпропетровську.

2. Народний Рух України (НРУ) за «перебудову»

Народний Рух України став найбільш масовою громадською організацією. Він формувався на зборах інтелігенції в будинку Спілки письменників України в жовтні–листопаді 1988 р. Тоді було сформовано ініціативну групу, визначено головні програмні засади. Влада спробувала зупинити створення організації. Однак Спілка письменників України в лютому 1989 р. опублікувала в «Літературній Україні» програму та статут НРУ. У березні–вересні 1989 р. в більшості

Національно-демократичний рух — рух за відродження демократичних традицій, збереження етнокультурної самобутності, захист національних інтересів став підґрунтям для розгортання боротьби за відновлення української державності.

Неформальні громадські організації — організації, що виникають унаслідок вільної демократичної ініціативи громадян і не обмежені державним втручанням щодо мети, засобів, членства й керівництва організацією.

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Д. Павличко на мітингу на підтримку Народного Руху України.
Фото. м. Київ. 1989 р.

областей відбулися установчі конференції крайових організацій НРУ. Як масову громадську всеукраїнську організацію, його підтримували українські патріоти, екологи, активісти, національні меншини, російські демократи півдня та сходу України тощо. Як наслідок, до моменту проведення установчого з'їзду до НРУ вже належало майже 280 тис. осіб.

Установчий з'їзд відбувся 8–10 вересня 1989 р. в актовій залі Київського політехнічного інституту в атмосфері духовного піднесення. Зала була прикрашена давніми гербами українських земель і синьо-жовтими прапорами.

Історичне джерело

Як гімн українського народу, на установчому з'їзді прозвучали слова з промови **О. Гончара**: «Якщо після всього, що Україна зазнала, якщо після поколінь розстріляних, депортованих, замучених по тюрмах і концтаборах народ іще зберіг себе, якщо наш дух не занепав і воля до життя не зникла, якщо сьогодні на зміну тим, що були, стають до дії, до праці нові покоління працездатних, безстрашних, здатних піднятися до найвищої єдності душ, то віриться: такому народові — жити!»

Установчий з'їзд виступив за демократизацію, за розвиток національної культури й мови, боротьбу за свободу особистості, її реальні права. З'їзд НРУ заявив про підтримку політики «перебудови» і гласності. Головою НРУ було обрано відомого українського поета І. Драча.

Історичний факт

Незважаючи на прагнення відродити національну культуру та свідомість українців, НРУ продемонстрував толерантне ставлення до культурних потреб етнічних меншин України. Майже 14 % делегатів установчого з'їзду були представниками російської, білоруської, вірменської, єврейської та інших меншин.

Через небажання консервативної компартійної бюрократії проводити в Україні ті демократичні перетворення, які були дозволені в СРСР, НРУ поступово перетворювався на головну опозиційну силу України.

Через масовість НРУ його опозиційність ґрунтувалася на різних ідейних засадах. Одні його члени мали за мету втілення дозволених владою демократизації, гарантування прав людини. Для інших виборювання демократичних принципів було лише прелюдією до змагань за суверенітет України.

Починаючи з 1988 р. опозиція почала відвойовувати у влади публічний простір — вулиці й майдани українських міст. Перший мітинг і демонстрація відбулися в Києві 26 квітня 1988 р. як протест проти замовчування наслідків Чорнобильської катастрофи. Демонстрацію розігнали, а її організаторів заарештували. Перемогою увінчалася боротьба за право громадянських виступів у Львові. Перший масовий мітинг тут відбувся в червні 1988 р., коли місцеве керівництво

§ 17–18. Громадсько-політичне й духовне пробудження...

спробувало перешкодити проведенню з'їзду Товариства української мови. За три дні число демонстрантів сягнуло 7 тис. осіб. Наступного року в масових акціях у Києві та Львові брали участь десятки, а можливо, і сотні тисяч людей. Невеликі мітинги стали буденною справою.

Історичне джерело

У партійних архівах зберігаються міліцейські рапорти (очевидно, із заниженими цифрами) про кількість масових демонстрацій у республіці. Отже, за перші 10 місяців 1989 р. відбулося: 927 мітингів за участі понад 500 тис. осіб. Половина з них не була санкціонована владою. Ці рапорти не враховують весняної виборчої кампанії 1989 р., у ході якої відбулося 1200 мітингів за участі 13 млн осіб.

21 січня 1990 р. НРУ організував найбільш масову в Україні акцію років «перебудови» — «живий ланцюг», присвячений 71-й річниці Акту злуки УНР і ЗУНР. Уздовж траси Київ–Житомир–Рівне–Тернопіль–Львів–Івано-Франківськ за руки взялося майже 1 млн українців. На мітингах уздовж ланцюга лунали заклики до незалежності, звільнення від комуністів. «Живий ланцюг» став також символом відокремлення національної історії від радянської. Він протиставив справжнє українське возз'єднання 1919 р. штучному радянському 1939 р.

Важливою частиною розгортання національно-демократичного руху стало поширення національної символіки. Уперше національний прапор було піднято 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові. З національною символікою львів'яни вийшли й на першотравневу демонстрацію 1989 р. та змушені були відстоювати рідні символи в сутичках з міліцією. Під національними прапорами в листопаді 1989 р. в Києві відбулося перепоховання відомих шістдесятників, жертв тоталітаризму — В. Стуса, Ю. Литвина й О. Тихого.

«Живий ланцюг», організований НРУ до річниці Акту злуки УНР і ЗУНР.

м. Київ. 21 січня 1990 р.

Синьо-жовтий стяг майорить над столицею України.

Фото. 1990 р.

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Офіційне підняття синьо-жовтого прапора відбулося 14 березня 1990 р. над Стрийським міськвиконкомом Львівської області. 24 липня 1990 р. синьо-жовтий прапор замайорів на флагштоці Київської міської ради.

3. Зародження багатопартійності

В умовах гласності громадсько-політична опозиція розгорнула гостру критику діяльності КПРС. Політичні репресії, Голодомор 1932–1933 рр., масові голоди у 1920-х й 1940-х роках, катастрофу на ЧАЕС, економічну кризу пов'язували з монополією компартії на владу. У суспільстві зростало переконання, що лише багатопартійна система забезпечить розвиток демократії та соціально-економічний прогрес.

У березні 1990 р. III з'їзд народних депутатів СРСР позбавив КПРС монополії на керівну роль у політичній системі. З того часу в УРСР почали формуватися нові політичні партії, для характеристики яких найпоказовішим було ставлення до державного статусу України. Першою, ще до цих подій у жовтні 1989 р., у Львові виникла *Українська національна партія (УНП)*. Метою діяльності партія визначила й відновлення Української Народної Республіки, проголошеної в січні 1918 р.

У квітні 1990 р. була створена *Українська християнсько-демократична партія (УХДП)*. Її очолив *Василь Січко*, учасник правозахисного руху, політв'язень. Партія ставила за мету побудову самостійної християнської України. Вона вимагала притягнення КПРС до відповідальності за злочини проти людства.

У червні 1990 р. за незалежність України виступила також *Українська народно-демократична партія (УНДП)*. Вона закликала утворити громадські комітети для відродження Української держави як правонаступниці УНР і скликати установчі збори України.

На основі Української Гельсинської спілки у квітні 1990 р. була утворена *Українська республіканська партія (УРП)*, яку очолив *Левко Лук'яненко*. Мета партії полягала в утворенні Української незалежної соборної держави.

Лідери Української Гельсинської спілки — Л. Лук'яненко та В. Чорновіл.
Фото. 1990 р.

У грудні 1990 р. відбувся установчий з'їзд *Демократичної партії України (ДПУ)*, яку очолив *Юрій Бадзьо*. Партія виступала за утворення української суверенної республіки, роздержавлення власності, приватизацію, перехід до ринкових відносин, створення власної валютної системи.

У червні 1990 р. була утворена *Українська селянсько-демократична партія (УСДП)*, яку очолив письменник *Сергій Плачинда*. УСДП оголосила себе партією фермерів, що виступала за незалежну Українську державу, декларувала від-

Багатопартійність — існування декількох політичних партій.

родження економіки та культури українського села, повернення селянинові статусу господаря землі.

У травні 1990 р. було створено *Соціал-демократичну партію України (СДПУ)*. У вересні 1990 р. активісти Всеукраїнської екологічної асоціації «Зелений світ» створили *Партію зелених України (ПЗУ)*. Партію очолив відомий громадський діяч письменник *Юрій Щербак*. ПЗУ виступила за державну незалежність України, гармонійне поєднання інтересів людини та законів природи. Оскільки ні капіталізм, ні соціалізм не зуміли досягнути цієї гармонії, партія пропонувала шукати третій шлях розвитку.

Демократизація партійної системи зачепила й комуністичну партію. На початку 1990 р. в КПРС виникла «*Демократична платформа*», яка виступила за право створювати в КПРС фракції, за відмову від комунізму як мети КПРС. На ХХVIII з'їзді КПУ «Демплатформа» виступила за реорганізацію КПРС у союз республіканських компартій, наполягала на департизації органів КДБ, МВС, військових та інших державних структур. Оскільки пропозиції не були підтримані, прихильники «Демплатформи» вийшли з лав КПУ й наприкінці 1990 р. утворили *Партію демократичного відродження України (ПДВУ)*. Щодо питань державного статусу України ПДВУ стояла на конфедеративних позиціях.

Партії, які виникли протягом 1990 — на початку 1991 р., значно поступалися КПУ за кількістю членів і можливостями впливу на державні структури. КПУ продовжувала контролювати державний апарат і правоохоронні органи.

4. Особливості розвитку культури

Політика гласності, задумана М. Горбачовим для того, щоб підбадьорити суспільство й подолати бюрократичний опір «перебудові», у 1990 р. перетворилася на критику комуністичного ладу загалом. Поступово ця критика стала приймати все суспільство. Комуністичні ідеологи змушені були визнати факт Голодомору 1932–1933 рр., припинити протидію громадському осуду дій Леніна та Сталіна. Демократична преса дедалі частіше оцінювала Ісаака Мазепу, Михайла Грушевського, лідерів Української революції 1918 р. та дисидентів 1960-х років як справжніх національних героїв.

Разом з офіційною почали створювати культуру, звільнену від засад соціалістичного реалізму, імен, символів. Вона повертала суспільство до загальнолюдських цінностей, норм та українських культурних традицій. Незважаючи на ігнорування ЗМІ, нова культура набувала дедалі більшої популярності, хоч і не мала на меті комерційного успіху. В Україні почала формуватися культура, що набувала багатьох ознак *андеграунду*, заперечуючи насамперед радянський офіціоз.

Фестиваль «Червона рута». Вираженням культури андеграунду в Україні став пісенно-музичний фестиваль «Червона рута», започаткований у Чернівцях 17–24 вересня 1989 р. Масштаби першого фестивалю перевершили очіку-

Андегра́унд (від англ. *underground* — під землею, у підпіллі) — культура, альтернативна до офіційної, яка суперечить усталеним філософським, етичним та естетичним засадам соціуму, ігнорує стилістичні й мовні обмеження, спрямована на самовираження.

Василь Жданкін — володар Гран-прі.
Фото. 1989 р.

Вінницькі студенти-історики під час святкування 500-річчя українського козацтва. Фото. 1990 р.

вання організаторів. Так, концерти рок-музикантів замість одного проходили два дні, від 11-ї год до пізнього вечора. Серед учасників були такі гурти, як «ВВ», «Брати Гадюкіни», «Квартира № 50», «Зимовий сад» та ін. Члени журі, організатори та глядачі не приховували захоплення кількістю й високим рівнем виконавської майстерності конкурсантів.

Завершальний концерт, що відбувся на центральному стадіоні Чернівців, перетворився на тріумф українського андеграунду. Мистецтво пробуджувало національні настрої, проте міліція ревно виявляла й шматувала синьо-жовті прапори. На знак протесту проти свавілля виступили співачка *Марійка Бурмака* та володар Гран-прі бард-кобзар *Василь Жданкін* (народжений на Кубані, мешканець Львова). На завершальному концерті він уперше публічно виконав гімн «Ще не вмерла України...». З того часу фестиваль відбувається через кожні два роки.

Виявом українського національного духу, поверненням до арсеналу культури та мистецтва козацької тематики стало святкування 500-річчя українського козацтва 3–5 серпня 1990 р. На Запоріжжя прибули делегації з багатьох областей України. А група студентів Вінницького педагогічного інституту організувала кінний похід-експедицію на Січ, що стало родзинкою святкування.

Особливо масовими були заходи в с. Капулівці Дніпропетровської області біля могили отамана І. Сірка, де колись стояла Чортомлицька Січ. Свято уквітчали національні синьо-жовті прапори. Тоді ж відбулися пам'ятні заходи на о. Хортиця, які перетворилися на масову демонстрацію (у заходах узяло участь щонайменше 400 тис. осіб) щодо підтримки суверенітету республіки й повного ігнорування заїждженої офіційної теми «возз'єднання двох (чи трьох, чи й п'ятнадцяти) братських народів».

Історичне джерело

У резолюції одного з місцевих запорізьких осередків НРУ звучало: «Відзначаючи 500-у річницю заснування Запорозької Січі, ми стверджуємо неухильний рух нашого народу до волі, самостійності, незалежності так, як нам заповідали наші пращури...»

Проявом тогочасного культурного життя стали відновлення інтересу до вітчизняної історії, використання національних прапора, герба й інших сим-

волів. Зацікавленість і захоплення історією було таким потужним, що органи комуністичної пропаганди, зрештою, не витримали. Наприкінці липня 1990 р. на сторінках газети «Правда України» з'явилось зізнання, що «українські землі в XVI–XVII ст. за рівнем економічного й культурного розвитку значно випереджали своїх сусідів, що козацька Україна вже в XVII ст. могла похвалитися фермерським господарством і ринковою економікою». У серпні заступник директора Інституту історії КПКР при ЦК КПУ закликав до неупередженої, об'єктивної оцінки гетьмана Івана Мазепи — центральної фігури «чорного списку» радянської комуністичної міфології про добу Української козацької держави.

5. Відродження релігійного та церковного життя

Відродження УГКЦ. «Перебудова» і гласність дали можливість вірянам Української греко-католицької церкви розпочати боротьбу за повну реабілітацію та легалізацію церкви. У серпні 1987 р. її священники й прихожани оголосили про вихід з підпілля та закликали Папу Римського підтримати їхні дії «усіма можливими способами». Починаючи з того часу, вони відправляли відкриті богослужіння, збирали підписи під вимогами до влади про відновлення храмів, улаштовували публічні дискусії з представниками влади щодо порушення конституційних прав греко-католиків. Використовуючи підтримку міжнародної громадськості, надавали західним ЗМІ письмові звернення, аудіо- та відеоматеріали про переслідування греко-католиків у СРСР.

Рух за церковне відновлення поєднався з національно-визвольним рухом. Відродженню УГКЦ сприяло святкування 1000-ліття хрещення Київської держави (1988). У Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях були проведені несанкціоновані владою масові богослужіння. Проте всі звернення й делегації греко-католиків наражалися на спротив РПЦ і радянських урядовців, що зображали УГКЦ не релігійною, а «суто політичною», «націоналістичною» і «сепаратистською» організацією, яка не підлягає реєстрації.

Історичний факт

Наприкінці 1988 р. радянська влада, перешкоджаючи легалізації УГКЦ, у місцевостях, населених насамперед греко-католиками, передала 700 закритих уніатських церков нашвидкуруч сформованим православним «двадцяткам» (за тодішніми положеннями, церковну громаду реєстрували за наявності 20 членів).

У травні 1989 р. делегація греко-католиків прибула до Москви зі зверненням до М. Горбачова про відновлення УГКЦ, у якому спростувала 160 політичних звинувачень на свою адресу. Окрема делегація хотіла зустрітися з президією Верховної Ради СРСР, але представники влади не з'явилися на призначену зустріч. Єпископи та священники розпочали в центрі Москви голодування, яке привернуло увагу світових ЗМІ. Наступного дня звернення все-таки було передано. Після від'їзду делегації групи греко-католиків почергово проводили голодування протягом 4 місяців.

Глава УГКЦ кардинал М. Любачівський звернувся до вірян із закликом стати на захист релігійної свободи, і 17 вересня у Львові відбулася безпре-

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

цедентна 100-тисячна демонстрація. Великі демонстрації були проведені й у інших містах. 26 листопада, за тиждень до зустрічі М. Горбачова з Папою Іоанном-Павлом II у Римі, у Львові відбулася понад 100-тисячна демонстрація з вимогою повернення УГКЦ собору Св. Юра. Масові мітинги щодо підтримання забороненої церкви тривали аж до часу її легалізації.

23 січня 1990 р. у Львові відбувся Собор УГКЦ, на якому була офіційно проголошена легалізація церкви. Навесні 1990 р. греко-католикам був повернутий собор Св. Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся кардинал М. Любачівський.

Патріарх
Мстислав
(Скрипник)

Відродження УАПЦ. У лютому 1989 р. почав діяти ініціативний комітет, який звернувся до влади УРСР щодо відродження Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). 19 серпня 1989 р. настоятель львівського храму Св. Петра і Павла В. Ярема відмовився підпорядковуватися РПЦ. Згодом на зібранні священників УАПЦ у Львові було проголошено відродження УАПЦ. Влада знову створювала перешкоди. На реєстраційній заяві першої громади УАПЦ у Києві радянський номенклатурник написав: «Такої церкви немає й ніколи не було». Проте вже 2 жовтня 1989 р. УАПЦ була зареєстрована, а 5–6 червня 1990 р. на всеукраїнському православному Соборі в Києві було проголошено відродження УАПЦ. Церкву очолив патріарх Київський і всієї Русі-України *Мстислав (Скрипник)*, який повернувся з еміграції.

Намагаючись протистояти відродженню українських церков, РПЦ назвала українські приходи Українською православною церквою Московського патріархату (УПЦ МП). Розпочалася довга й затята боротьба за приходи та храми.

6. Перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР (березень 1990 р.)

У березні 1990 р. в усіх радянських республіках відбулися вибори народних депутатів до республіканських і місцевих рад. У Балтійських республіках перші відносно вільні вибори принесли перемогу опозиційним Народним фронтам. В Україні ортодоксальні комуністи продовжували підтасовувати результати голосування.

Під час напруженої виборчої боротьби Народний Рух України, Товариство української мови, «Зелений світ» для координації дій на виборах об'єдналися в «*Демократичний блок*». Він виступив за реальний політичний та економічний суверенітет України, скасування ст. 6 конституції СРСР, що гарантувала КПРС монополію на владу, національне відродження українського народу, вільний розвиток культур національних меншин, свободу віросповідання, різні форми власності тощо.

Унаслідок виборів Верховна Рада УРСР оновила склад на 90 %. Незважаючи на підконтрольність ЗМІ, залякування виборців, зловживання в сільській місцевості на сході та півдні України, «Демократичний блок» відвоював у компартії майже сотню з 450 місць. Верховна Рада УРСР нового скликання розпочала роботу 15 травня 1990 р. «Демократичний блок» виступив з декларацією про перехід до конструктивної опозиції та створив *Народну раду*, до якої ввійшла й частина депутатів від «Демократичної платформи» у КПУ.

§ 17–18. Громадсько-політичне й духовне пробудження...

Загалом до опозиційної Народної ради, ввійшли 125 депутатів. Її очолив академік І. Юхновський, відомий у науковому світі фізик-теоретик. Комуністична більшість утворила групу «За суверенну Радянську Україну», відому як «Група 239». Решта депутатів вважалася формально незалежними.

Оскільки для ухвалення рішення достатньо було 226 голосів, то комуністи зуміли утримати законодавчу владу у своїх руках. Проте це вже була не Верховна Рада застійних часів, коли депутати, приїжджаючи на один день, устигали проголосувати за сотні заздалегідь підготовлених рішень. Тепер це був справжній парламент — центр політичного життя республіки. Непримиренні дебати транслювали по радіо та телебаченню й часто супроводжувалися мітингами протесту біля парламенту.

Ознакою часу стало використання національної символіки. Над багатьма містами й селами України замайорили синьо-жовті національні прапори. Водночас було здійснено й перші акції з демонтажу радянської символіки. Так, 1 серпня 1990 р. за рішенням міської ради в м. Червонограді (Львівська обл.) було вперше демонтовано пам'ятник В. Леніну, за тиждень — у Тернополі, наступного місяця — у Львові й Івано-Франківську.

Історичний факт

У Львові виявилось, що для спорудження фундаменту пам'ятника Леніну комуністи використовували могильні плити з єврейського цвинтаря, зруйнованого нацистами.

7. Декларація про державний суверенітет України

Ідея *суверенітету* дедалі більше опановувала свідомість народу. Тому наприкінці червня 1990 р. Верховна Рада УРСР почала розглядати питання про державний суверенітет. До радикальних рішень її підштовхували й багатотисячні мітинги та страйк шахтарів. У Вінниці 10 червня 1990 р. доцент педінституту В. Мулява розпочав політичне голодування з вимогою: «КПРС, вийми руку з народної кишені!» До нього приєдналися представники національно-демократичного руху.

Загострилася ситуація й у Верховній Раді УРСР. Це сталося після того, як 63 народних депутати на чолі з В. Івашком без дозволу сесії Верховної Ради УРСР відбули до Москви для участі в роботі XXVIII з'їзду КПРС. Народна рада поставила вимогу відкликати депутатів-комуністів з Москви. Її підтримали понад 300 депутатів, включаючи й багатьох комуністів. Більшість депутатів повернулася до Києва. Однак голова Верховної Ради УРСР В. Івашко вирішив балотуватися на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС і залишився в Москві. Його поведінка була сприйнята як неповага до Верховної Ради УРСР, вона послаблювала авторитет КПУ серед депутатів і народу.

Це полегшило ухвалення *Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.* За Декларацію проголосували майже всі депутати. Це була відповідь на політику Кремля, який ігнорував інтереси союзних республік. На

Суверенітет (від фр. *souverainete* — верховна влада; латин. *superus* — вищий) — повна незалежність держави від інших держав у її внутрішній та зовнішній політиці.

Поштова марка
з нагоди ухвалення
Декларації
про державний
суверенітет України

рішення комуністів вплинув також приклад Верховної Ради Російської Федерації, яка в червні 1990 р. проголосила державний суверенітет РРФСР. Так, Україна здобула право на самостійну правотворчість, тобто можливість приймати власні закони з будь-яких питань внутрішньої та зовнішньої політики.

Декларація передбачала запровадження в разі необхідності власної грошової одиниці. Проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу та гарантувати право на вільний національно-культурний розвиток усім меншинам. У Декларації зазначалося також, що Україна має право на власні збройні сили.

Однак Декларація була лише символічною заявою, не підтвердженою практичними діями. Вона не означала проголошення незалежності. Щоб це відбулося, потрібно було надати Декларації статус конституційного акта. Саме цього й вимагала Народна рада. Проте

більшість депутатів ще не була готова проводити незалежну політику.

Поступово Декларація стала підставою для таких законодавчих рішень, як повернення в Україну для продовження служби всіх призваних військовослужбовців з її території до радянської армії, ухвалення закону «Про економічну самостійність УРСР» та ін.

Усі ці закони суперечили конституції СРСР. Тому вона швидко втрачала значення. Тим часом Верховна Рада УРСР внесла до конституції УРСР статті, які проголосили верховенство законів Української РСР на її території.

8. «Революція на граніті»

Поки армія, міліція та державний апарат перебували під контролем КПРС з центром у Москві, консервативна реакція вирішила скористатися цим. Партійні консерватори домоглися заборони мітингів біля Верховної Ради. На певний час було припинено трансляцію засідань. Члена Народної ради С. Хмару позбавили депутатської недоторканності, затримавши після провокації, улаштованої силовиками.

Початок «революції на граніті».
Фото. 2 жовтня 1990 р.

Першими проти обмеження демократичних прав і свобод виступили студенти. Вони взяли під свій контроль будівлі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, прорвали кордони міліції й установили пікети біля Верховної Ради УРСР. Майже 200 студентів, улаштувавши наметове містечко на площі Жовтневої революції (нині майдан Незалежності), оголосили голодування, що тривало з 2 по 17 жовтня 1990 р.

§ 17–18. Громадсько-політичне й духовне пробудження...

Ініціаторами й організаторами «революції на граніті» виступили Київська студентська спілка, очолена О. Донієм, і Львівське студентське братство на чолі з М. Іващишиним. У голодуванні взяли участь студенти Києва, Дніпропетровська, Вінниці, Львова, Житомира, Миколаєва й інших міст. Невдовзі акції студентського протесту під гаслами «Комуністам — комунізм. Україні — свободу!», «КПРС — на смітник історії!» та ін. відбулися й у інших містах. Для підтримки студентів виійшли десятки тисяч киян.

Історичний факт

Відомий письменник О. Гончар після розмови зі студентами здав свій квиток члена КПРС, пояснивши, що причиною написання заяви була поведінка «Групи 239» у Верховній Раді, яка «саботувала республіканські закони та не реагувала на вимоги студентів». «Учора я відвідав табір, де голодують студенти. У цих змучених, виснажених, але до краю стійких, здатних на самопожертву юнаках я впізнав нашу молодість», — писав **О. Гончар**.

Студенти вимагали проведення нових парламентських виборів на багатопартійній основі, права проходити військову службу на теренах України, націоналізації власності КПУ, призупинення підготовки нового союзного договору й відставки уряду УРСР на чолі з В. Масолом, неспроможним захищати суверенітет республіки. Під тиском громадськості компартійна влада пішла на компроміс зі студентами. Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запросив студентських лідерів виступити у Верховній Раді. Студенти виступили також у прямому ефірі на УТ-1, а уряд пообіцяв задовольнити їхні вимоги.

Однак було виконано деякі вимоги, зокрема про відставку голови Ради міністрів УРСР В. Масола. Невдовзі Верховна Рада проголосувала про скасування пресловутої ст. 6 конституції УРСР, яка гарантувала КПУ політичну монополію в УРСР.

Загалом, студентська суспільно-політична активність мала вагоме значення для проголошення незалежності України.

Виступ у Верховній Раді УРСР одного з лідерів «революції на граніті» О. Донія. *Фото. 1990 р.*

Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст понять «національно-демократичний рух», «неформальна громадська організація», «андеграунд», «суверенітет».
2. Поясніть, чим Декларація про суверенітет відрізняється від реального суверенітету.
3. Визначте найяскравіші прояви андеграунду в УРСР і назвіть дату його зникнення.

4. Виокремте перші прояви відновлення та утвердження в суспільно-політичному житті українських національних символів.
5. Назвіть та охарактеризуйте прояви національно-демократичного руху.

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

6. Проаналізуйте початковий етап формування багатопартійної системи.
7. Порівняйте діяльність перших неформальних організацій та Української Гельсинської спілки.
8. На прикладі виникнення та утвердження Народного Руху України розкрийте джерела міцності громадської організації чи руху.
9. Визначте вирішальні моменти в процесі відродження УГКЦ та УАПЦ.
10. Визначте причини ухвалення, зміст і наслідки Декларації про державний суверенітет УРСР від 16. 07. 1990 р.
11. Назвіть причини та наслідки «революції на граніті».
12. Виокремте особливості розвитку української культури в період відновлення незалежності.

13. Визначте місце та роль в історії України виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад у 1990 р.
14. Наведіть аргументи для підтвердження того, що вибори в березні 1990 р. були першими вільними виборами, а також аргументуйте, що виборча система України ще не звільнилася від проявів тоталітаризму.
15. Поясніть, як культурно-мистецьке життя УРСР у 1980–1990-х роках стало виразом національно-демократичної громадянської позиції.

16. Уявіть собі, що «революція на граніті» не відбулася. Яким би шляхом розвитку пішла Україна?
17. Порівняйте, кому важче проявляти громадянську позицію: студентам у 1990 р. чи сучасній молоді.

§ 19. Здобуття Україною незалежності

- Назвіть синоніми до поняття «незалежність». Визначте прояви державної незалежності нині.

1. Перетворення Кримської області на Автономну Республіку

На початку 1991 р. економічна й політична ситуація в СРСР загострилася. Засобом порятунку радянської держави М. Горбачов вважав якнайшвидше підписання нового союзного договору. Стосовно України, де набирали сили патріоти та націонал-комуністи, вирішено було продемонструвати, що в разі її виходу зі складу СРСР вона може втратити Кримський півострів. Водночас союзний центр намагався перешкодити й відновленню кримськотатарської автономії.

З цією метою в січні 1991 р., користуючись шовіністичною упередженістю російського населення Криму, партійні консерватори провели на півострові референдум. Вони прагнули створити на історичній батьківщині кримських татар не національну, а територіальну автономію, тобто фактично автономію для росіян, які, маючи 67 % від загальної чисельності, могли б приєднати Крим до РРФСР або на час певного перехідного етапу забезпечити собі статус самостійної республіки.

Незалежність — можливість приймати самостійні рішення, що враховують власні потреби, інтереси, бажання, не беручи до уваги зовнішні вказівки та накази. Незалежність для держави — політична самостійність, відсутність підлеглості, суверенітет.

Сподівання кримських татар та українців Криму на те, що Верховна Рада УРСР заборонить незаконний референдум, не справдилися. Керівництво УРСР, маючи всі підстави, так і не скористалося законом, який вимагав вирішення питання про статус українських територій загальноукраїнським, але ніяк не обласним референдумом. Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) закликала кримських татар бойкотувати голосування. Про референдум 20 січня 1991 р. за відновлення Кримської АРСР висловилися понад 93 % учасників голосування, а 12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Представники ОКНР були присутні в сесійній залі парламенту, але слова для виступу їм не надали, хоча йшлося про долю їхньої Батьківщини.

2. Меджліс кримськотатарського народу

Таке ставлення спонукало ОКНР до активізації власної діяльності. **26 червня 1991 р.** в Сімферополі розпочав роботу II курултай (перший відбувся 25 березня 1917 р.) — **з'їзд кримськотатарського народу** в складі 300 делегатів з усіх районів проживання кримських татар у СРСР і представників від емігрантських організацій у Туреччині, Народного Руху України, Української республіканської партії. Курултай констатував незаконність територіальної автономії Криму, ухвалив Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу. Декларація визначила курс на національно-державне самовизначення кримських татар.

Таємним голосуванням курултай обрав вищий представницький та виконавчий орган кримських татар — меджліс кримськотатарського народу, який склався з 33 членів, обраних з числа курултаю. 30 червня 1991 р. меджліс затвердив національний гімн і прапор кримських татар.

Меджліс представляє інтереси кримських татар перед українською та кримською владою, а також у міжнародних організаціях.

Для виконання рішень меджлісу в усіх місцях проживання кримських татар в Україні обирають органи національного самоуправління — регіональні та місцеві меджліси, що підпорядковуються головному меджлісу.

До 2013 р. меджліс очолював відомий правозахисник **Мустафа Джемільев**. З жовтня 2013 р. головою меджлісу є **Рефат Чубаров**.

Виступ М. Джемільєва перед земляками. Фото. 2000-і роки

3. Спроба державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р.

Спроба М. Горбачова перебудувати господарство та суспільство СРСР на демократичних і ринкових засадах не вдалася. Катастрофічний обвал ВВП, багатократне зростання цін, відповідне знецінення збережень в ощадбанку призвели СРСР до краху. Порятунком радянської держави її очільник убачав у підписанні

Спроба державного перевороту в Москві. Фото. 1991 р.

нового союзного договору й готовий був передати більшу частину повноважень центру членам майбутньої співдружності суверенних держав. Тим часом в оточенні М. Горбачова гуртувалися прихильники жорсткої лінії, які намагалися зберегти недоторканими старий союз і тоталітарні порядки.

Підписання договору було призначено на 20 серпня. Однак уранці **19 серпня 1991 р.** державні ЗМІ повідомили громадянам СРСР про те, що М. Горбачов не здатний виконувати обов'язки президента через погіршення стану здоров'я,

а для виведення країни з важкої економічної кризи створено **Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС)** у складі 8 осіб. Насправді ж М. Горбачов був цілком здоровий та проводив відпустку в Криму. Він відмовився підтримати змовників, тому був узятий під домашній арешт і позбавлений каналів зв'язку.

Того ж ранку до Києва прибув командувач сухопутних військ СРСР генерал В. Варенников. Він попередив голову Верховної Ради УРСР, що спроби невиконання наказів ДКНС призведуть до запровадження в республіці надзвичайного стану. Л. Кравчук не дав генералу ніякої конкретної відповіді, адже перебував у складній ситуації, не контролював республіканські силові структури, не мав підтримки армії. Він міг розраховувати лише на моральну підтримку громадськості. Так несподівано для УРСР та інших союзних республік постала проблема цілковитої безпорадності проголошених суверенітетів. Без силової підтримки державності всі заяви про суверенітет та його гарантування союзним договором втратили будь-яке значення.

За таких обставин Л. Кравчук обрав вичікувальну позицію. Того дня він двічі виступив по телебаченню, закликаючи українців до спокою й обдуманих дій, але так і не висловив особистого ставлення до ДКНС. Не зуміла виробити спільної позиції й президія Верховної Ради УРСР, яка засідала декілька годин. Представники Народної ради наполягали на заяві про невизнання ДКНС, компартійна більшість утримувалася від різких заяв. До Верховної Ради УРСР почали з'їжджатися депутати та ставити питання про скликання позачергової сесії. Однак Л. Кравчук вимагав для цього зібрати 150 підписів народних депутатів, як передбачав регламент.

Рішуче проти змовників виступив президент Російської Федерації Б. Єльцин. Він тимчасово взяв на себе обов'язки президента СРСР. Утворення ДКНС було кваліфіковане як державний переворот (**путч**). Разом з Б. Єльциним спробу перевороту засудили лише лідери Балтійських республік і Молдови.

В Україні це зробив Народний Рух та інші націонал-демократичні партії. Водночас вони закликали до всеукраїнського політичного страйку й акцій грома-

Путч — спроба політичних аутсайдерів, зазвичай при підтримці військових, захопити владу заради зміни політичного керівництва країни. Так на пострадянському просторі називали невдалу спробу державного перевороту в СРСР.

дяньської непокори. Радикальні націоналісти створили воєнізовану організацію «Українська національна самооборона» (УНСО). Союз українських студентів розпочав безстроковий мітинг на центральній площі Києва.

У ніч з 20 на 21 серпня стало очевидним, що спроба державного перевороту зазнала поразки. Змовники виявилися не здатними до рішучих дій, їхні накази не бажали виконувати ні армія, ні КДБ, ні МВС.

20 серпня ввечері, після дводобового майже безперервного засідання, президія Верховної Ради УРСР нарешті ухвалила заяву про невизнання чинності постанов ДКНС на території України.

Про скликання парламенту було оголошено лише 22 серпня, коли переворот ганебно провалився, а М. Горбачов повернувся до Москви.

Державний переворот продемонстрував антиукраїнську сутність КПУ. Виявлені в опломбованому приміщенні Львівського обкому КПУ документи засвідчили, що ЦК КПУ знав про переворот і наказав секретарям обкомів підтримати ДКНС.

4. Акт проголошення незалежності України

Спроба державного перевороту в СРСР продемонструвала цілковиту безпорадність республіканських управлінців перед союзним центром, повну беззахисність задекларованого, але незахищеного суверенітету. Лише повний провал ДКНС урятував Україну й інші республіки від повернення до старого тоталітарного режиму.

Щоб це знову не повторилося, 24 серпня 1991 р. була скликана позачергова сесія Верховної Ради УРСР і голова Верховної Ради Л. Кравчук виступив з доповіддю про політичну ситуацію в країні. Зі співдоповідями виступили депутати О. Мороз (від комуністичної більшості) та І. Юхновський (від Народної ради). Усі доповідачі погодилися з необхідністю вжити рішучих заходів щодо захисту суверенітету України. Зокрема, підпорядкувати українській владі всі війська, дислоковані в Україні, створити з них армію, здатну захищати суверенітет за допомогою зброї, департизувати правоохоронні органи, поступово забезпечити економічний суверенітет.

Від імені Народної ради І. Юхновський запропонував проголосити акт, який би зафіксував новий державний статус України, і провести референдум для підтвердження цього акта. Надвечір текст документа набув остаточних формулювань.

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. констатував: «Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

Акт проголошення незалежності України. 1991 р.

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголосувала незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною й недоторканною.

Віднині на території України мають чинність винятково Конституція України та закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення».

Під час вечірнього доленосного голосування 24 серпня 1991 р. за державний суверенітет проголосували 392 депутати. «Проти» проголосували лише 4 комуністи. Результати голосування депутати зустріли бурхливими оплесками. У залі панував урочистий та піднесений настрій. З ухваленням цього історичного документа Українська Радянська Соціалістична Республіка перестала існувати. У світі з'явилася нова держава — **Україна**.

5. Референдум і вибори Президента України 1 грудня 1991 р.

Відповідно до постанови Верховної Ради, Акт проголошення незалежності України мав бути схвалений на референдумі 1 грудня 1991 р. Разом з тим ще до спроби перевороту в липні 1991 р. Верховна Рада запровадила посаду Президента України. Це аргументувалося насамперед необхідністю мати посадову особу, здатну негайно реагувати на потреби ситуації, яка швидко змінювалася. Вибори були призначені в один день з референдумом.

Провал спроби ДКНС повернути хід історії назад знову вселив у серця людей сподівання на краще. На хвилі оптимістичних настроїв за незалежність агітували всі основні політичні сили. Заклик голосувати «проти» лунав лише з Москви, з вуст давно неавторитетного М. Горбачова.

1 грудня 1991 р. відбувся **Всеукраїнський референдум** на підтвердження Акта проголошення незалежності України. На референдум прийшли 84,2 % українських виборців. У бюлетені для голосування було сформульоване запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» 90,32 % відповіли: «Так, підтверджую».

Бюлетень-заклик про участь у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

Народ України, за словами О. Гончара, «видобув з глибини душі заповітне, оте своє вирішальне, магічне “Так!”». «Сказали “так” шахтарі та хлібороби, військовики та солдатські матері, художня й технічна інтелігенція — усі, кому дорога доля України... Схід і Захід республіки в передвиборних бурях ще глибше поєдналися», — підсумував письменник у виступі на засіданні Верховної Ради 5 грудня 1991 р.

Ідею державного суверенітету підтримала більшість виборців у всіх областях

§ 19. Здобуття Україною незалежності

України, уключаючи Крим (54,1 %), незважаючи на домінування там російського населення.

Зрештою, той факт, що дев'ять з кожних десяти учасників референдуму голосували за незалежність, засвідчував, що з незалежною Україною пов'язали свої сподівання всі, хто прагнув змін у політичному, культурному й економічному житті чи навколишньому середовищі.

Одночасно з референдумом відбулися й вибори Президента України. Центральна виборча комісія зареєструвала сім кандидатів. Найвідомішими серед них були: голова Верховної Ради Л. Кравчук, голова Львівської обласної ради В. Чорновіл, голова Української республіканської партії Л. Лук'яненко, голова опозиційної фракції парламенту Народна рада І. Юхновський. Незважаючи на відмінності програм, усі кандидати виступали за незалежність України.

Першим президентом відновленої Української держави був обраний **Леонід Кравчук**. Він отримав 61,5 % голосів у першому турі, легко перемігши всіх претендентів. Тодішні виборці вважали Л. Кравчука поміркованим центристом і досвідченим державним діячем. Водночас під час виборчої кампанії його підтримували націонал-комуністи, які вдало скористались адміністративними можливостями, котрі надавав безпосередній доступ до влади, що залишалася в їхніх руках.

Леонід Кравчук — перший Президент України після відродження незалежності (1991–1994), голова Верховної Ради (1990–1991), народний депутат (1990–1991, 1994–2006), Герой України (2001).

Народився 10 січня 1934 р. в с. Великому Житині Волинського воєводства (нині Рівненська обл.) у сільській родині. Освіту здобував у Рівненському кооперативному економіко-правовому технікумі (1951–1953), Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (закінчив у 1958 р.), отримавши спеціальність викладача суспільних наук.

Протягом 1958–1960 рр. — викладач Чернівецького фінансового технікуму. З 1960 р. перебував на політпросвітницькій та партійно-пропагандистській роботі. У 1981–1991 рр. — член ЦК КПУ. У 1990–1991 рр. — член політбюро ЦК КПУ.

Зробив кар'єру у відділі пропаганди ЦК як спеціаліст з національного питання. Завдяки цьому прекрасно розумів логіку своїх колишніх опонентів — націоналістів, а також добре усвідомлював навіть приховані мотиви поведінки своїх нових опонентів — комуністів.

Леонід
Кравчук

6. Роль України в розпаді СРСР

Проголосувавши 1 грудня 1991 р. за незалежність України, українська нація політично приречла Радянський Союз до розпаду. 6 грудня Л. Кравчук прибув до Мінська (Білорусь) як Президент незалежної України. Протягом 6–7 грудня він узяв участь у переговорах з Президентом Росії Б. Єльциним і головою Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевичем. **8 грудня в Біловезькій Пущі** (поблизу Мінська) лідери цих держав підписали угоду про створення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)**. У документі констатувалося, що СРСР як суб'єкт міжнародного права припиняє своє існування.

Історичне джерело

Стаття 5 угоди про створення СНД фіксувала, що сторони визнають територіальні цілісності одна одної та недоторканність існуючих кордонів.

10 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала угоду про створення СНД із застереженнями. Вони були викликані тим, що російські політики тлумачили угоду як основу для створення нової союзної держави. У застереженнях наголошувалося, що Україна є та залишається незалежною державою, яка заперечує перетворення співдружності на державне утворення зі своїми органами влади й управління.

Керуючись такими чіткими орієнтирами, українська делегація прибула до Алма-Ати (тоді столиці Казахстану, нині — Алмати). **21 грудня 1991 р.** там було підписано *Декларацію про утворення СНД*. Документ офіційно підтверджував, що СРСР припинив своє існування. Засновники СНД ствердили, що кожна з держав, яка входить до СНД, є незалежною у своїй внутрішній та зовнішній політиці, а нове утворення не передбачає центральних управлінських структур.

7. Міжнародне визнання

Проголошення незалежної Української держави **24 серпня 1991 р.** було надзвичайно важливою подією міжнародного життя. Адже географічне розташування, обсяг території, чисельність населення, економічний потенціал давали можливість Україні набути статусу великої європейської держави.

Не менш важливим для міжнародного співтовариства стало проведення референдуму в Україні 1 грудня 1991 р. Його результати переконливо засвідчили, що не лише політики, а й абсолютна більшість населення підтримала створення незалежної держави. Тому вже наступного дня, 2 грудня, Україну визнали Польща й Канада, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія та Литва, 5 грудня — Болгарія, Росія, Хорватія, Аргентина й Болівія, 25 грудня — США. До кінця місяця Україну визнали 68 держав світу, уключаючи й держави «великої сімки». Незалежна Україна зберегла також свій статус повноправного члена ООН.

Така могутня підтримка нашої державності була зумовлена тим, що український народ та його політики обрали мирний та цивілізований шлях побудови суверенної держави. Це вселяло в міжнародне товариство глибоку впевненість у тому, що Україна стане чинником стабільності на теренах колишнього СРСР, запорукою невідворотних демократичних змін у Східній Європі.

Запитання та завдання

1. Покажіть на політичній мапі держави, які першими визнали незалежність України.

2. Як Україна й українці виявилися причетними до розпаду СРСР?

3. Відтворіть послідовність проголошення незалежної України.

4. Проаналізуйте поведінку й дайте оцінку дій українських політичних сил під час спроби державного перевороту в СРСР.

5. Визначте й оцініть мотиви, якими керувалося горбачовське керівництво, проголошуючи Автономну Республіку Крим.

6. Оцініть позицію Верховної Ради України та курултаю кримських татар щодо створення кримської територіальної автономії.

7. Що, на ваш погляд, є запорукою незалежності? Чи можлива абсолютна незалежність особи, держави? Чи є чинники, які спонукають жити у взаємозалежності?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

Злочини комуністичного режиму. Уроки для України сьогодні

1. Скориставшись типологією злочинів комуністичного режиму, поданою в підручнику на форзаці 1, визначте, проявом яких злочинів є факти, наведені в уривках з документів.

2. Для виконання завдання використайте матеріали з курсу історії для 10 та 11 класів, використайте історичну статистичну інформацію, наведіть конкретні факти, які підтверджують, уточнюють чи спростовують наведену типологію злочинів.

Уривки з документів, що засвідчують скоєння злочинів

21–24 лютого 1918 р. Крим. Член Севастопольської ради більшовик Рябоконт: «Усю буржуазію треба розстріляти. Зараз ми перебуваємо при владі, тому вбиваємо. Яка це революція, коли не різати буржуазію!»

«О другій годині ночі у в'язницю ввірвалася перша банда матросів... Їх [ув'язнених] розстріляли впритул і вже мертвих били прикладами й каменями по голові. У забитих зняли верхній одяг, черевики, каблучки, забрали гаманці».

19 лютого 1919 р. в Україні запроваджено продрозкладку. До 1 червня планувалося реквізувати 50 млн пудів хліба, а до осені — 140 млн. Сталін, пам'ятаючи, що напередодні світової війни Україна експортувала 500 млн пудів, наполягав, що «при певному напруженні із селян можна було б “витрясти” і 600 млн пудів хліба».

Лютий 1920 р. З телеграми Леніна членам Революційної військової ради: «Нам дуже потрібна нафта, обдумайте маніфест до населення, що ми поріжемо всіх, якщо сплять нафту та нафтові промисли, і, навпаки, даруємо життя всім, якщо Майкоп та особливо Грозний передадуть у цілості».

Липень 1920 р. Компартійний функціонер Бляхін, надісланий з Москви в Одеську губернію, ведучи «війну з куркулем» в Ананіївському та Тираспольському повітах, писав про взяття й розстріл заручників: «...Нам немає ніякої потреби змінювати свою політику й у робітничому питанні, і в продовольчому, і в галузі військової справи, у боротьбі зі спекуляцією — рішуче в усьому абсолютно необхідно почати “загвинчувати” Україну міцніше й міцніше, щоб з неї побіг, нарешті, живильний сік не лише до Харкова, а й до Москви».

Цитата із записки В. Леніна Є. Склянському (жовтень–листопад 1920 р.): «...чудовий план! Закінчуйте його разом з Дзержинським. Під видом “зелених” (ми потім на них і звалимо) пройдемо на 10–20 верст і перевішаємо куркулів, попів, поміщиків. Премія: 100 000 карбованців за повішеного».

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У червні 1921 р. у Катеринославі більшовики з кулеметів розстріляли страйк голонних залізничників. Потім схопили 240 уцілілих страйкарів і вбили на місці кожного п'ятого.

Жовтень 1922 р., пленум ЦК КП(б)У про «Просвіти»: «...дрібнобуржуазні, націоналістичні, куркульські установи національного цькування». «Просвітянство — ... певне психологічне явище, особливий стан душі так званого “свідомого українця”, що кохається в співах, рідному театрі, рідній літературі, неньці Україні й не визнає нічого у світі, що не є суто українським, національним».

7 вересня 1922 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь повідомив секретаріат РКП(б) про «вилучення» 70 представників вищих навчальних закладів, «частина з яких була відправлена за кордон, а решта — у висилку на Північ».

Із звіту інформатора від 18. 11. 1929 р. про висловлювання С. Єфремова — вигаданого лідера вигаданого СВУ: «На моє запитання: “Ну як там?” — відповідь: “У такому відрозливому й такому плачевному й дурному стані я ще ніколи не був. Краще б відразу взяли й покінчили зі мною, ніж ці страждання кожного дня від допитів... Я був би радий, якби справді існувала ця організація зі всіма тими людьми й подробицями, які нині в'яжуть до неї. Тоді б я начистоту сказав — і кінець справі”».

З виступу М. Хатаєвича перед «буксирними бригадами» робітників, створеними для вилучення хліба в селян під час організації Голодомору 1932–1933 рр.: «Викиньте свій буржуазний гуманізм і дійте як більшовики, гідні т. Сталіна. Бийте куркульського посіпаку, де б він не підняв голову. Це війна — або ми їх, або вони нас... Ваше завдання — здобути зерно будь-якою ціною, забрати його в них, де б воно не було заховане: у печачах, під ліжком, у підвалах, на задніх дворах... Через вас, партійні бригади, село повинне збагнути значення більшовицької твердості. Ви мусите знайти зерно, і ви його знайдете. Не бійтеся застосувати крайні заходи, партія цілковито підтримує вас. Це боротьба не на життя, а на смерть!»

До вересня 1937 р. в Одеській області діяло 1684 школи. З них українськими були 1326, російськими — 93, єврейськими — 30, німецькими — 113, молдавськими — 20, болгарськими — 26, білоруськими — 3, грецькими — 2, польською — 1, чеською — 1, змішаними — 65. Однак з 1 вересня 1937 р. навчання в усіх національних школах було переведено на російську мову.

Враження французького письменника Л.-Ф. Селіна про відвідування Ленінграда в 1936 р.: «Злиденні крамниці. Чим вони торгують? Купую мотлоху, настільки огидного, що неможливо уявити, як можна його було б продати ще будь-де, крім Росії. Якийсь жахливий склад вторсировини. Нікому більше не потрібний мотлох із старих галантерейних сільських крамниць. Усе це можна було знайти у Франції в 1910 р. Я пам'ятаю, тоді це було останнім криком. Коли я називаю радянські товари нікчемним мотлохом, то я нічого не перебільшую. Справді, потрібно бути генієм, щоб зуміти тут одягнутися. Їхня тканина — це справжнє ганчір'я, навіть нитки не тримаються. І за це треба платити!»

Січень 1938 р., з матеріалів пленуму ЦК ВКП(б): «Пора зрозуміти, що суть більшовицької пильності полягає в тому, щоб уміти викривати ворога, який би хитрий та спритний він не був, у яку б тогу він не прибирався, а не в тому, щоб без розбору

або «про всяк випадок» виключати десятками й сотнями з партії всіх, хто потрапить під руку».

Березень 1938 р. Висловлювання з протоколів мітингів на підтримку вироків судових процесів: «Бухаріна, Рикова й інших зрадників мало розстріляти. Їх потрібно різати на шматки...» (Соколова, робітниця 183-го заводу м. Харкова); «...Дали б нам усіх звинувачених на стрільбище для пристрілки...» (Дементьєв, червоноармієць 67-го стрілецького полку); «Стратити мало, треба їх рвати по частинах, четвертувати, щоб вони пищали, як іще ніхто ніколи не пищав» (робітники заводу «Світ шахтаря»).

3 листів депортованих із Західної України на Схід у 1939–1941 рр.: «...Тато й Оля працюють землекопами на будівництві греблі. Повертаються ввечері, обліплені шкаралупою засохлої глини. Я з Юрком — у лісі на обробці дерев. Відстань до лісу — 10 км: треба вставати о 4-й, щоб устигнути завчасно на роботу. У лісі — страшна комашня... Крім хліба, нічого більше в робітничій крамниці дістати не можна. Хліб і вода, вода й хліб. Голодуємо страшно. Як довго можна так жити?»

«...Після тритижневої дантейської подорожі ми опинилися в киргизьких степах. ...До міста далеко, їхати туди нам заборонено. Поводяться з нами гірше, ніж з худобою. Працюємо від досвіту до пізнього вечора, а вночі мільйони хробацтва не дають нам спати. Місимо руками гній, з якого роблять паливо. За місяць важкої праці ми обидві отримали 13 рублів, а пуд борошна коштує 100 рублів. Як не матимемо від вас помочі, згинемо з голоду...»

Зі свідчень убивці С. Бандери агента КДБ Б. Сташинського 1961 р.: «Людина, якій вистрілили цей газ в обличчя з віддалі приблизно 50 см, вдихає його й умирає на місці. Знайти якісь сліди при цьому не можна, тому й не можна встановити насильницьку смерть».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ IV

«ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ»

Загроза поразки в боротьбі із Заходом спонукала М. Горбачова шукати вихід зі стану стагнації. Політика «прискорення», «перебудови» і «гласності» не дала бажаного результату. Водночас комуністичному режиму довелося ліквідувати наслідки Чорнобильської катастрофи, викликаних нею посилення небезпечних соціально-економічних диспропорцій та швидкої політизації суспільних настроїв. Нестача ресурсів спонукала горбачовське керівництво розпочати в 1987 р. економічне реформування шляхом надання підприємствам самостійності, при одночасному збереженні деяких важелів командно-адміністративного управління. Уникаючи соціального вибуху, уряд задіяв інфляційні чинники. Це ж призвело до некерованості економіки.

В. Щербицький на чолі КПУ вперто стримував перетворення в УРСР, проте перебудовна демократизація привела до створення багатьох неформальних громадських організацій, перших політичних партій, Народного Руху України, який став головною опозиційною силою КПУ. Національно-патріотичні сили почали поступово відвойовувати в тоталітарного режиму публічний простір, позначаючи його національними символами.

Процес відновлення незалежності розпочався з духовного розкріпачення суспільства: повернення до загальнолюдських цінностей, норм та українських культурних традицій. На противагу офіційній культурі розвивалася культура українського андеграунду. Символами відродження на рівні масової культури стали святкування 500-річчя українського козацтва, звернення до тем української історії, фестиваль «Червона рута». Поновили свій статус духовних провідників українства Українська греко-католицька церква, Українська автокефальна православна церква. Набираючи сил, національно-демократична політична течія під час виборів 1990 р. відвоювала в компартії 125 мандатів, створивши опозиційну Народну раду. Втрата державно-терористичних підвалин тоталітарного режиму, погіршення соціально-економічної ситуації, духовне й релігійне відродження, приклад сусідніх республік сформувавши потяг українського суспільства до суверенізації, що й привело до прийняття Декларації про державний суверенітет України 1991 р.

Реакційні сили спробували врятувати російський тоталітаризм та імперіалізм. Однак спроба державного перевороту їм не вдалася. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України проголосила Акт незалежності України. 1 грудня це рішення підтримав український народ на референдумі. Україна стала рівноправним суб'єктом міжнародної політики.

Намагаючись зупинити рух України до незалежності, горбачовське керівництво спробувало перешкодити цьому, перетворивши Кримську область на територіальну автономію, знехтувавши національними правами кримських татар. Українські патріоти та кримські татари виступили проти імперських маніпуляцій Москви. Проте комуністична більшість Верховної Ради України вкотре продемонструвала непостійність.

Розділ V

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

§ 20. Державотворчі процеси в Україні

- *Пригадайте перед вивченням цієї теми славні імена Хмельницького та Мазепи, Виговського й Орлика, Костомарова та Шевченка, Грушевського й Петлюри, Міхновського та Донцова, Коновальця й Бандери — усіх борців за відновлення Української держави.*

1. Партія влади

Проголошення державної незалежності стало початком історичного процесу державотворення — переходу українського суспільства до принципово нових засад організації культурно-національного, політичного та соціально-економічного життя. Водночас треба пам'ятати, що Україна не лише будувала, а й відроджувала свою державність, яка своїми коренями сягає сивої давнини.

На початку 1990-х років основна суперечність державотворення полягала в тому, що в ролі державотворців виступили здебільшого вчорашні комуністи. Вони проголосували за незалежність не тому, що пройнялись ідеями відродження держави як захисника етнокультурної самобутності та національних інтересів українців. Державотворцями комуністи стали мимоволі, заради самозбереження та звільнення від контролю єльцинського Кремля, але не заради втілення в життя віковичних ідеалів українського національно-визвольного руху.

Під тиском обурених демократичних мас з приводу причетності КПУ до спроби державного перевороту в СРСР, 30 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України на чолі з Л. Кравчуком ухвалила указ про заборону КПУ, а група депутатів-комуністів оголосила про саморозпуск. Проте це не означало, що

Партія влади — партія, яка за умов парламентської республіки здобуває на виборах більшість та отримує право формувати уряд; у пострадянських країнах об'єднання партійного типу, що створене політичною й господарською верхівкою заради представництва своїх інтересів у політичному житті країни.

вчорашня компартійно-радянська номенклатура пішла в небуття. Вона стала з того дня формально безпартійною й ... залишилася на своїх посадах.

Роль опозиції новій/старій партії влади відігравали нечисленні національно-демократичні сили. На жаль, їхня роль на початковому етапі державотворення була роллю опозиційної, а не правлячої сили. Через постійні переслідування й фізичне винищення за радянського часу національно-демократична опозиція не мала сил, щоб у серпневі дні 1991 р. знищити старий режим і взяти владу у свої руки. Для цього не вистачало й підтримки українців, суспільно-політичні погляди яких залишалися поглядами «простої радянської людини», сформованими радянською системою «комуністичного виховання».

Окремі представники націонал-демократичних сил увійшли до складу державних органів. Але вони були такими нечисленими, що стара номенклатура отримала змогу будувати Українську державу, обминаючи при цьому наріжні камені національно-державного будівництва: відродження української культури, створення верстви дрібних господарів (середнього класу), заміна старої новою національною державною машиною.

Отже, у боротьбі й взаємодії цих політичних сил і приймали доленосні для Української держави рішення. Замість того щоб повністю демонтувати старий радянський адміністративний апарат, українська владна верхівка зберегла стару державну машину. Продовжили роботу й центральні інституції, успадковані від радянської України. Обрана в 1990 р., Верховна Рада пропрацювала до 1994 р. Продовжила свою роботу й Рада Міністрів (на чолі з В. Фокіним), змінивши лише назву на Кабінет Міністрів.

Набуло значення Міністерство закордонних справ, яке за радянського часу було невеличким комітетом. Постановами Верховної Ради й указами Президента України було підпорядковано всі військові формування, дислоковані на теренах країни. Органи КДБ було реорганізовано в Службу безпеки України (СБУ).

8 жовтня 1991 р. було запроваджено громадянство. Закон *«Про громадянство України»* надавав право стати громадянином України кожному, хто проживав тоді на її території. Принциповою стала норма Закону про неможливість подвійного громадянства.

Суверенне існування України потребувало й ухвалення **7 листопада 1991 р.** Закону *«Про державний кордон України»*, а в грудні — Закону *«Про Збройні сили України» (ЗСУ)*.

1 грудня 1991 р. відбулися вибори Президента України. З цього моменту в Українській державі розпочалося формування цієї принципово нової державної інституції.

Через опір радянських ретроградів лише в січні–лютому 1992 р. Верховна Рада України ухвалила закони про державні символи сучасної держави Україна: синьо-жовтий прапор, гімн «Ще не вмерла України...» і герб-тризуб великого князя київського.

Разом із символікою Українська держава змінила й офіційну ідеологію. Оцінки комуністичного минулого, ролі «старшого брата» і капіталістичного Заходу було змінено на діаметрально протилежні. Президент Л. Кравчук за основу нової державної ідеології взяв національну концепцію української історії як віковичної

боротьби проти російського поневолення. Саме московським гнобленням він доводив правомірність політики відокремлення України від Росії.

Намагаючись якнайдалі відійти від Москви, президент сприяв утвердженню української національної ідентичності: українській мові було надано статус державної, розпочато роботу щодо українізації державного апарату, освіти, ЗМІ. За це Л. Кравчуку довелося заплатити втратою підтримки в російськомовних південному та східному регіонах. Президент підтримав Українську православну церкву (Київського патріархату), надаючи їй перевагу перед РПЦ.

Спроба вибудувати президентську вертикаль влади. Зосередившись на питаннях державного будівництва, Л. Кравчук прагнув розширити й повноваження своєї президентської інституції. Він перетворив Адміністрацію президента на орган, подібний до Кабінету Міністрів, зі значним адміністративним апаратом і спробував вибудувати президентську вертикаль виконавчої влади. У березні 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про представника Президента України». Представники президента отримали статус голови виконавчої влади в областях, районах, містах Києві та Севастополі. Однак «червоні директори» і регіональні лідери швидко усвідомили, що це загрожує їм втратою впливу. Тривале протистояння парламенту та місцевих кланів президента завершилося в 1994 р. ліквідацією інституту представників президента. Функції виконавчої влади на місцях переходили до виконкомів рад, які очолили обрані на всенародних виборах голови відповідних рад.

Не менш складний вузол суперечностей зав'язався між президентом і Верховною Радою з приводу підпорядкування Кабінету Міністрів України та прем'єр-міністра.

Л. Кравчук під час інавгурації.
Фото. 1991 р.

2. Особливості формування багатопартійності в незалежній Україні

Після скасування монополії КПРС на владу в Україні розпочався перехід до багатопартійності. Першою партією, альтернативною КПРС, проголосила себе Українська республіканська партія (УРП), створена учасниками Української Гельсинської групи. У березні 1992 р. відбулася конференція ОУН, яка трансформувалася в Конгрес українських націоналістів (КУН). Організацію очолила патріарх українського визвольного руху *Слава Стецько* (удова Ярослава Стецька). Наприкінці 1992 р. IV Всеукраїнські збори Народного Руху України проголосили про перетворення НРУ на політичну партію, яку очолив *В. Чорновіл*.

Усі партії національно-демократичного спрямування мали міцну ідеологічну основу. Однак їх підтримувало досить вузьке коло активних прихильників, не було міцної

Слава Стецько

Ігор Юхновський

матеріальної підтримки від національної буржуазії, оскільки вона ще не сформувалася. На жаль, партії не мали й достатньої підтримки в суспільстві з його пострадянськими упередженнями щодо місця та ролі національно-демократичних сил в історії України. Як наслідок, протягом визначеного періоду вони не набули належного суспільного значення.

У політиці продовжувала домінувати стара номенклатура, яка, змінивши ідеологію та звільнившись від диктату й грабунку Москви, отримала можливості для казкового збагачення та зміцнення влади.

Це поставило українську національно-демократичну опозицію перед складним вибором: чи боротися далі проти влади вчорашніх номенклатурників-комуністів і в такий спосіб ослаблювати Українську державу, чи піти з ними на співпрацю заради зміцнення держави. Було обрано інший шлях. Створений Конгрес національно-демократичних сил оголосив про підтримку Л. Кравчука в його державотворчій діяльності. Яскраві особистості від національно-демократичних сил отримали високі державні посади: *І. Драч* став міністром культури, *О. Ємець* — радником президента, *М. Жулинський* та *І. Юхновський* — віце-прем'єрами, *Л. Лук'яненко* — послом у Канаді. На жаль, вони відігравали не вирішальну роль в українській політиці. Чисельності українських національно-демократичних сил виявилось недостатньо, щоб урівноважити представників партії влади та спрямувати Україну на шлях відродження національної культури, глибоких демократичних і ринкових перетворень.

Проголошення державної незалежності посприяло формуванню нових партій. Вони зображали себе представниками громадянського суспільства, які йшли в державні органи, щоб захищати інтереси народу. Насправді, фінансово-промислові групи й олігархи створювали більшість партій, щоб, пройшовши до парламенту, захищати їхні інтереси. Так, у вересні 1991 р. в Донецьку відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України, яка, відповідно до потреб перших великих власників, обрала ідеологію вільної ринкової економіки.

Після заборони Комуністичної партії України, у зв'язку з її підтримкою державного перевороту ДКНС, частина комуністів заснувала Соціалістичну партію України (СПУ), яку очолив О. Мороз. Виразником інтересів колгоспної верхівки стала Селянська партія України (СелПУ). У 1993 р. відновила свою діяльність і Комуністична партія України, яку очолив П. Симоненко.

Політична боротьба 1990-х років велася між т. зв. партією влади й лівими силами. Перша утворилася переважно з колишньої компартійно-радянської номенклатури та незначних вкраплень національно-патріотичних сил, які перебували на стадії формування. Ліві сили представляли партії комуністів і соціалістів. Вони використовували невдоволення народу через труднощі перехідного періоду й нарощували своє представництво у Верховній Раді.

Протистояння в парламенті між «партією влади» й лівими спричинило виникнення партій т. зв. центристського спрямування: Трудового конгресу України, Соціал-демократичної партії (об'єднаної), Народно-демократичної партії.

Партії стали обов'язковою складовою політичної системи України внаслідок запровадження змішаної **мажоритарно-пропорційної виборчої системи**.

Кандидати, які не розраховували на перемогу за мажоритарною системою, могли пройти до парламенту як кандидати від партії. Оскільки закон передбачав т. зв. закриті партійні списки кандидатів (списки не оприлюднювали, за винятком першої п'ятірки), то дуже швидко, завдяки домовленостям з лідерами партій, за партійними списками до парламенту стали проходити відверті ділки, абсолютно байдужі до національних інтересів.

Число партій протягом 1990-х років невпинно зростало й досягнуло сотні. Проте велика кількість партій ніяк не впливала на політичне життя. Багато з них функціонували як політичні клуби марнославних місцевих політиків. Такі партії реєструвалися й обмежувалися функціонуванням центральних партійних органів. Вони не наважувалися на участь у виборах, у висуванні кандидатів. Більшість з тих дрібних партій, які все-таки вели боротьбу за представництво у владі, здебільшого не отримували підтримки виборців, щоб подолати 4-відсотковий виборчий бар'єр.

Досвід, який мали рядові члени політичних партій, котрих у більшості випадків залучали до партій через вольовий тиск різноманітних керівників підприємств, установ і закладів на підлеглих, мав певне значення для здобуття політичного досвіду для представників громадянства.

3. Конституція України 1996 р.

Суспільно-політичні обставини ухвалення Конституції України. Після проголошення незалежності України продовжувала діяти конституція УРСР 1978 р. (зі змінами та доповненнями). Незалежній Україні необхідна була нова конституція. Процес її підготовки розпочався ще в 1990 р. Тоді була створена конституційна комісія, яка в травні 1991 р. подала на обговорення до Верховної Ради Концепцію Основного Закону України. Цей проект передбачав побудову в Україні президентської республіки зі всенародними виборами президента. Тоді проти міцної влади президента, яка суттєво обмежила б владу рад усіх рівнів, виступили ліві.

Протягом наступних років можновладці ніяк не могли прийти до згоди, якою за формою правління має бути Україна: президентською, парламентською чи змішаною республікою.

У 1994 р. конфлікт між гілками влади переріс у конституційну кризу. Щоб вийти з неї, між Президентом України та Верховною Радою **8 червня 1995 р.** був укладений **Конституційний договір**, який тимчасово врегулював відносини обох гілок влади. Однак коли Конституційна комісія передала на розгляд Верховної Ради проект Основного Закону, конфлікт вибухнув з новою силою. Розгорілися дискусії не лише про розподіл повноважень, а й про форми власності, державну мову, символіку, статус Республіки Крим.

Щоб спонукати опонентів до ухвалення Конституції України, Президент України Л. Кучма попередив, що розпустить Верховну Раду, якщо конституція не буде ухвалена парламентом. Тоді він запропонує народу затвердити

Мажоритарна виборча система — різновид виборчої системи, за якою переможцем виборів вважається кандидат, який набрав абсолютну кваліфіковану чи відносну більшість голосів виборців округу.

Депутати висловлюють вдячність М. Сироті за роботу над Конституцією України. *Фото. 1996 р.*

президентський варіант конституції шляхом референдуму.

Важливу роль у подоланні конституційної кризи відіграла Тимчасова депутатська спеціальна комісія, яку очолив депутат М. Сирота. Комісія доклала чимало зусиль, аби узгодити позиції різних фракцій та позафракційних депутатів. Останнім етапом суперечливого та довготривалого конституційного процесу стала так звана «конституційна ніч» з 27 на 28 червня 1996 р.

Основні ідеї та положення Конституції України. Вона стала не лише правовим актом, а й надзвичайно важливим політико-правовим документом, який консолідує

та об'єднує суспільство навколо спільних вимог до суспільного життя. Конституція є суспільним договором між народом і державою, який визначає їхні взаємні обов'язки та права, вона закріпила визначальні засади державної політики. Насамперед найвищою соціальною цінністю визнала людину, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку. Конституція України зафіксувала норму: не людина існує заради держави, а держава функціонує заради людини, забезпечує її права та свободи. Держава визнана відповідальною перед людиною за свою діяльність.

Конституція заклала підвалини для розвитку та зміцнення демократичної, соціальної та правової держави. У ній закладене положення про поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. У такий спосіб вона продовжує демократичні традиції, закладені ще в 1710 р. в «Пактах і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика.

Юридична цінність Конституції України полягає в тому, що вона, як Основний Закон держави, має найвищу юридичну силу. Усі інші закони та нормативно-правові акти приймають на її основі та мають їй відповідати. Так, конституція стала основним джерелом законодавства й основою розвитку правової системи України.

Запитання та завдання

1. Визначте суб'єктів державотворення на початковому етапі та їхні можливості.
2. Перелічіть державотворчі справи в перші роки незалежності.

3. Визначте групи партій, які вийшли на перший план української політики в 1990-х роках. Охарактеризуйте їхні ідеологічні орієнтири.
4. Виокремте визначальні ідеї та положення конституції, які визначили засади життя сучасного українського суспільства.

5. Поясніть, чому Конституцію України приймали довго й напружено. Прокоментуйте її основні ідеї та положення.
6. Поясніть причини невдачі Л. Кравчука в справі вибудови президентської вертикалі влади.
7. Знайдіть в інтернет-мережі проекти великого Державного Герба України. Прокоментуйте відображення на них історичного минулого української державності.

8. Визначте, яка партія більш корисна для суспільства: створена громадянським суспільством чи олігархами.

§ 21. Формування ринкової економіки

- *Поміркуйте, чому економічні дисципліни завжди включають до групи гуманітарних дисциплін. Які питання з історії економіки люди сприймають з особливим інтересом? Чому?*

1. Основні тенденції та суперечності соціально-економічного розвитку України

На початку незалежності ніхто не очікував особливих економічних труднощів. Адже в спадок від СРСР Україна отримала, здавалося б, могутнє індустріальне й аграрне виробництво. Проте розрив економічних зв'язків і втрата ринків збуту, стрімке скорочення попиту на продукцію ВПК зумовили кризу економіки.

Кризові процеси вийшли з-під контролю уряду у зв'язку зі зростанням цін на енергоносії. Протягом 1992 р. вартість газу в Україні зросла в 100 разів, а нафти — у 300 разів. Це призвело до різкого зростання собівартості продукції й скорочення обсягів виробництва. Унаслідок цього уряд В. Фокіна в січні 1992 р. був змушений лібералізувати, тобто припинити контроль за цінами, і вони відразу «стригнули» угору. Щоб якось стабілізувати ситуацію, уряд задіяв верстат для друкування грошей. Розпочалась інфляція, і хоча номінальні (названі) зарплати зростали, реальні доходи абсолютної більшості людей знижувалися.

Тим часом абсолютно далекі від національних інтересів промислово-аграрні угруповання «червоних директорів» і голів колгоспів зосередилися на експлуатації державної та кооперативної власності заради особистого збагачення. Засівши в парламенті, ці угруповання видавали одне одному з державного бюджету дешеві кредити й дотації.

Життя вимагало негайних радикальних і всеохопних ринкових реформ. Проте політичне керівництво не наважилося на них, адже такі реформи неминуче супроводжувалися б дошкульними матеріальними труднощами — т. зв. «шоковою терапією», а разом з нею — соціальним напруженням. Щоб його пережити, потрібно було мати глибоке розуміння економічних процесів і відданість національній справі. На жаль, цих характеристик і не вистачило тогочасній політичній верхівці. Тому коли прем'єр-міністр Л. Кучма запропонував перехід до ринкової економіки, замість ухвалення необхідних і рішучих законів, розпочалася багаторічна боротьба між виконавчою та законодавчою гілками влади за повноваження, а з ними — за контроль над суспільними ресурсами.

Виробництво тролейбусів у ВО «Південний машинобудівний завод». Фото. 1990-і роки

Парламент надав прем'єрові надзвичайні повноваження для переходу до ринку, але на короткий термін — 6 місяців. Розроблений під керівництвом віцепрем'єра В. Пинзеника план реформ передбачав розгортання масштабної приватизації, обмеження дешевих кредитів, субсидій, пільгового оподаткування, жорсткий контроль за асигнуваннями Національного банку, жорстку економію енергоносіїв.

План викликав обурення більшості парламенту, адже він перекивав головні джерела збагачення цих «господарників». А фінансово-промислові групи Донбасу влітку 1993 р., скориставшись невдоволенням шахтарів і соціальною демагогією лівих, організували у відповідь масштабний страйк шахтарів і домоглися збільшення субсидій на виплату зарплати. Аграрії ж отримали безлімітний кредит для сільського господарства. Наразившись на відвертий опір реформам, у відставку пішов В. Пинзеник, а невдовзі — і Л. Кучма.

Спроби врегулювати економіку за допомогою колишніх командно-адміністративних методів призвели до управлінського хаосу. Контролюючих і фіскальних органів стало так багато (на 1995–1996 рр. — не менше 25), що вони вже не могли розмежувати свої функції та повноваження. Ініційовані ними закони та приписи суперечили одні одним і до того ж постійно змінювалися. Усе це призводило до **корупції**. До жовтня 1993 р. вона досягнула таких загрозливих масштабів, що парламенту довелося ухвалити перший антикорупційний закон. До кінця 1990-х років число таких законів і рішень зросло до 52.

Економіку тих років руйнувала й конфіскаційна податкова політика. У середині 1990-х років податки перевищили прибутки, тому підприємства всіляко уникали сплати податків. За різними оцінками, на 1996 р. від 60 до 75 % господарських операцій були здійснені поза системою оподаткування, тобто в т. зв. «**тіньовій економіці**».

До занепаду економіки призвів і доступ представників «номенклатурного капіталізму» до зовнішньоекономічних операцій. На початку 1990-х років найприбутковішим був експорт металургійної та хімічної продукції. Купуючи її за внутрішніми цінами, що, завдяки командно-адміністративному регулюванню, не перевищували 10 % від світових, ці «господарники» перепродували їх за кордоном за світовими цінами. Так номенклатурники привласнювали собі 20 % валового національного продукту. Не менші прибутки отримували від схеми перепродажу газу й нафти. Звісно, такі масштабні оборудки не можна було здійснювати без прикриття державних чиновників найвищого рангу. Так в Україні формувался союз державних чиновників, банкірів і директорів підприємств.

Ще однією схемою збагачення стали державні замовлення. Вони не давали можливості підприємствам самостійно продавати свою продукцію на ринку. Водночас різноманітні торговельні посередники мали повну свободу для шахрай-

Корупція (від латин. *corrumpere* — псувати) — злочинне використання службовими особами, громадськими й політичними діячами їхніх прав і посадових можливостей з метою особистого збагачення.

«Тіньова» економіка — господарська діяльність, яка розвивається поза державним обліком, контролем оподаткуванням, призводячи до збільшення незаконних прибутків «тіньових» підприємств за рахунок невиплат до державного бюджету.

ських об'єктів. З іншого боку, для виконання держзамовлень надавали пільгові кредити й дотації. Кредити надавали під 20 % річних. У прогресуючої інфляції кредити теж стали способом збагачення за рахунок державного бюджету. Не гребували й елементарною крадіжкою кредитів, яку називали «нецільовим використанням коштів». Хоча влада проводила кредитно-дотаційну політику заради «порятунку виробництва», насправді вона стала одним з джерел надприбутків українських нуворішів¹.

Історичний факт

За підрахунками Міжнародного валютного фонду (МВФ), державні кредити українським підприємствам у 1992 р. становили 65 % ВВП, у 1993 р. — 47 %. До середини 1990-х років з України було вивезено від 25 до 50 млрд дол. США. За офіційними звітами, ця сума не перевищувала 1 млрд дол. Експерти МВФ вважали, що економічна ситуація в Україні в 1994 р. була найгіршою, за винятком тих країн, де проводилися бойові дії.

Зниження обсягів виробництва, зумовлене об'єктивними причинами, ускладнене недолугою економічною політикою, призвело в 1992–1998 рр. до скорочення ВВП на 60 %. Заради наповнення державного бюджету влада вдалася до зовнішніх запозичень. Переконавши в 1995 р. президента США Б. Клінтона, Україна почала отримувати кредити й від міжнародних фінансових організацій: Міжнародного валютного фонду (МВФ), Світового банку (СБ), Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), урядів США, ФРН, Італії та інших країн.

Ставши Президентом України, **Леонід Кучма** в жовтні 1994 р. проголосив стратегію економічних перетворень, подолання економічної кризи. Складовими стратегії стали: обмеження дефіциту державного бюджету, звільнення від обмежень внутрішньої та зовнішньої торгівлі, суворая монетарна політика, приватизація великих підприємств, земельна реформа.

Леонід Кучма (1938 р. н.) народився в с. Чайкіному Новгород-Сіверського району Чернігівської області в сім'ї колгоспників. У 1960 р. здобув освіту інженера-механіка в галузі ракетної техніки на фізико-технічному факультеті Дніпропетровського державного університету.

Протягом 1960–1992 рр. пройшов шлях від інженера до генерального директора ВО «Південний» — найбільшого заводу військової та ракетно-космічної техніки.

У жовтні 1992 р. призначений прем'єр-міністром України. Протягом двох термінів його обирали на посаду Президента України (19 липня 1994 р. — 23 січня 2005 р.).

У лютому 2015 р. призначений офіційним представником України в тристоронній групі щодо врегулювання конфлікту на Донбасі.

Леонід
Кучма

¹ *Нуворіши* — люди, які швидко розбагатіли завдяки торговельним спекуляціям.

2. Специфіка приватизації

Яскравим проявом нової економічної стратегії стала активна *приватизація* державних підприємств. Якщо на початку президентства Л. Кучми приватна власність становила 4 %, то через 3,5 роки — майже 40 %. Надходження від приватизації обіцяли перетворити на інструмент розвитку економіки.

Однак приватизацію здійснювали з порушенням принципу соціальної справедливості. Вартість державного майна, що підлягало приватизації, занижувалася, були порушені права трудових колективів. Приватизацію проводили на тлі всеохопної та безкарної корупції.

Історичне джерело

За підрахунками Державної податкової адміністрації, за перших 10 років приватизації державний бюджет отримав 1200 млн дол. США. Як влучно зауважили експерти: «Виявляється, половину економіки країни оцінили в 1 млрд дол. США».

В одному з інтерв'ю взимку 2006 р. на запитання, чи можна стверджувати, що більшість об'єктів була приватизована чесно, екс-президент **Л. Кучма** відповів: «Безумовно, ні! А в якій країні ви бачили чесну приватизацію?»

Поступово економічні реформи й насамперед сувора монетарна політика привели до зниження інфляції. У 1997 р. середньомісячна інфляція становила лише 1 %. Одночасно почала зростати заробітна плата. Протягом цього часу більше ніж у 4 рази зросла середня зарплата. Сповільнення темпів інфляції дало можливість провести грошову реформу у вересні 1996 р. Поступово сповільнювалися й темпи зниження рівня ВВП. Незважаючи на деяку стабілізацію в окремих галузях, подолати економічну кризу в Україні не вдалося. Фінансова криза в Південно-Східній Азії (1997) і Росії (1998) спричинила погіршення фінансової ситуації й в Україні. Гривня знецінилася вдвічі. Надзвичайно ускладнилося фінансове становище підприємств: кожне друге в 1997 р. стало збитковим і не мало коштів для сплати податків.

Податкова заборгованість швидко зростала, і в 1998 р. податкові органи зуміли зібрати лише 61 % від належних сум. Несплата податків не давала можливості наповнити бюджет. Дефіцит бюджету знову спонукав уряд запустити верстат для друкування гривні на виплати бюджетним працівникам, студентам і пенсіонерам. Не забезпечена виробництвом емісія грошей призводила до інфляції, зростання цін, зниження рівня життя.

Спроба поглиблення реформ. Наприкінці 1996 р. група економістів на чолі з В. Пинзеником підготувала програму поглиблених реформ під назвою «Економічне зростання 1997». Вона передбачала радикальну реформу оподаткування, скорочення бюджетних витрат, ліквідацію податкових пільг і привілеїв, жорсткого регулювання енергетичних монополій. Из 7 законів, необхідних для впровадження реформи, парламент ухвалив лише 2. Решту відправив «на доопрацювання». Не отримавши в цій ситуації підтримки ні прем'єра, ні президен-

Приватизація — суспільно-економічний процес передання державної власності (промислових підприємств, земельних ділянок, банків, транспорту, будівель, культурних цінностей та ін.) у приватну власність за плату або безкоштовно.

та, В. Пинзеник знову пішов у відставку. Так, депутати, які були віддані своїм фінансово-промисловим групам, улаштували чергову паузу в здійсненні реформ.

3. Запровадження гривні

Прагнучи посилити керованість економіки, **10 січня 1992 р.** український уряд першим з країн СНД запровадив тимчасову національну валюту — **купоно-карбованці** багаторазового використання, які за півроку витіснили стару валюту — радянський карбованець. Це призвело до гіперінфляції. У 1995 р. в обігу з'явилися купюри номіналом 1 млн купоно-карбованців. Щоб захистити себе, люди міняли купони на долари США. Так відбувалася доларизація економіки. Гіперінфляція призвела й до відновлення бартеру, який створював сприятливі можливості для фінансових зловживань і величезних збитків бюджету.

Програма економічних реформ Президента України Л. Кучми передбачала й лібералізацію — відпущення цін, тобто їхнє звільнення від адміністративного контролю. Водночас Національний банк України вдався до жорсткої фінансової політики: різкого обмеження кредитів і дотацій, грошової емісії, пов'язаної із соціальними виплатами, заморожування рівня зарплат. Це дало можливість скоротити дефіцит бюджету та досить швидко приборкати інфляцію. Так, у 1996 р. вона була зведена до 2,8 % на місяць. Користуючись цим, у **вересні 1996 р.** уряд і Національний банк увели в обіг національну валюту — **гривню** та її соту частку — **копійку**. До середини жовтня було здійснено обмін купоно-карбованців на гривні за курсом 100 000 до 1. Курс гривні до долара США становив 1,8 до 1 й залишався незмінним до осені 1998 р.

Загроза економіці. Пауза в економічних реформах, що виникла на початку 1997 р., затяглася майже на три роки. Протягом цього часу довелося долати наслідки азійської фінансової кризи 1997 р., дефолту в Росії 1998 р., які призвели до скорочення торгівлі, а відповідно й до скорочення надходжень у бюджет. «Не до реформ» було й учасникам виборів до Верховної Ради України 1998 р. та президентських виборів 1999 р., вони спрямовували кошти й енергію на здобуття симпатій виборців.

Українські купоно-карбованці.
1992–1996 рр.

Купоно-карбованець — грошова одиниця, яка діяла протягом 1992–1996 рр. і забезпечила Україні вихід з «рубльової зони».

Розділ V. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Нестачу коштів уряд продовжував поповнювати за рахунок позик у міжнародних фінансових організацій та урядів окремих країн. Україна здебільшого отримувала т. зв. незв'язані кредити, які не зобов'язували до вирішення якоїсь конкретної економічної проблеми. Уряд міг використовувати кошти на власний розсуд під загальне зобов'язання проводити реформи. Оскільки кредитами розпоряджались чиновники, то позики безповоротно «проїдалися», їх витрачали на погашення боргів за енергоносії тощо. Більше того, кредити стали перешкодою для реформ. Адже вони дали можливість використовувати застарілу енерго-, матеріалоємну техніку й т. ін. Спокуса вирішувати чи, точніше, переносити за допомогою кредитів вирішення проблем на майбутнє призвела до того, що протягом 1994–1999 рр. державний борг України зріс більше ніж утричі й досягнув 12,5 млрд дол. США.

Кваліфіковані поради отримувати прямі інвестиції приватного зарубіжного капіталу, передусім у промисловість, нехтувалися. Корумповане чиновництво не бажало допускати в Україну приватний капітал, на який не могло впливати.

Нехтування законами економіки, продовження приватизації, безкарні зловживання призвели до такого загострення ситуації, що в 1999 р. Україна втратила можливість виплачувати як внутрішні, так і зовнішні борги та проценти за них. Міжнародні кредитори зупинили виплату кредитів. Над Україною нависла загроза **дефолту**. Водночас у нашій країні виникла проблема продовольчої безпеки.

Знову посилювалися «тінізація», криміналізація економіки та корупція (за міжнародними дослідженнями, наприкінці ХХ ст. за рівнем корупції Україна надійно посідала третє місце у світі). Вони перетворювалися на серйозну загрозу для соціально-економічного розвитку суспільства. У грудні 1999 р. Л. Кучма змушений був визнати, що «криміналізовані майже всі сфери економіки» і «доводиться говорити про фактичну втрату керованості» економічними процесами.

Історичний факт

У 1999 р., за підрахунками податківців, у «тіньовій» економіці оберталося 10–12 млрд дол. США й понад 6 млрд грн. Тим часом у легальному обігу перебувало 10 млрд грн. Обсяги «тіньової» економіки сягнули щонайменше 60 % ВВП. Вона забезпечувала доходи щонайменше 75 % населення України.

Нова спроба реформування. Загрозлива економічна ситуація вимагала продовження реформ, і цьому посприяв ряд чинників. Саме в 1999 р. припинилося зниження рівня ВВП, який знизився до 40 % порівняно з 1990 р. На міжнародному ринку склалася сприятлива ситуація щодо продажу продукції української металургії та хімічної промисловості. Саме в цей час Президент України Л. Кучма залучив до виконавчої влади енергійних реформаторів, спроможних до рішучих і виважених дій: В. Ющенко (на посаду прем'єр-міністра), В. Пинзеника, Ю. Тимошенко, Р. Шпека, І. Мітюкова, Ю. Єханурова.

На 2000 р. уряд України вперше запланував зростання ВВП на 1 %, але отримав приріст 6 %. Щоб стимулювати позитивні зрушення, потрібно було очистити від

Дефолт (від англ. *default* — невиконання обов'язків)— оголошення про неспроможність виконувати фінансові зобов'язання, тобто оголошення себе банкрутом, що тягне за собою повернення боргів шляхом відчуження власності держави за кордоном, різноманітні фінансові санкції.

зловживань енергетичну сферу. Цю роботу було доручено віце-прем'єру Ю. Тимошенко, яка припинила найприбутковіші незаконні оборотки енергетичних олігархів і змусила їх сплачувати гроші до бюджету. Це дало можливість збільшити соціальні виплати та різко скоротити заборгованість по зарплатах.

У 2000 р. почав діяти Указ Президента України «Про спрощене оподаткування для малого бізнесу й приватних підприємців — фізичних осіб». Було скасовано 150 бюрократичних обмежень для бізнесу, з іншого боку — було скасовано 250 урядових постанов, які надавали великому бізнесу різноманітні пільги, запроваджено жорстку платіжну дисципліну. У 2003 р., уже за прем'єрства В. Януковича, було встановлено 13-відсотковий прибутковий податок — один з найнижчих у Європі. Щоправда, працедавці мусили водночас сплачувати інші соціальні податки.

На тлі економічного зниження 1990-х років економічні успіхи 2000–2004 рр. вражали. Сукупне зростання ВВП за ці роки становило, за офіційними даними, 42 %. У 2004 р. ВВП становив уже майже 57 % порівняно з показником 1990 р.

4. Зміни в сільському господарстві

У грудні 1999 р., після обрання на другий термін, Президент України Л. Кучма видав епохальний для економіки указ «Про негайні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». До кінця 2000 р. 6,5 млн селян отримали 26,5 млн га землі.

Основна маса селян (5,6 млн осіб), не маючи техніки та коштів для господарювання, одразу ж передавала землю в оренду новим великим власникам (фермерам), виробничим кооперативам, господарським товариствам. Використовуючи безправ'я, деморалізацію та правову безпорадність селян, орендарі чинили свавілля з виплатами за землю. Розпочалася стихійна скупівля землі, зазвичай за мізерними цінами (100–200 грн за гектар при середній вартості на той час 8,7 тис. грн). За офіційними даними, було продано 1,1 млн га. Такі темпи відчуження селянської землі загрожували соціальною нестабільністю в селі, тому в січні 2001 р. Верховна Рада України наклала мораторій на продаж землі.

Ринкові зміни в селі призвели до зростання обсягу виробництва (за 2000–2002 рр. — на 22,5 %). Це посприяло розвитку харчової промисловості. Українські виробники до 2004 р. фактично витіснили з внутрішнього ринку іноземних виробників, які зуміли утримати лише 5 % ринку.

Інавгурація Президента України Л. Кучми. 14 листопада 1999 р.

Історичний факт

Незважаючи на позитивні зміни, сільське господарство залишалося технічно відсталим і неорганізованим. Якщо в сільськогосподарському виробництві в Україні на початку XXI ст. було задіяно 25 % працездатного населення, то в країнах ЄС — 5, у США — 3 %.

Розділ V. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Водночас, поступаючись олігархам, держава дедалі більше віддалялася від питань стратегічного регулювання економіки. Поза її увагою залишався розвиток високотехнологічного виробництва. Держава не стримувала посилення економічних диспропорцій, які загрожували майбутніми потрясіннями. Так, економічний підйом здійснювався за рахунок лише двох привабливих для олігархів експортних галузей — металургії та хімічної промисловості, які вивозили сировину, напівфабрикати, енергомістку продукцію, виробництво якої залежало від імпорту енергоносіїв з Росії.

До 2004 р. частка базових галузей: металургії, хімії, паливної промисловості, енергетики — тих, які є екологічно шкідливими, потребують найбільше капіталів, енергії й праці, — перейшла межу 60 %.

На думку вченого

Економісти стверджують, що господарство, яке на 60 % складається з базових галузей, не має перспектив для розвитку. У розвинутих країнах питома вага базових галузей не перевищує 25 %.

5. Матеріальне становище населення

Держава нехтувала й вирішенням соціальних питань. За індексом людського розвитку (комплексний показник, за яким беруть до уваги стан здоров'я, рівень освіти, реальну купівельну спроможність мешканців), Україна протягом 1994–1999 рр. перемістилася з 54 на 102-е місце у світі. Насамперед вона усунулася від регулювання відносин між працею та капіталом. Це засвідчує співвідношення між продуктивністю праці та її оплатою за одну годину у 2000 р. (див. табл.).

Країна	Продуктивність праці в дол./год	Оплата праці в дол./год
Україна	5,8	1,4
США	27,0	16,4
Велика Британія	2,0	13,8
Німеччина	27,7	22,7
Франція	28,8	14,4
Чехія	8,5	2,5
Польща	6,2	4,3
РФ	7,6	1,7

У 2000 р. життєвий рівень понад 80 % українців був нижчим від **прожиткового мінімуму**.

Низька оплата праці та безробіття зумовили швидке майнове й соціальне розшарування, навіть «соціальну поляризацію» українського суспільства.

Прожитковий мінімум — сумарна вартість послуг і товарів, що задовольняють мінімальні фізіологічні та соціально-культурні потреби людини.

§ 22. Соціальні, демографічні й етносоціальні процеси...

Історичний факт

За підрахунками фахівців, на межі тисячоліть у США співвідношення доходів 10 % найбідніших і 10 % найбагатших виражалося пропорцією 1 до 6, у Франції — 1 до 10, у Японії та Німеччині — 1 до 3, у Скандинавських країнах — 1 до 2,5, у Росії — 1 до 15,5. В Україні ця пропорція визначалася як 1 до 50.

Запитання та завдання

1. Визначте обставини, які поставили Україну 1999 р. перед загрозою дефолту.
2. Визначте ті галузі, через які український національний доход переходив у кишені фінансово-промислових груп.

3. За допомогою яких засобів В. Пинзеник запропонував урегулювати економіку та який шлях обрали тодішні депутати ВР України? Чому?

4. Як відомо, до кінця 1990-х років було затверджено 52 антикорупційні юридичні норми. Чому це не допомогло подолати корупцію? Який шлях був би дієвішим?

5. Чому українські підприємці прагнуть торгувати на зовнішньому ринку? Що їм перешкоджає торгувати на внутрішньому ринку?

6. Визначте чинники, які на межі другого й третього тисячоліть ускладнювали інвестування західного капіталу в українську економіку.

7. Назвіть причини, які на початку XXI ст. забезпечили помітне економічне зростання.

8. Чому всі реформатори порушували питання приватизації усупільнених за радянського часу засобів виробництва? Чому приватизацію вважали основним рушієм ринкових реформ? Дайте відповідь на запитання, використавши власний досвід. Яке ваше ставлення до приватного та суспільного майна?

§ 22. Соціальні, демографічні й етносоціальні процеси в українському суспільстві

- *Сильним суспільство стає тоді, коли має єдину мету, згуртовані всі верстви заради її досягнення. Чого не вистачає нашому суспільству для єдності та згуртованості?*

1. Олігархічна система

Після здобуття незалежності українське суспільство постало перед історичним вибором: яким шляхом і на якій соціально-економічній основі рухатися в майбутнє — демократичним шляхом, користуючись підтримкою народу, чи олігархічним, опираючись на вчорашню компартійно-радянську номенклатуру та перших нуворишів. З огляду на соціальну належність Л. Кравчука й Л. Кучми напрям розвитку України був визначений.

Перші президенти розуміли, що компартійно-радянська номенклатура не має якихось особливих патріотичних почуттів до України. Це проявлялося навіть у використанні словосполучення «ця Україна», що свідчило про повне внутрішнє відчуження від нібито рідної української держави. Тому на усвідомленому й інтуїтивному рівнях представників партії влади «прив'язували» до держави економічно.

Розділ V. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Усі найважливіші реформи в Україні, насамперед приватизація, були відверто націлені на створення прошарку великих власників. Влада відверто ігнорувала шлях розвитку через формування громадянського суспільства.

У другій половині 1990-х років сформувався новий економічно провідний соціальний прошарок — **олігархія**. Протягом президентства Л. Кучми заявили про себе ряд фінансово-промислових груп, що сформувалися за регіональною ознакою. Найпотужніші були в Києві, Дніпропетровську, Харкові та Донецьку. Кожна контролювала й контролює велетенські виробничі ресурси.

На думку вченого

Грецький філософ **Платон** визначав поняття «олігархія» як владу неправильну, беззаконну, зацікавлену приватними інтересами самої групи, на відміну від аристократії — влади небагатьох, зорієнтованих на благо міста-держави.

Олігархія сформувалася на ґрунті нерозривних зв'язків між політичною та економічною верхівками. Економічна міць олігархів базується на їхніх політичних зв'язках, наближеності до правлячих кіл, можливості впливати на ухвалення державних рішень. Ці ж рішення створювали найбільш сприятливі умови для ведення їхнього бізнесу, зловживань і привласнення національних багатств. Тому олігархи — це можновладці, які використовують монополізовані ними сектори економіки для концентрації у своїх руках політичної влади, а політичну владу — для подальшого збагачення.

Для того щоб утриматися при владі, олігархам доводиться постійно й усебічно контролювати суспільне життя. Для цього вони використовують різноманітні ресурси: економічні (промислові та фінансові), інформаційні (друковані й електронні ЗМІ), політичні (партії, парламентські групи та фракції, основні державні посади, вплив на перших осіб у державі). Отже, олігархія — це ціла система.

Шукаючи виходу з кризи, олігархи започаткували реформи. Водночас вони завжди мали на меті отримувати максимальні прибутки навіть з реформ, перекладаючи максимальний соціальний тягар на суспільство. Зрештою, їх задовольняють половинчасті реформи, які створюють умови для подальших зловживань.

Олігархи по-ворожому ставляться до демократизації. Вони її лише імітують. Адже справжня демократизація й побудова громадянського суспільства покладають край їхнім зловживанням, поставлять їх на належне в суспільстві місце.

Отже, у *політичному* вимірі олігархія стримує розвиток демократії та громадянського суспільства. В *економічному* вона використовує вкрай монополізовану економіку. Олігархія гальмує розвиток і робить залежним малий та середній бізнес, перешкоджає формуванню механізмів ринкового регулювання. Від олігархізації страждає також *соціальна* сфера. Наслідком олігархічної економічної політики стає соціальна поляризація суспільства. На одному полюсі, у середовищі підприємців, концентрується велике багатство, а на іншому — бідність. Це розшарування призводить до морального руйнування суспільства. Олігархія не дає змогу розвиватися середньому класу — верстві дрібних і середніх власників. Без середнього класу

Олігархія (грецьк. *oligarhia* від *oligos* — нечисленний + *arche* — влада) — політичне й економічне панування невеликої групи осіб чи сімейних кланів, зосереджених на задоволенні приватних інтересів.

немає й політичної стабільності. Збіднілі маси стають легкою здобиччю демагогів. Бідним немає чого втрачати, крім кайданів бідності. Від необдуманих кроків їх не стримують відповідальність перед родиною чи думки про збереження приватної справи. Зате демагоги обіцяють їм увесь світ, уже сьогодні чи завтра.

Збереження олігархічної моделі знижує конкурентоздатність суспільства, стримує можливості для його сталого та якісного розвитку, створює суттєві обмеження для використання творчого потенціалу різних верств і талановитих особистостей — загрожує остаточно перетворити Україну на відсталу, периферійну країну світу.

Історичне джерело

Один з прем'єр-міністрів України **Є. Марчук** у 1999 р. в книжці «П'ять років української трагедії» написав: «...в Україні постала зловісна реальність остаточного утвердження в суспільстві жорсткого свавілля сильних: політичних олігархів, владно-економічних кланів, корумпованої державної бюрократії, кримінальних авторитетів.

Решта 50-мільйонного народу перетворюється на злидених, економічно й політично пригноблених пролетарів наприкінці XIX — на початку XX ст.».

2. Демографічні процеси

Класичною ознакою держави є її народ, а ознаками державної сили — його кількість, віковий склад, рівень освіти, кваліфікації та ін. Термін «демографія» у перекладі з грецької означає «опис народу». Однією з найяскравіших демографічних характеристик народу є його чисельність. З 1993 р. чисельність населення України стала зменшуватися. Розгорялися негативні процеси **депопуляції**. Насамперед це виявилось в переважанні смертності над народжуваністю.

Зростання числа смертей пов'язане з багатьма чинниками. Серед них були й природні. З життя йшли народжені за часів, коли багато дітей у родині було нормою. На підвищення показників смертності впливають забруднення навколишнього середовища, погіршення медичного обслуговування. Надмірно високою є смертність від нещасних випадків, травм, отруень і дорожніх пригод. Вони стають причиною майже 70 тис. смертей на рік. Вагомою причиною є також виховане ще за радянського часу недбале ставлення до власного здоров'я. Так, 60 % чоловіків були активними курцями тютюну.

Історичний факт

У 2005–2006 рр. середній вік чоловіків в Україні не перевищував 62 років, жінок — 74 років.

Протягом 1991–2001 рр. в Україні спостерігалось постійне зниження рівня народжуваності. Воно було викликане насамперед соціально-економічними труднощами, які призвели до послаблення родинних зв'язків, навіть економічною неспроможністю молодих людей заснувати, а потім зберегти родину. Міцні ж українські родини мали здебільшого одну дитину.

Депопуляція (від латин. *de* — заперечення, скасування та *populus* — народ) — систематичне зменшення чисельності населення будь-якої країни.

На думку вчених

Перехід на європейську модель родини з однією дитиною, за підрахунками Інституту демографії НАН України, призведе до того, що до 2050 р. чисельність населення зменшиться до 35–37 млн осіб.

Одночасно зі зниженням рівня народжуваності спостерігається демографічний процес старіння нації, як наслідок — понад чверть працівників є пенсіонерами.

Ці негативні тенденції потребують комплексного втручання держави, передусім подолання проблеми молодіжного безробіття; запозичення в європейських держав досвіду довгострокового державного пільгового кредитування, насамперед з метою придбання житла; запровадження державної системи дитячих депозитів, які гарантували б здобуття освіти, придбання житла, започаткування власної справи.

На демографічну ситуацію негативно впливала трудова еміграція. Економічна скрута перехідного періоду в Україні 1990-х років примусила людей шукати заробітку за кордоном. Трудові емігранти виїжджали до країн Центрально-Східної Європи (Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини) і західноєвропейських країн (Італії, Греції, Іспанії, Португалії), а також Америки.

Про масштабність вимушеної трудової міграції свідчать цифри. За кордоном шукає заробітків майже 7–8 млн працездатного населення. Отже, кожний шостий український громадянин нині є трудовим емігрантом.

Чоловіки працюють на будівництві, заводах, у сільському господарстві. Жінки доглядають хворих, людей похилого віку, дітей, працюють домогосподарками. Загалом, трудові мігранти займаються важкою й неprestижною роботою. Вони погоджуються на досить низьку платню, як для тих країн, але високу, як для України. Частина мігрантів легалізувала своє становище: вони мають змогу, отримавши відпустку, принаймні раз на рік приїздити на батьківщину, бачитися з рідними. Проте переважають нелегальні мігранти. Так, наприклад, у Португалії у 2004 р., напередодні підписання з Україною офіційних документів про регулювання трудової міграції, було 70 тис. легальних мігрантів і 210 тис. нелегальних.

Трудову міграцію ще називають «круговою міграцією». Адаже 80 % мігрантів мають намір повернутися на Батьківщину, 70 % мають в Україні родини. Своєю першочерговим завданням вони вважають заробіток грошей для купівлі в Україні житла, оплати навчання дітей, започаткування власного бізнесу. Частина представників т. зв. «четвертої хвилі» мігрантів відкрили власні підприємства в країнах проживання й бажали б вкладати кошти в українську економіку.

Надзвичайно болісними демографічними втратами є вплив умів. Найбільш активним він був у 1996–2002 рр. За 25 років незалежності Україна втратила майже третину наукового потенціалу й продовжує втрачати далі. Витративши значні кошти на підготовку вчених і фахівців, Україна втрачає їх дедалі більше. Вплив умів завдає значних економічних, соціально-культурних і політичних збитків державі, а головне, він знижує рівень національної безпеки. Адаже втрата науковців призводить до занепаду вітчизняної науки, сповільнює темпи соціально-економічного розвитку, знижує міжнародну конкурентоспроможність країни та її позиції на світовому ринку.

3. Етносоціальна структура

Зі здобуттям незалежності в Україні розпочався процес формування української політичної нації — громадян України, об'єднаних належністю до однієї держави. Українська нація об'єднує представників багатьох етносів. Для українців, кримських татар, гагаузів, караїмів, греків Приазов'я (або маріупольських греків) Україна — єдина Батьківщина. Представники інших етносів прибули на терени України з власних етнічних територій, знайшовши тут нову батьківщину.

Хоч Україна стала батьківщиною для представників понад ста етносів, співвідношення між кількістю етнічних українців та інших етносів свідчить про те, що Україна залишається моноетнічною країною. Якщо наприкінці 1980-х років Україна наблизилася до межі 70 %, яка розділяє моно- і поліетнічну націю, то зі здобуттям незалежності вона віддалилася від цієї межі. Це ілюструють дані Державного комітету статистики України за переписом 2001 р. (див. табл.).

Назва народу	Кількість, тис. осіб	За переписом 1989 р., %	За переписом 2001 р., %
українці	37 541,7	72,7	77,8
росіяни	8 334,1	22,1	17,3
білоруси	275,8	0,9	0,6
молдавани	258,6	0,6	0,5
кримські татари	248,2	0,0	0,5
болгари	204,6	0,5	0,4
угорці	156,6	0,4	0,3
румун	151,0	0,3	0,3
поляки	144,1	0,4	0,3
євреї	103,6	0,9	0,2
вірмени	99,9	0,1	0,2
греки	91,5	0,2	0,2
татари	73,3	0,2	0,2
роми	47,6	0,1	0,1
азербайджанці	45,2	0,0	0,1
грузини	34,2	0,0	0,1
німці	33,3	0,1	0,1
гагаузи	31,9	0,1	0,1
інші національності	177,1	0,4	0,4

Як бачимо, лише два етноси становлять абсолютну більшість мешканців України. 16 етносів представлені від 0,1 до 0,6 % від загального складу населення. Решта 112 етносів у 2001 р. були представлені 177,1 тис. осіб, питома вага яких становила 0,4 %. Етнічний довідник за 1996 р. повідомляв, що в Україні проживав 1 ненець, 1 нганасан, 2 роки, 9 іжорців, 10 негідальців тощо.

Усі мешканці України користуються національними правами — невід’ємною частиною прав людини.

4. Повернення кримських татар на історичну батьківщину

Радість повернення.
Фото. 1990-і роки

Скориставшись Декларацією Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав» від **14 листопада 1989 р.**, багато кримських татар вирішили повернутися на батьківщину. На серпень 1991 р. в Криму проживало 142 200 татар. У 2002 р. — 270 тис. осіб. Через матеріальну скруту ще майже 100 тис. кримських татар залишилися проживати переважно в місцях виселення.

З поверненням на батьківщину проблеми кримських татар не були вирішені. У Криму вони наразилися на цілеспрямований саботаж процесу репатріації, який здійснювала кримська партноменклатура. До цього додалася й постійна нестача коштів — традиційна ознака кризової української соціальної політики. До того ж шовіністичні представники адміністрації півострова нерівномірно розподіляли надані кошти для репатрійованих народів. Як наслідок, на одного татарина в середньому було розраховано в 15 разів менше ресурсів, ніж на репатрійованих вірмен, болгар, греків і німців.

У такий спосіб адміністрація півострова спровокувала міжнаціональні суперечки між репатріантами, нерідко потурала кримінальним угрупованням, які намагалися тероризувати татар. Через завищення цін на землю й житло в Криму та знецінення грошей майже 40 % репатріантів не змогли отримати чи придбати власне житло. У багатьох з 300 новостворених поселень не було водопостачання, доріг з твердим покриттям, а в ряді поселень — навіть електрики. Незважаючи на те, що 75 % репатріантів повернулися в сільську місцевість, їм не віддали земель, відібраних під час депортації, і всіяко перешкоджали отриманню нових ділянок. Як наслідок, на 2013 р. кримські татари на одну особу мали землі майже втричі менше, ніж російські чи російськомовні переселенці.

У критичному стані перебувала й перебуває освіта кримських татар. За перші 13 років незалежної України в Криму було відкрито тільки 13 шкіл, які лише умовно можна назвати національними. За наступні 10 років було відкрито ще 2 кримськотатарські школи. Це задовольняло потреби лише 10 % татарських дітей. Майже немає кримськотатарських дошкільних закладів. Один з них відкрив у Бахчисарай М. Джемільев на кошти премії імені Фрітьофа Хансена, яку він отримав у 1998 р. від Верховного Комісаріату ООН у справах біженців. Отже, кримськотатарський народ має загрозу втратити рідну мову, а з нею й національну ідентичність.

У Криму не діяв властивий для цивілізованого світу квотний принцип представництва кримських татар у виборних органах, місцевих радах, виконавчій та судовій владі. Лише на виборах 1994 р., після загальнонаціональних акцій протес-

ту, для кримських татар на одну каденцію було виділено 14 місць у Верховній раді АРК. У 1998 р. квот не надали, у 2002 р. татари вибороли 7 мандатів. У Верховній Раді України кримських татар протягом декількох останніх каденцій представляють М. Джемільєв і Р. Чубаров.

Небагато кримських татар представлено у виконавчій владі й інших суспільних сферах. Так, з 2 тис. працівників СБУ не було жодного татарина. У міліції з 12 тис. осіб кримських татар було менше сотні, у прокуратурі — майже 3 %. Декількома відсотками татари представлені у сферах охорони здоров'я та освіти.

На сьогодні головна мета кримськотатарського національного руху — повернення всього народу в Крим і відновлення національно-територіальної автономії в складі Української держави, перерваної окупацією Криму РФ у 2014 р.

5. Протидія сепаратизму та сепаратистським настроям

Погіршення соціально-економічної ситуації для більшості населення та викремлення на їхньому тлі перших нуворишів спровокували настрої зневіри й ідеалізації «старого, доброго, забезпеченого часу».

Історичний факт

Після першого року самостійності, у зв'язку з різким погіршенням матеріального становища, 52 % опитаних уже шкодували за СРСР.

У суспільно-політичному житті помітну роль став відігравати регіональний чинник. На твердих позиціях розбудови державності стояли західні області України. Проте вони, не маючи достатньої кількості виборців, не могли забезпечити тієї підтримки своїх політиків, як це могли зробити схід і південь України.

До реалій суспільно-політичного життя вперше додалися загрози цілісності Української держави. Мешканці індустріалізованих і зрусифікованих сходу та півдня України набагато гостріше відчули наслідки економічної кризи й пов'язали їх з незалежністю.

У південних Одеській, Миколаївській та Херсонській областях з'явилися провокатори, які намагалися поширити ідеї автономної «Новоросії». У східних областях поширювались ідеї економічної автономії Донбасу. Улітку 1993 р. цю ідею підхопили й донецькі страйкарі. Учасники руху закарпатських русинів відкрито обговорювали статус Закарпаття як вільної господарської зони в складі України чи включення Закарпаття до складу Словаччини. Найбільшою ж небезпекою для збереження цілісності України стали події в Криму.

Через ряд особливостей Крим виявився найслабшою ланкою української адміністративно-політичної, соціальної та національної структури. Насамперед спрацював господарський чинник. Крим був пов'язаний із союзною економікою багатьма закладами оздоровчо-курортного профілю, куди щоліта їхали на відпочинок мільйони радянських туристів і відпочивальників. Тут розташовувалися деякі підприємства з обслуговування мілітарного сектора: Чорноморський флот, протиповітряна оборона, об'єкти космічного призначення. Їхні працівники природно турбувалися про своє майбутнє в мирній Україні.

Розділ V. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

30 % населення Криму становили військові та цивільні пенсіонери з родинами, які віддали «радянській вітчизні» свої найкращі роки, а тепер очікували від неї гарантованої забезпеченої старості.

Наприкінці 1980-х років відбувалася масова репатріація на батьківщину кримських татар, що посилювало соціальні проблеми та загострило міжетнічні відносини з проросійським населенням Криму. Тут майже непохитними зберегла свої позиції місцева партійно-державна номенклатура, яка залишалася «червоною» і проросійською. А вже 67 % мешканців (за переписом 1989 р.) були росіянами за походженням чи російськомовними. Живучи за радянськими історичними та світоглядними стереотипами, усі вони боялися «насильницької українізації», і це вправно використовувала місцева номенклатура.

До зміни адміністративно-політичного статусу Криму місцеві сили провокували й поведінка офіційних Києва та Москви. Якщо Київ виявляв надмірну терплячість, щоб уберегти край від виявів екстремізму, то Москва, сприймаючи це за ознаку слабкості, дедалі відвертіше штовхала «кримчан» до антиукраїнського виступу.

Історичний факт

Ось неповний перелік російських провокацій проти територіальної цілісності й суверенітету України. У січні 1992 р. Державна дума РФ поставила на порядок денний питання про законність передання Кримської області Україні в 1954 р., а в травні визнала ухвалу про передання такою, що «не має юридичної сили з моменту ухвалення». У квітні 1992 р. віце-президент РФ О. Руцький закликав кримчан до відокремлення від України. У липні 1993 р. Держдума РФ ухвалила постанову, де стверджувалося, що українське місто Севастополь має «російський федеральний статус». Таке грубе порушення міжнародного права засудила Рада Безпеки ООН.

У березні 1995 р. посольство РФ в Україні відрядило до Сімферополя консульську групу для видання мешканцям Криму російських паспортів. Консулів відкликали лише після різкої заяви МЗС України.

Поразка спроб проросійських сепаратистів змінити статус Криму на початку 1990-х років. До початку 1992 р. у Криму сформувалися опозиційні Києву сили. З одного боку, йому протистояла партійно-господарська номенклатура, очолена головою Верховної ради Криму М. Багровим, з іншого — набрав сили блок російських націоналістів, що об'єднав частину місцевої інтелігенції, нових бізнесменів, пов'язаних з російськими підприємцями, військових пенсіонерів тощо.

Якщо номенклатурники-багровці мали на меті розширення самостійності Криму в складі України, насамперед вони прагнули отримати економічну автономію, то метою блоку російських націоналістів був сепаратизм і «возз'єднання» з Росією.

Приводом до першої сутички став Закон України «Про статус Автономної Республіки Крим» від 29 квітня 1992 р. У відповідь у травні Верховна рада Криму затвердила акт «Про проголошення державної самостійності Республіки Крим» і конституцію Республіки Крим, яка проголошувала право Криму на самостійну зовнішню політику, власні правоохоронні органи, володіння всіма ресурсами. Верховна Рада України визнала всі ці рішення антиконституційними й зажадала скасувати їх. 25 вересня після тривалих переговорів було затверджено відредаговану

обома сторонами конституцію Криму як складової України. Замість заспокоїтися, кримські парламентарі вдалися до нових провокацій, визнавши державною мовою лише російську й ухваливши прапор автономії, подібний до російського.

У вересні 1993 р. Верховна рада Криму запровадила посаду президента Криму. У виборчій кампанії боротьба розгорілася між представником колишньої номенклатури М. Багровим і висуванцем від блоку «Росія» Ю. Мешковим. У лютому 1994 р. у другому турі перемогу здобув Ю. Мешков, яскравий демагог, що пообіцяв незалежність, повернення до рублевої зони, жорстке придушення злочинності. У квітні 1994 р. відбулися вибори до кримського парламенту, на яких перемогу знову здобули прихильники блоку «Росія». Наступного місяця вони відновили травневий 1992 р. сепаратистський варіант конституції Криму, Ю. Мешков видав укази про підпорядкування йому силових відомств республіки, набрав особисту президентську гвардію, запровадив у Криму московський час. Головою кримського уряду він демонстративно призначив російського громадянина Є. Сабурова.

Верховна Рада України вже в травні 1994 р. припинила дію всіх законодавчих актів автономної республіки, які суперечили законодавству та Конституції України (1978 р., з доповненнями). Проте кримська влада ігнорувала це рішення. Користуючись ситуацією, російські морські піхотинці ще не поділеного на той час Чорноморського флоту СНД спробували зайняти кримську базу протиповітряної оборони української армії. Наприкінці травня 1994 р. цьому перешкодило введення до Криму сил Національної гвардії України.

Прихід до влади Ю. Мешкова та блоку «Росія» спричинив хаос у Криму. У Верховній раді Криму розпочалися чвари за посади, пов'язані з доступом до приватизації державної власності. Не отримав Ю. Мешков підтримки й від керівництва Росії, яке дедалі більше турбувалося про справи в Чечні. На півострові розгорнулася кримінальна війна. Крим потрясли терористичні акти, замовні вбивства, перестрілки на вулицях серед білого дня. За рік було вбито понад 20 бізнесменів, кримінальних авторитетів і політиків.

Улітку 1994 р. розгорівся гострий конфлікт між Ю. Мешковим і Верховною радою Криму, оскільки той створював сприятливі можливості для приватизації насамперед для російських бізнесменів, на шкоду тим економічним і мафіозним колам, які привели його до влади. Кримський президент видав серію указів, якими максимально сконцентрував владу у своїх руках, розпустивши навіть Верховну раду Криму.

Тоді поміркована частина кримської політичної верхівки погодилася на переговори з Києвом. У вересні 1994 р. кримський парламент скасував посаду президента автономії та передав усю виконавчу владу голові уряду Криму А. Франчуку, а в листопаді 1994 р. погодився узгодити закони автономії із законами України. У березні 1995 р. Верховна Рада України ухвалила Закон *«Про Автономну Республіку Крим»*. Водночас було скасовано сепаратистську конституцію. Уряд кримської автономії був підпорядкований Президенту України. Наприкінці весни 1995 р. Ю. Мешков утік до Москви.

Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст понять «олігархічна система», «депопуляція», «відплив умів».
2. Охарактеризуйте становище кримських татар-репатріантів. З'ясуйте причини зловживань шовіністичної кримської адміністрації щодо кримських татар.

3. Наведіть приклади провокацій РФ проти територіальної цілісності України в 1990-х роках. Про що вони свідчили?
4. Визначте причини краху спроб російських сил змінити статус Криму чи відокремити його від України в першій половині 1990-х років.

5. Визначте причини виникнення сепаратистських настроїв в Україні.
6. Які уроки мають перейняти сучасні українські політики з досвіду приборкання кримського сепаратизму на початку 1990-х років?

7. Поясніть, чому прошарок української великої буржуазії сформувався як олігархія. Чого не вистачило, щоб він сформувався як аристократія?
8. За допомогою електронного атласу «Історія України. 11 клас» (www.osvitanet.com.ua) визначте регіони, де українці становлять більшість, і регіони концентрації найчисленніших етнічних меншин.

§ 23. Україна на міжнародній арені

- *Шукаємо логічне вирішення питання. Європа вже багато століть тому обрала шлях і модель інтенсивного господарювання. Російська Федерація ще не вичерпала свої можливості для екстенсивного господарювання. Україна свої можливості для екстенсивного господарювання вичерпала на середину 1970-х років. Звідси — висновок, що ...*

1. Відносини України з Європейським Союзом (ЄС) і НАТО

Зовнішня політика України стала вагомим засобом утвердження державності. Уже наступного дня після референдуму про незалежність України ЄС — найавторитетніша в Європі міжнародна організація — оприлюднив меморандум про

Ми віримо в співробітництво з ЄС!

необхідність відкритого й конструктивного діалогу з Україною. У липні 1993 р. Верховна Рада України затвердила зовнішньополітичну доктрину України, де членство в ЄС було визначене першочерговою метою нашої зовнішньої політики. У жовтні 1993 р. в Києві відкрилося представництво ЄС. З цих кроків розпочалася **євроінтеграція** України.

У червні 1994 р. ЄС підписав з Україною Угоду про партнерство та співпрацю. 1995 р.

Євроінтеграція (від латин. *євро* + *integratio* — поповнення, відновлення) — історичний процес відновлення давньої єдності України з європейською сім'єю народів у цивілізаційному, економічному та політичному сенсах.

ЄС надав Україні статус країни з перехідною економікою. Це дало змогу більшості українських товарів безмитно або з мінімальним митом потрапляти на європейський ринок. Показово, що від української сторони ЄС не вимагав подібних поступок для своїх товарів. Завдяки підписаним угодам до кінця 1990-х років ЄС став одним з найбільших партнерів України. Частка експорту до ЄС сягнула третини від загального експорту України.

Серед українців постійно збільшувалася частина тих громадян, які підтримували ідеї вступу України до Євросоюзу. Проте низький рівень економічного та соціального розвитку країни не давав можливості вести мову про негайне входження України до ЄС, оскільки це означало б руйнування української економіки.

Історичний факт

На межі двох тисячоліть Україна надто неефективно використовувала свій економічний потенціал, посідаючи 4-е місце за забезпеченням сільгоспугіддями, 5-е місце — за трудовими ресурсами, 4-е — за науковим потенціалом. Так, порівняно з Францією Україна використовувала сільгоспугіддя в 11, трудові ресурси в 15, а науковий потенціал у 20 разів менше.

Незалежність дала можливість Україні спілкуватися й співпрацювати зі світом безпосередньо. У 1992 р. Україна розпочала переговори про входження до Світової організації торгівлі, що відкривало для господарства широкі можливості.

Водночас включення української економіки у світовий поділ праці супроводжувалося й негативними процесами. Зокрема, поглибилася структурна деформація економіки. Через технічну й технологічну відсталість виробництва Україна не могла запропонувати світові сучасну високотехнологічну продукцію. Тому змушена була виходити на світовий та європейський ринки з мінеральною сировиною, продукцією первинної хімії, напівфабрикатами, металом, електроенергією, непереробленою сільськогосподарською продукцією.

Історичний факт

Протягом 1990–2000 рр. структура українського експорту суттєво вплинула й на структуру економіки. Питома вага електроенергетики зросла за цей час з 3,2 до 12,1 %, чорної металургії — з 11 до 27,4 %. Натомість частка машинобудування й металообробки зменшилася з 30,7 до 13,4 %. Такі зміни засвідчували про посилення технічної та технологічної відсталості української економіки.

Зберігаючи високий рівень наукового забезпечення економіки, Україна ще мала шанси утвердитися на світовому ринку як високотехнологічна країна.

Інтеграція в європейський та світовий економічний простір передбачала й передбачає прихід в Україну іноземних **інвестицій**. Українська економіка їх потребувала дедалі більше, оскільки фізичне та моральне старіння основних виробничих фондів у провідних галузях економіки досягало на той час катастрофічних 60–70 %. За підрахунками фахівців, для реформування й успішного розвитку економіки України потрібно 40–50 млрд дол. США. Однак за період 1991–2001 рр. в Україну

Інвестиції (від латин. *investire* — одягати) — грошові, майнові й інтелектуальні цінності, які вкладають в об'єкти підприємницької діяльності з метою отримання прибутку.

Розділ V. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

надійшло лише 3,9 млрд дол. іноземних інвестицій. Тим часом до Угорщини та Польщі надійшло до 40, до Румунії — 8, до Словаччини — 3,5 млрд дол. США.

На перешкоді інвестиціям стояло насамперед корумповане чиновництво, яке не бажало допускати в Україну іноземний капітал з його цивілізованими засадами господарювання. Водночас західних інвесторів відлякувала нестабільність політичної ситуації, часта зміна й заплутаність податкового законодавства.

Перші кроки інтеграції української економіки у світовий та європейський економічний простір засвідчили про складність і перспективність цього процесу.

Імперські прояви політики Росії щодо України підштовхували українську дипломатію до пошуку противаг на Заході. Спочатку європейці поставилися до посттоталітарної України обережно. Вони спостерігали олігархізацію економіки, масштабну «гіньову» економіку, всевладдя бюрократії, роз'єднаність еліт. Усе це створювало потенційні джерела політичної нестабільності. Її ж поєднання з ядерною зброєю створювало для світу серйозну загрозу. Тому вихід України на міжнародну арену розпочався з вирішення проблеми її без'ядерного статусу.

Історичний факт

До часу роззброєння на теренах України базувалися 176 міжконтинентальних балістичних ракет (1200 боєголовок), 41 стратегічний бомбардувальник (650 одиниць ядерних боєприпасів) і понад 2,5 тис. тактичних ракет з ядерними зарядами.

У січні 1994 р. Президент України Л. Кравчук підписав тристоронню угоду щодо ядерного роззброєння, а в листопаді Україна ратифікувала «Договір про нерозповсюдження ядерної зброї». Першими в історії людства погодившись на **без'ядерний статус**, українське керівництво повелося наївно й не домоглося від країн ядерного клубу твердих гарантій національної безпеки в разі застосування політичного, економічного, збройного тиску чи вторгнення агресора.

Підписання Будапештського меморандуму. Фото. 1994 р.

5 грудня 1994 р. США, Велика Британія та РФ підписали т. зв. **Будапештський меморандум** про гарантії безпеки України. Цього ж дня подібні гарантії дали Франція та Китай. Як засвідчила російська збройна агресія 2014 р., меморандум виявився нічого не вартим.

До 1996 р. ядерні боєзаряди були вивезені до Росії. В обмін на них до кінця 1990-х років Україна отримувала паливо для атомних електростанцій.

Розв'язання проблеми ядерного роззброєння відкрило для України можливість для розвитку **ствіробітництва з НАТО**. Уже в лютому 1994 р. Україна першою з

країн СНД підписала угоду про участь у програмі «Партнерство заради миру». Незабаром було започатковано «розширені та поглиблені» відносини з НАТО. У липні 1997 р. вони були оформлені в Хартію про особливе партнерство України й НАТО.

26 вересня 1995 р. Україну було прийнято до Ради Європи.

У грудні 1996 р. ЄС затвердив план дій щодо України. З вересня 1997 р. було започатковано регулярні саміти Україна – ЄС. У червні 1998 р. Президент України Л. Кучма своїм указом затвердив стратегію європейської інтеграції України. 1999 р. Євросоюз розробив «загальну стратегію» для України, яка передбачала підтримку тих змін, які б вели до появи в Україні «стабільного, відкритого, плюралістичного суспільства». Членство України в ЄС було визначено як довготривалу стратегічну мету.

Початок 2000-х років виявився несприятливим для європейських перспектив України. Її приголомшили вбивство Г. Гонгадзе, «касетний скандал», які засвідчили про справжній стан справ в Україні з правами людини, незалежністю ЗМІ, свободою волевиявлення на виборах. Різке охолодження відносин із Заходом спричинив скандал навколо постачання Іраку українських радіолокаційних систем протиповітряної оборони «Кольчуга».

2. Відносини України зі США

Надзвичайно вагому роль відігравали відносини України зі США. До кінця 1993 р. США в спілкуванні з країнами СНД орієнтувалися на думку Росії. Проте антидемократичні процеси в РФ, погіршення відносин з нею через війну в Югославії, а також перші успішні кроки Л. Кучми в реформуванні української економіки змінили ситуацію.

США відкрили програму фінансової допомоги Україні. У лютому 1996 р. під час візиту Л. Кучми в США було створено постійну міждержавну комісію на найвищому рівні – «Л. Кучма – А. Гор», а в Спільному комюніке комісії у вересні того ж року вперше офіційно зафіксовано термін «стратегічне партнерство». Кульмінацією на цьому етапі українсько-американських відносин став візит в Україну президента США Б. Клінтона 5 червня 2000 р. та підписання «Спільної заяви про поглиблення стратегічного партнерства».

Проте закріпити ці зовнішньополітичні успіхи владі України не вдалося. Через нецільове використання коштів у 1999 р. фінансову допомогу було суттєво скорочено, скандал з «Кольчугою» змінив відносини зі США (до рівня спілкування міністрів).

Після терактів 11 вересня 2001 р. російсько-американські відносини покращилися

Георгій Гонгадзе

Л. Кучма та Дж. Буш-старший
м. Київ. Травень 2004 р.

Розділ V. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

на ґрунті боротьби з тероризмом. Україна не потрапила в геополітичні плани США, і Дж. Буш-молодший не перешкодив поверненню України в російську зону впливу.

Багатовекторність зовнішньої політики. Тривалий час українське державне керівництво ніяк не могло визначитися зі стратегічними орієнтаціями в зовнішній політиці. Воно дотримувалося т. зв. *багатовекторності*, тобто балансування між прагненням увійти до кола західних країн і традиційною прив'язаністю до РФ. Нерідко заяви Президента України Л. Кучми взаємно виключали одна одну. При цьому, якщо до Заходу лунали лише заяви про європейський вибір, то до Сходу були зроблені й конкретні кроки щодо посилення економічного співробітництва, створення для російського бізнесу сприятливих умов тощо. Зрештою, унаслідок цієї політики Україна втратила довіру як на Заході, так і в РФ та опинилася в стані «м'якої» ізоляції, або непотрібності світові.

Головною причиною цього була не зміна логіки світових геополітичних інтересів, а насамперед неефективність українських реформ, послаблення Україною своїх економічних позицій. Як наслідок, Захід «втомився» від України. Тим часом Росія на шляху імперськості й реваншизму стала відверто заперечувати право України на власну державність.

3. Відносини України з Російською Федерацією

Зі здобуттям незалежності перед Україною постала проблема вибору зовнішньополітичного курсу. **1990-і роки** стали часом *налагодження нових відносин з РФ*. Російська політика щодо України визначалася «імперським синдромом». Уже через 2 дні після проголошення Україною незалежності РФ заявила, що залишає за собою право переглянути кордони тих республік, які виходять зі складу СРСР. На сторінках російських ЗМІ з'явилися й не зникають і досі розповіді про порушення прав «російськомовного населення» за кордоном.

Суперечності виникли й під час створення СНД. Російське керівництво намагалося перетворити його на нову наднаціональну структуру. Україна ж розглядала СНД лише як інструмент «цивілізованого розлучення». Водночас відносини з Росією вибудовувалися на тлі постійної кредитної залежності, зумовленої енергетичною залежністю України, сформованою ще за радянських часів.

Історичний факт

Після підвищення цін на енергоносії в 1992 р. борг України перед РФ неухильно зростав і вже в 1997 р. був неймовірно високий — 8,8 млрд дол. США.

Проблема Чорноморського флоту. Джерелом напруженості у відносинах між країнами стали необґрунтовані претензії РФ щодо Криму, Севастополя й Чорноморського флоту. Хоча вже 24 серпня 1991 р. одночасно з Актом проголошення незалежності України Верховна Рада України ухвалила й постанову «Про військові формування в Україні», підпорядкувавши собі всі збройні сили, дислоковані в створеній незалежній державі, російська сторона дотримувалася щодо півострова та флоту відверто імперських позицій.

21–22 травня 1992 р. Державна дума РФ своїми постановою та заявою, порушивши принципи добросусідства, заявила про неправомочність акта передання

Криму Україні в 1954 р. та необхідність «захищати інтереси росіян, де б вони не проживали». Отже, РФ нехтувала підписаними півроку до того угодами про створення СНД, де три країни спільно проголосили недоторканність кордонів у межах Співдружності Незалежних Держав.

Починаючи із січня 1992 р. Україна розпочала формування власних Збройних сил. Після розпаду СРСР і проголошення незалежності України радянський Чорноморський флот фактично перейшов під контроль України й готувався 20 січня скласти присягу на вірність народу України. Однак російська сторона спровокувала більшість особового складу флоту та його командувача на зрив присяги. Президенти РФ та України зробили заяви про належність флоту їхнім державам. Справа дійшла до бронетранспортерів та озброєних патрулів на вулицях Севастополя з обох сторін.

Російська сторона не бажала поступатися Чорноморським флотом і виступала за його поділ. При цьому росіяни також відмовлялися залишати Севастополь і почали маніпулювати газовими боргами України. Переговори про розподіл Чорноморського флоту затягнулися на тривалий час. Щоб натиснути на Україну, російська сторона використовувала й проросійські настрої мешканців Криму, життя яких було пов'язане з армією та флотом, і стереотипи радянської доби, і відроджувані проімперські настрої, а головне, економічну слабкість України, енергетичну залежність і швидке зростання боргів за російські енергоносії. **9 червня 1995 р.** між Україною та Російською Федерацією було укладено угоду щодо Чорноморського флоту. Його було поділено в пропорції: 81,7 % – РФ, 18,3 % – Україні.

1996 р. Україна ухвалила нову Конституцію України. Основний Закон держави забороняв базування на теренах України будь-яких іноземних військових формувань. Тому в 1997 р. було підписано міждержавну угоду про умови тимчасового перебування флоту РФ у Севастополі з 90 % берегової інфраструктури строком дії на 20 років (до 2017 р.) на правах оренди.

Перетворення Севастополя на головну базу Чорноморського флоту РФ стало прорахунком України. Адже РФ отримала військово-стратегічний плацдарм для наступу на Україну й окупації Криму, що й сталось у 2014 р.

Окупація Криму означає фактичну денонсацію Російською Федерацією всіх угод про законність розміщення Чорноморського флоту на території України.

Укладення т. зв. «великого договору» з РФ. Прагнучи примусити Україну до різноманітних поступок, РФ на багато років затягнула підписання «Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною та Російською Федерацією». Вона щонайменше 7 разів переносила цю процедуру, аж поки він був підписаний 31 травня 1997 р. (залишався чинним до 1 квітня 2019 р.). Договір урегулював проблему кордонів.

Історичне джерело

Стаття 1 договору з РФ узаконювала: «Високі договірні сторони як дружні, рівноправні й суверенні держави засновують свої відносини на взаємній повазі та довірі, стратегічному партнерстві та співробітництві».

Багатовекторність зовнішньої політики — безперспективний курс на балансування зовнішньої політики України між країнами ЄС і НАТО та РФ, що призвів до втрати Україною свого міжнародного авторитету, спровокував агресивні дії РФ.

Стаття 2. Високі договірні сторони, відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань за Прикінцевим актом Наради з безпеки та співробітництва в Європі, поважають територіальну цілісність одна одної й підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів».

Уклавши договір, РФ тривалий час безпідставно зволікала з делімітацією кордону. Лише в січні 2003 р. президент РФ В. Путін у Києві підписав «Договір про суходільний кордон». Досі з вини РФ не визначено кордон в Азовському морі та Керченській протоці.

Незважаючи на укладення «великого договору», відносини з Росією залишалися нерівними. На початку 2000-х років відбулося зближення на президентському рівні (протягом 2000–2002 рр. Л. Кучма та В. Путін зустрічалися 18 разів). Разом з тим тісні президентські контакти не перешкоджали РФ обмежувати ввезення українських цукрової та спиртової продукції, крохмалю, металічних труб, арматури, оцинкованого прокату, підвищувати ціни на енергоносії.

Ідея Єдиного економічного простору (ЄЕП). Очевидно, у такий спосіб РФ намагалася спонукати Україну до підписання угоди про Єдиний економічний простір (ЄЕП) з РФ, Білоруссю та Казахстаном, яка й була укладена 19 вересня 2003 р. Щоправда, Верховна Рада України в березні 2004 р. ратифікувала цю угоду з умовою, що вона не суперечитиме Конституції України.

Утягуючи Україну до Єдиного економічного простору, Російська Федерація використовувала насамперед те, що на початку нового століття 80 % українських товарів і послуг можна було безстроково збувати лише на ринку СНД (це було зумовлено технологічною відсталістю української економіки й невисокою якістю більшості продукції та послуг).

Основною метою інтеграції в рамках ЄЕП на першому етапі проголошувалося досягнення Росією, Білоруссю, Україною та Казахстаном, за прикладом Європейського Союзу, чотирьох економічних свобод: вільного переміщення товарів, капіталів, трудових ресурсів і послуг, зрівняння митних тарифів для товарів, увезених з інших країн. Це мало б призвести до утворення зони вільної торгівлі між названими країнами.

На наступному етапі передбачалося запровадження на території ЄЕП єдиної валюти – російського карбованця. Це означало б остаточне залучення України до сфери стратегічного впливу Російської Федерації. Водночас великий російський бізнес, забезпечений дешевими енергоносіями, отримував можливості працювати в знайомому й неконкурентному економічному середовищі та дешево скуповувати підприємства, що через особливості ринку в СНД коштували не більше чверті справжньої ціни.

Після Помаранчевої революції 24 січня 2005 р. В. Ющенко заявив, що Україна не відмовляється від ЄЕП, але в просуванні будь-яких проєктів керуватиметься національними інтересами.

Конфронтація навколо острова Тузла. Разом зі спробами поступового економічного підпорядкування України РФ намагалася утримати Україну у сфері свого геополітичного впливу й імперськими засобами.

Поки дипломати підписували угоду про ЄЕП, російська сторона готувала нову провокацію. На Таманський півострів (РФ) з російської Далекої Півночі було перекинуто потужну будівельну техніку й створено потужне бойове

угруповання. За «самостійним рішенням» губернатора Краснодарського краю в Керченській протоці наприкінці вересня 2003 р. розпочалося спорудження греблі, яка мала з'єднати російську територію з островом Тузла й у такий спосіб примусити Україну поділитися придатною для судноплавства частиною Керченської протоки. Щодоби росіяни насипали по 150–200 м греблі. 30 вересня 2003 р. Міністерство закордонних справ України направило МЗС РФ ноту протесту. Президент України Л. Кучма перервав свій візит до Бразилії й прибув на о. Тузла. У найкоротший термін на острові було зведено заставу прикордонних військ України. Поблизу на рейді вишикувалися прикордонні кораблі. З гучномовців лунало: «Не вимужайте нас расценивать ваши действия как вторжение и провокацию!» Українські ракетні та військово-повітряні сили розпочали навчання, на острів передислокували спецназ, побудували доти. У Києві розпочався набір добровольців для захисту острова від російського вторгнення.

Л. Кучма під час конфронтації навколо о. Тузла. 2003 р.

Історичний факт

Голова адміністрації президента РФ В. Путіна **О. Волошин** у ті дні заявив українським журналістам, що Керченська протока ніколи не буде українською, а якщо треба, то Росія може її залити бетоном чи просто розбомбити.

Лише за 102 м від о. Тузла будівництво завмерло. Розпочалися затяжні переговори щодо розподілу акваторії Азовського моря між Україною та РФ. Визнавши о. Тузла українським островом, РФ домоглася визнання Азовського моря одночасно українським і російським внутрішнім морем. Це теж стало стратегічним прорахунком Л. Кучми.

Досі з вини РФ не розв'язано проблеми передання Україні належної частки закордонної власності колишнього СРСР.

2004 р. РФ брутально втрутилася у внутрішні справи України під час президентських виборів.

Запитання та завдання

1. Поясніть як історики, чому інтеграційні процеси між Україною та Європою доцільно витлумачувати через латинське поняття «*integratio*» — *відновлення*.
2. Якими історичними подіями, що подані в параграфі, можна довести правдивість слів німецького канцлера О. фон Бісмарка, що домовленість з Росією не варта того паперу, на якому вона написана?

3. Розкрийте причини неготовності західних інвесторів інвестувати свої кошти в українські підприємства.
4. Визначте місце України в системі міжнародних відносин на межі століть.
5. Проаналізуйте причини розширення та згортання відносин України із суб'єктами Заходу.

6. Поміркуйте, чому зближення України й РФ відбувалося на початку 2000-х років.
7. Розкрийте згубність політики багатовекторності.

8. А чи трапляються прояви багатовекторності у вашій поведінці та поведінці вашого оточення?

§ 24. Помаранчева революція

- *Наведіть приклади взаємодії двох сил, які постійно протистоять одна одній, проте не можуть існувати одна без одної.*

1. Громадянські передумови революції

Політичне життя будь-якого успішного європейського суспільства розвивається навколо змагання двох вирішальних сил: громадянського суспільства й держави. Держава захищає національні, загальносуспільні інтереси, а громадянське суспільство — інтереси окремої людини, родини, самоврядної громади, не дозволяючи чиновництву зловживати владою.

У 1991 р. українці відновили державу, а громадянське суспільство вони мали збудувати самі. Тобто мусили створити суспільство незалежних громадян, які не тільки усвідомлюють свої права й обов'язки, а й здатні боротися за них, стати творцями політики власної держави, її відповідальними громадянами. Разом зі свідомими й активними особистостями на таку поведінку здатна верства дрібних і середніх власників — т. зв. середній клас, — питома частка яких у демократичних країнах становить 60–80 %. Міцне громадянське суспільство ніколи не збудують наймані працівники, залежні від державного чиновництва та підприємців.

В Україні під тиском економічної політики олігархів середній клас — соціально-економічна основа громадянського суспільства — щойно зародившись, почав занепадати. Нерозвинутість середнього класу частково компенсувалася громадянською позицією найкращої частини інтелігенції, селянства та робітництва, студентської молоді, національно-патріотичних сил, громадських організацій та ін.

Так непомітно для олігархів у незалежній Україні формувалося громадянське суспільство, спроможне виступити проти олігархічних сил і корумпованого чиновництва на захист національних інтересів і загальнолюдських прав.

Революційність подій 2004 р. визначається появою такої складової демократичного політичного життя, як громадянське суспільство, яке після його знищення сталінським режимом уперше відкрито виступило на захист своїх і національних інтересів і продемонструвало, що держава (державне чиновництво) і її політика лише похідні від потреб та інтересів громадянського суспільства.

Помаранчева революція — акти масової громадянської непокори, які виявили силу українського громадянського суспільства, його здатність захистити національні інтереси та загальнолюдські цінності від зловживань олігархату, корумпованого чиновництва. Організована й проведена прихильниками В. Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах, 22 листопада — 27 грудня 2004 р.

2. Президентські вибори 2004 р.

Приводом до розгортання Помаранчевої революції стали президентські вибори восени 2004 р. Помаранчева революція характеризувалася масовими протестами, мітингами, пікетами й іншими актами масової громадянської непокори проти фальсифікації виборів, переходом на сторону опозиції багатьох органів місцевого самоврядування в центральних і західних областях, частини державної бюрократії, дипломатичного корпусу й навіть силових органів. Міліція не виявила готовності до репресивних дій. Керівництво СБУ виступило проти незаконного застосування сили до опозиції та фактично відмовилося «служити» президентові.

Непокору виявила гідна частина четвертої влади. Журналісти публічно засуджували владу за цензуру, т. зв. «темники», адміністративний тиск на ЗМІ.

Нарешті у судах революцію стали підтримувати «помаранчеві» юристи, які домоглися відповідних рішень у Верховному Суді України.

Передвиборча кампанія. Вирішальна боротьба розгорілася між В. Ющенком, лідером парламентського блоку «Наша Україна», і кандидатом від «партії влади», чинним прем'єр-міністром В. Януковичем.

Історичний факт

Політика завжди має елементи вистави, часто неякісної. Так, один з 24 кандидатів Д. Корчинський приїхав на реєстрацію на бронетранспортері, а М. Бродський — на поливальній машині. В. Янукович, заповнюючи анкету, написав слово «професор» з двома літерами «ф».

Із самого початку вибори характеризувалися порушенням законодавства, відвертим нехтуванням правових, демократичних і моральних норм. На В. Януковича працював увесь адмінресурс (районні й обласні адміністрації перетворилися на виборчі штаби урядового кандидата). В. Ющенку безупинно створювали різноманітні перешкоди. Майдани перед приїздом кандидата несподівано починали ремонтувати, у залах зникало світло, виникали проблеми зі зв'язком і транспортом. За ним вели таємне спостереження, від його імені розповсюджували фальшиві листівки, автомобіль В. Ющенка переслідували вантажівкою КамАЗ, його літакам аеропорти відмовляли в посадці, зрештою, було здійснено отруєння діоксином.

Водночас влада вдавалася до відвертого популізму. Так, восени 2004 р. пенсіонерам зненацька збільшили пенсії, освітянам повернули борги по зарплатах.

Кандидати на посаду президента під час передвиборчої кампанії:
В. Ющенко (зліва) і В. Янукович. Фото 2004 р.

Історичний факт

До лікаря на огляд у деяких районах можна було потрапити лише після автографа в підписному листі на користь В. Януковича, у деяких селах худобі робили безплатні щеплення лише в обмін на підпис.

В. Янукович мав підтримку й Російської Федерації. Її ЗМІ відверто працювали на його користь, поширюючи ролики про поділ «Нашою Україною» людей на «I, II і III сорти». 27 жовтня до України на три дні, скориставшись приводом відзначення 60-ї річниці звільнення України від нацистських окупантів, приїхав президент РФ. Це була відверта підтримка кандидатури В. Януковича президентом чужої держави, брутальне втручання у внутрішні справи України.

Напруження перед виборами нагніталось. 29 жовтня В. Янукович виступив зі зверненням, яке завершив гнівними звинуваченнями тих, хто «шттовхає країну та її народ до кривавого громадянського протистояння». В. Ющенко та Ю. Тимошенко закликали своїх прихильників не піддаватися на провокації. Лідери опозиції попередили, що зберуть у Києві «сотні тисяч організованих людей, якщо влада спробує переписати волевиявлення народу».

Перший тур виборів. Вибори 31 жовтня пройшли відносно спокійно. Водночас були зафіксовані й відверті правопорушення: побиття спостерігачів, викрадення й псування бюлетенів, напади на журналістів, багаторазові голосування за відкріпними талонами, адміністративний тиск на виборців тощо.

Історичний факт

Уже в першому турі виборчий штаб В. Ющенка заявив про наявність спеціального сервера в адміністрації президента, що давав змогу втручатися в роботу сервера ЦВК при опрацюванні інформації про вибори. Адміністрація президента згодом визнала наявність сервера, але вперто твердила, що за його допомогою проводили лише паралельний підрахунок даних.

По-різному оцінили вибори й міжнародні спостерігачі. Вони фіксували численні порушення, а спостерігачі від країн СНД називали вибори «взірцевими». Незважаючи на нерозбірливість у засобах, провладний кандидат не набрав абсолютної більшості голосів.

Другий тур виборів. На цьому етапі до «роботи» долучилися священники УПЦ Московського патріархату. Вулицями ходили дивні процесії з іконами та портретами В. Януковича. У храмах ганьбили В. Ющенка й вихваляли його опонента.

Напруженість у суспільстві наростала. У ряді міст відбулися мітинги молоді проти фальсифікації виборів. 18 листопада 2004 р. під тиском опозиції Верховна Рада України проголосувала про заборону відкріпних талонів як засобу масової фальсифікації виборів. Проте Президент України Л. Кучма відмовився підписати цей закон.

21 листопада 2004 р. відбувся другий тур виборів. За ходом виборів пильно слідувало телебачення, що повідомляло про колони автобусів і десятки потягів у регіонах, переповнених людьми з відкріпними талонами. Вони організовано курсували від міста до міста Центральної та Західної України, а їхні пасажери поспішали з відкріпними талонами на дільниці. Надходили повідомлення й про напади на виборчі дільниці, де передбачалася перемога В. Ющенка, і вкидання

до урн заздалегідь надрукованих бюлетенів цілими пачками, про несподіване виключення представників опозиції зі складу виборчих комісій тощо.

Увечері дані екзитполу засвідчили, що за В. Ющенко проголосувало 52,9 %, за В. Януковича — 44,2 %, проти обох — 2,8 %. Ця інформація дедалі більше не збігалася з даними ЦВК. О 21-й годині сервер ЦВК несподівано припинив роботу в автоматичному режимі. Підрахунок голосів було переведено в ручний режим.

3. Початок революції

Відверте шахрайство призвело до революційного вибуху. Уранці 22 листопада на майдан Незалежності та Хрещатик прийшли обурені фальсифікаціями громадяни. До вечора там зібралось майже 150–200 тис. демонстрантів. Подібні Майдани організовували в усіх великих містах заходу та центру України, рішуче протестуючи проти «украдених виборів». Цього ж дня представники Євросоюзу заявили, що вибори «не повністю відповідають» демократичним нормам. Зате В. Путін привітав В. Януковича з перемогою.

23 листопада розпочалися страйки київських вишів. У наступні дні страйк підтримали студенти більшості вишів заходу та центру України. З публічним протестом виступили працівники посольства України в США та в ряді інших країн.

Історичний факт

Увечері 23 листопада Комітет виборців України заявив, що в другому турі було сфальсифіковано принаймні 2,8 млн голосів.

На ранок 24 листопада на майдані Незалежності та Хрещатику було поставлено понад 300 наметів. У металевих діжках палахкотів вогонь для обігріву демонстрантів. Кияни несли мешканцям наметового містечка теплий одяг, гарячі напої, канапки. В установах Києва розпочався стихійний збір коштів для Майдану. Демонстрантів підтримували ресторани швидкого харчування. Мітинг на майдані Незалежності не припинявся: виступи політиків і громадських діячів змінювалися виступами артистів і музикантів. Увечері прихильники В. Ющенко зайняли Український дім, що на Європейській площі. Намети «помаранчевих» з'явилися на вулиці Банковій, за 100 м від загонів спецназу.

Осердя Помаранчевої революції.
Фото. 2004 р.

Розділ V. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Увечері 24 листопада о 18.50 голова ЦВК С. Ківалов оприлюднив офіційні результати виборів: за В. Януковича — 49,46 % голосів, за В. Ющенко — 46,61 %. Через годину держсекретар США К. Пауелл заявив, що США не визнають результати виборів. Так само вчинив комітет закордонних справ Європарламенту. Депутати німецького парламенту з'явилися на засідання з помаранчами, а депутати грузинського парламенту — з помаранчевими стрічками.

25 листопада опозиція утворила Комітет національного порятунку, очолений В. Ющенком. Цього ж дня демонстранти зайняли Будинок профспілок. Мер Києва дозволив демонстрантам користуватися приміщенням Київської міської ради на Хрещатику.

На вечірньому мітингу 25 листопада на майдані Незалежності один з радників голови СБУ в присутності 5 своїх колег закликав правоохоронні органи уникати силових дій. Заява СБУ була зумовлена спокусою «партії влади» спровокувати сутички, а потім застосувати силу заради «наведення конституційного ладу». Утілення цього сценарію дало б змогу чинному президенту Л. Кучмі продовжити свої повноваження.

26 листопада до Києва зі сходу привезли майже 20 тис. прихильників В. Януковича. Удень вони почали з'являтися в центрі Києва. Іноді траплялися конфлікти, проте в більшості випадків «помаранчеві» пропонували «біло-синім» їжу, гарячі напої, демонстрували доброзичливість, що не підходило до образу «зоологічних націоналістів». Отже, силовий сценарій не вдався.

Історичний факт

Біло-синя пропаганда зображала учасників Майдану й «кривавими посіпаками німецьких нацистів», і «американськими запроданцями». Найм'якшою характеристикою було зображення їх як жертв американських технологій, іноді зловісно, іноді комічно. Так, на одному з мітингів на підтримку В. Януковича його дружина заявила, що на Майдан завезено «американські валянки», а його мешканці перебувають під дією наркотиків, якими були наколоті спеціально завезені апельсини.

26 листопада в Маріїнському палаці відбулися перші переговори між В. Ющенком і В. Януковичем за участі президента Л. Кучми та міжнародних посередників: президентів Польщі, Литви, представника Євросоюзу та ін. Основним підсумком переговорів стало взаємне зобов'язання утримуватися від застосування сили.

27 листопада Верховна Рада України ухвалила постанову про недовіру до Центральної виборчої комісії й оголосила результати виборів недійсними.

Увечері 27 листопада в Кончі-Заспі відбулася нарада керівників силових структур, президента Л. Кучми та прем'єра В. Януковича. За твердженням іноземних журналістів, В. Янукович вимагав розгону Майданів і проведення своєї інавгурації. Л. Кучма відмовився від силового варіанта, а прем'єр звинуватив його в зраді.

Тим часом Донецька, Луганська, Харківська й Одеська обласні ради та Верховна рада Криму стали на шлях руйнування цілісності України. 28 листопада в м. Северодонецьку на сумнозвісному з'їзді депутатів усіх рівнів сходу та півдня України пролунали заклики до «федералізації» України та приєднання до Росії. 1 грудня Верховна Рада засудила антиконституційні дії сепаратистів. Проти них було порушено кримінальні справи, які потім закінчилися нічим.

Використовуючи повноваження прем'єр-міністра, В. Янукович підштовхував країну до кривавого сценарію. 28 листопада до стану бойової готовності було приведено війська спецназу, дислоковані під Києвом — у Василькові та Петрівцях. Приготування зупинилися лише після того, як керівництво СБУ попередило, що його спецпідрозділи виступлять на захист демонстрантів. Відіграв роль і зовнішньополітичний тиск. Л. Кучму було попереджено, що в разі кровопролиття його організаторів буде звинувачено в злочині проти людства.

Вагому роль у перемозі Помаранчевої революції відіграло позбавлення В. Януковича посади прем'єра, а отже, адміністративного ресурсу. 1 грудня Верховна Рада, оточена демонстрантами, 228 голосами відправила уряд В. Януковича у відставку. 3 грудня Верховний Суд України скасував ухвали ЦВК за результатами другого туру виборів 21 листопада як неправомірні й ухвалив провести повторне голосування 26 грудня 2004 р.

Це рішення Майдан сприйняв з небаченим ентузіазмом. Безперервна демонстрація перетворилася на народне гуляння з елементами карнавалу. Змінений закон про вибори звів до мінімуму видання відкріпних талонів і голосування вдома, що найактивніше використовували фальсифікатори. До України приїхала небачена кількість спостерігачів від міжнародних організацій, Світового конгресу українців, «Freedom House» і багатьох інших.

26 грудня 2004 р. відбулося повторне голосування. Уже вночі, 27 грудня, стало зрозуміло, що переможцем виборів став **Віктор Ющенко**. За остаточними даними, він отримав 51,99 % голосів виборців, а В. Янукович — 44,2 %.

Віктор Ющенко — народився 23 лютого 1954 р. в с. Хоружівці Недригайлівського району Сумської області в сім'ї сільських учителів. 1975 р. закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут. Розпочав трудовий шлях помічником головного бухгалтера колгоспу.

Протягом 1993–2000 рр. — голова Національного банку України, протягом 1999–2001 рр. — прем'єр-міністр України Лідер Помаранчевої революції. Протягом 2005–2010 рр. — Президент України.

Віктор
Ющенко

4. Конституційна реформа 2004 р.

Після прийняття Конституції України у 1996 р. до днів Помаранчевої революції проведення конституційної реформи ініціювалося двічі. 16 квітня 2000 р. за ініціативою Л.Кучми було проведено всеукраїнський референдум за народною ініціативою з приводу розширення повноважень Президента України й відповідного звуження повноважень Верховної Ради (розширення підстав для дострокового припинення повноважень Верховної Ради, скасування недоторканості депутатів, скорочення їхнього числа до 300 та ін.). Проте явне домінування президента над Верховною Радою так і не було узаконене її конституційною більшістю. Цьому противилися навіть прихильники президента.

Другу спробу здійснили навесні 2004 р. Не маючи гідної кандидатури проти В. Ющенка на осінні вибори президента, олігархат вирішив перетворити Україну

Розділ V. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

на парламентсько-президентську республіку, щоб позбавити майбутнього президента можливостей обмежувати їхні зловживання.

Найвишого напруження боротьба за зміну форми республіки досягнула 8 квітня 2004 р. Щоб отримати необхідних 300 голосів, президентська адміністрація та її голова В. Медведчук організували найпотужніший тиск на депутатів парламенту. Оскільки пропрезидентських фракцій явно не вистачало, тиснули (купуючи, погрожуючи) на мажоритарників і депутатів з опозиційних фракцій. У день голосування всіх депутатів повернули з відряджень, змусили скасувати всі ділові зустрічі. Деяких депутатів привезли навіть з лікарень... проте 6 голосів не вистачило. Коли на табло висвітилася цифра 294, опозиція заспівала «Ще не вмерла України...» і почала скандувати: «Ю-щен-ко!»

Під час Помаранчевої революції, в умовах максимального загострення політичної кризи, у ніч з 6 на 7 грудня, під час третього раунду «круглого столу» між В. Ющенком і В. Януковичем, за участі чинного Президента України Л. Кучми, окремих лідерів держав і міжнародних організацій, серед ряду пропозицій щодо врегулювання кризи, Л. Кучма запропонував проведення конституційної реформи. В. Ющенко дав згоду, щоб не допустити силового сценарію, мусованого «партією влади», та спонукати опонентів визнати свою перемогу. Уже 8 грудня Верховна Рада ухвалила конституційну реформу.

Відповідно до неї з **1 січня 2006 р.** Україна ставала *парламентсько-президентською республікою*. Центр влади від президента зміщувався до парламенту й уряду. Загалом нова конституційна схема влади була досить чіткою. Повноваження Президента України передбачали: керівництво зовнішньою політикою, обороною, внутрішньою безпекою, а також роботою голів місцевих державних адміністрацій. Решту справ внутрішньополітичного управління передавали Кабінету Міністрів і Раді національної безпеки й оборони. Зосередження названих повноважень у руках президента було цілком виправданим і давало можливість швидко ухвалювати рішення, необхідні для гарантування безпеки й територіальної цілісності України. Водночас запроваджувалася пропорційна виборча система із закритими списками.

Реформи домагалися «партія влади» й олігархи, щоб позбавити В. Ющенка сильної президентської влади заради здійснення прогресивних перетворень.

Запитання та завдання

1. Визначте характер чинників, які зумовили Помаранчеву революцію.
2. Розкрийте зміст віхових подій Помаранчевої революції.
3. Назвіть чинники, які перешкодили реакційним силам вдатися до кривавого сценарію придушення революції.

4. Поясніть причини проведення та сутність реформи 2004 р.
5. Поміркуйте, чи достатньо лише ухвалення Основного Закону, щоб змінити життя суспільства на краще.

6. Чому сучасне українське громадянське суспільство здатне на революцію, проте не спроможне контролювати владу й олігархів після революції?

7. Охарактеризуйте ваше (і вашого молодіжного оточення) ставлення до виборів. Поміркуйте, чи може активна позиція молоді вплинути на майбутнє нашої країни.

§ 25. Українські суспільство та держава у 2005–2013 рр.

- Якщо вам запропонують покращення життя за умови, що доведеться час від часу виконувати чийсь накази, якою буде ваша поведінка?

1. Суспільно-політичне життя України у 2005–2009 рр.

Після перемоги Помаранчевої революції переважна частина суспільства певний час жила в передчутті сприятливих глибоких перетворень. Здавалося, що швидке й безкровне повалення корумпованої влади гарантує не менш швидкий розвиток демократії, очищення влади, утвердження вільного ринку, прорив в економіці, зміни в соціальній політиці тощо. Цим настроям сприяло й зростання авторитету України в Європі та світі. Перші візити В. Ющенка до Європи та США стали тріумфом самоповаги українців, які побачили, з яким захопленням сприймає світ нового лідера України та його гучні заяви.

Проте В. Ющенко, маючи протягом першого року президентства широкі повноваження для здійснення радикальних перетворень, ними не скористався. Тим часом Кабінет Міністрів, очолений Ю. Тимошенко, поступово наповнював бюджет, зменшував суму державного боргу, створював рівні умови для бізнесу, підвищував рівень доходів громадян.

На жаль, перші успіхи були знівельовані внутрішніми конфліктами «помаранчевої» команди, які й призвели до відставки на початку вересня 2005 р. уряду Ю. Тимошенко. Водночас В. Ющенку для проведення реформ не вистачало також пропрезидентської більшості у Верховній Раді. Зате існувала потужна опозиція, що відстоювала інтереси олігархів. Тому для підтримки нового прем'єра Ю. Єханурова президенту довелося заручитися підтримкою парламентської опозиції В. Януковича.

Новий уряд зосередився на вирішенні поточних завдань, зберігав економічну стабільність і передбачуваність. Успішна політика посприяла визнанню України державою з ринковою економікою Європейським Союзом, а потім — США.

Успішній діяльності уряду Ю. Єханурова дедалі більше перешкождала Російська Федерація, забороняючи український експорт м'яса, молока, металу, піднявши на початку 2006 р. ціну на газ майже вдвічі. Підвищення цін на всі товари й послуги, інфляція зумовили зниження реальних доходів українців.

З 1 січня 2006 р. Україна стала **парламентсько-президентською республікою**. Тепер демократичні перетворення залежали насамперед від рішень парламенту та сформованого ним уряду. Оскільки вибори 26 березня 2006 р. до Верховної Ради відбулися на негативному економічному тлі, в умовах відчуження та суперництва «помаранчевих» сил, протистояння їм олігархів,

Виступ В. Ющенка в Конгресі США.
2005 р.

найбільше місць у Верховній Раді здобула Партія регіонів України (ПРУ) – 186 місць. Далі розмістилися «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ) – 129, «Наша Україна» – 81, Соціалістична партія України (СПУ) – 33, Комуністична партія України (КПУ) – 21 депутатське крісло. Оскільки жодна сила не набирала парламентської більшості (226 голосів), щоб запропонувати свого прем'єра, деякі партії мали об'єднатися в коаліцію. Упродовж квітня–липня в парламенті проводилися виснажливі переговори щодо утворення правлячої коаліції. Лідер соціалістів О. Мороз спочатку схилився до коаліції з БЮТ і «Нашою Україною» – «коаліції демократичних сил», але зрештою приєднався до ПРУ та КПУ, отримавши посаду спікера. Утворена «антикризова коаліція» на посаду прем'єра висунула кандидатуру лідера «регіоналів» В. Януковича.

Здобувши провідні позиції в державі, «антикризова коаліція» вирішила позбавити Президента України В. Ющенка можливості впливати на політичний курс країни за допомогою президентського вето. Для подолання вето потрібна була конституційна більшість – 300 голосів. Для цього правляча коаліція, усупереч засадам парламентської демократії, почала «перетягувати» до себе депутатів з опозиційних фракцій БЮТ і «Нашої України». Протистоячи антиконституційним діям, президент 2 квітня 2007 р. розпустив Верховну Раду України. Восени відбулися позачергові вибори. Новий уряд на чолі з Ю. Тимошенко в грудні 2007 р. сформував коаліцію з фракцій БЮТ, «Нашої України» і «Народної самооборони». Діяльність уряду знову суттєво гальмувалася протистоянням В. Ющенка та Ю. Тимошенко. З 2008 р. на успішну діяльність уряду дедалі більше впливала світова економічна криза.

Однак визначальною причиною невдач «помаранчевої» влади стала спроба використати для оновлення суспільства стару колосальну бюрократичну адміністративну систему, завжди налаштовану на обслуговування лише власних інтересів. Цей системотворчий «недолік» передбачалось усунути шляхом заміщення старих чиновників новими – революційними. На шкоду реформам це відбувалося не з огляду на професійні якості, а з огляду на лояльність до нової влади та позірний «патріотизм». Тому до системи управління потрапило багато з тих, хто шукав владних переваг. Щірі ж реформатори, хоча й прагнули підпорядкувати владу потребам суспільства, проте не мали для цього належної компетентності чи політичної волі. Зрештою, управлінську систему охопив справжній хаос, у якому вижили досвідченіші старі кадри, які з часом перетворилися на рушійну силу для реваншу В. Януковича.

Головним здобутком Помаранчевої революції стало повернення України до давньої демократичної традиції, за якою влада не призначається й не передається в спадок. Владу може обирати лише народ та усувати, якщо вона не виконує своїх обов'язків. Отже, незважаючи на поразку, Помаранчева революція утвердила Україну як демократію, на жаль, нестабільну, з такими проявами, як корупція, відсутність незалежних масових профспілок, залежні від олігархів партії, ЗМІ, суди та ін.

2. Суспільно-політичне життя України у 2010–2013 рр.

Поступовий відхід від курсу реформ, зниження життєвого рівня та внутрішні чвари «помаранчевої» команди призвели до реваншу В. Януковича та Партії регіонів на президентських виборах 2010 р.

З приходом до влади «біло-синіх» в Україні розпочався період реакції, реваншу олігархічних сил сходу України. Ця влада базувалася як на опануванні всіма гілками влади, так і на потужній розгалуженій Партії регіонів, яку підтримували найбагатші олігархічні клани.

Щойно отримавши президентські повноваження, В. Янукович розпочав відкрити узурпацію влади. Завдяки депутатам-перебіжчикам було сформовано уряд.

Конституційні зміни восени 2010 р. Конституційний Суд під тиском олігархату й В. Януковича виніс антиконституційну ухвалу, що скасовувала конституційну реформу 2004 р. Україна знову стала **президентсько-парламентською республікою**, у якій, на думку експертів, президент мав майже не обмежену владу. У такий спосіб В. Янукович отримав владні повноваження, набагато ширші за ті, з якими його обирали, зокрема право звільняти весь уряд, формувати склад міністерств і відомств, Генеральної прокуратури тощо. Нова «партія влади» («донецькі») узяла під контроль підприємництво. Левову частку економіки особисто контролював старший син В. Януковича. Нову владу формували за принципом особистої відданості. Тому на більшість чільних посад призначали вихідців з Донецчини.

В Україні було встановлено авторитарну владу кримінально-олігархічного угруповання сім'ї В. Януковича та його найближчого оточення. Країну охопили повальна корупція, масові порушення прав людини, утиски свободи слова, переслідування опозиції. Правоохоронна система поєдналася з криміналом. Її головною метою став захист інтересів можновладців. Люди без влади та великих грошей не мали ніяких можливостей домогтися правосуддя.

Історичне джерело

Колишня уповноважена Парламентської асамблеї Ради Європи в справах України **Ханне Северінсен** так прокоментувала формування влади В. Януковичем: «Я дуже занепокоєна. Я завжди знала, що в Україні вразлива демократія. Але я навіть не уявляла, що за два місяці, відколи працює новий президент, він використав усе для того, щоб підпорядкувати собі уряд, скасувати результати виборів 2007 р., повністю підкорити собі Вищу раду юстиції, Верховний Суд, СБУ й навіть парламент».

У національно-культурній сфері під гаслами протистояння націоналізму посилювався тиск на українство й українську культуру. Одночасно розпочалося «загравання» з національними меншинами в контексті політики так званої полікультурності. Політика ПРУ поставила під сумнів європейські перспективи України. Відхід від них для українського громадянського суспільства означав втрату навіть віддалених перспектив утвердження принципів верховенства права, демократичних прав і свобод особистості. Відверте нехтування ними викликало глухе обурення українського суспільства.

Наступ на громадянське суспільство проявився й у посиленні тиску на його соціально-економічну основу — малий та середній бізнес. У цивілізованому світі він є локомотивом економіки, а «донецькі» розглядали його винятково як джерело надходжень до бюджету. Ухвалений владою Податковий кодекс ускладнив

«Податковий Майдан». 2010 р.

роботу малого бізнесу й призвів до «податкового Майдану», який, проте, зазнав поразки.

Використовуючи владу, донецький напівкримінальний «бізнес» здійснював активний переділ власності на користь своїх або споріднених підприємницьких структур. Суспільно-політичне життя 2011 р. було збурене скасуванням пільг для «чорнобильців» і хвилею масових протестів з цього приводу. Реакція на ініціативи влади засвідчила, що в суспільстві зростає недовіра до влади, яка однією рукою «загвинчує гайки» для більшості, а іншою потурає корупції й безкарності для «обраних».

Суспільно-політичне життя характеризувалося й відвертим глумом над громадянським суспільством. «Партія влади» відверто демонструвала свою могутність і посилювала в суспільстві відчуття зневіри, безнадії, байдужості, особистої нікчемності, безпросвітної бідності й залежності від «сильних світу цього». Так, коли світ справедливо обурювався ув'язненням Ю. Тимошенко та вимагав її звільнити, В. Янукович давав чітко зрозуміти, що він цього ніколи не зробить, незважаючи на те, що 30 квітня 2013 р. Міжнародний суд визнав її невинною. Коли «чорнобильці», голодуючи, падали на коліна перед чиновниками, суд заборонив їм акцію протесту «у зв'язку із загрозою тероризму». Коли мітингувальники поламали огорожу перед Верховною Радою, її швидко відновили, пояснюючи тим, що це огорожа Маріїнського парку, а парки «у всьому світі мають огорожу».

У 2012 р. суспільно-політичне життя завирувало з приводу ухвалення Верховною Радою Закону «Про засади державної мовної політики». Закон створював переваги для вживання російської мови. Як наслідок, улітку розгорілись акції протесту – «мовний Майдан».

Злочинне привласнення державного, громадського й особистого майна стало способом існування влади. Грабіжницький тиск на підприємців швидко виснажував економіку. Якщо в перший рік після приходу В. Януковича до влади її рівень за інерцією ще зростав, то 2013 р. розпочалося різке зниження.

Історичний факт

За оцінками експертів, режим В. Януковича за неповні чотири роки вкрав з державного бюджету та вивів з країни від 20 до 30 млрд доларів.

Саме в ці роки Україна посіла 3-є місце у світі за витратами на президента країни, поступившись лише РФ і США. Офіційні витрати на один день Президента України становили 229 тис. доларів.

Системне пограбування держави та приватного бізнесу загострило соціально-економічну ситуацію. Масового характеру набуло затримання зарплат працівникам бюджетної сфери. Ситуацію не рятували навіть великі позики за кордоном.

Режим В. Януковича розпочав цілеспрямовану зміну зовнішньополітичного курсу України. Хоча з вуст лунали проєвропейські слова, справи засвідчували проросійський рух. Так, було заявлено про відмову від вступу до НАТО, ухвалено закон про позаблоковий статус України. Розпочалось укладання з РФ відверто шкідливих для українських інтересів угод, на зразок Харківських – про продовження перебування російського флоту в Криму.

Україна почала втрачати іноземних інвесторів. Їх жахали корупція, несправедливі українські суди, часта зміна норм господарювання, вузькість ринку, зумовлена бідністю українців. У 2010–2013 рр. Україну залишили майже 30 потужних іноземних компаній. Їхнє місце займали російські, опановуючи насамперед стратегічні галузі виробництва: кольорову металургію та енергетику.

Отже, наростала історична небезпека втягнення нашої держави до Митного та Євразійського союзів, заснованих РФ. Переїнявшись примарними ідеями відновлення імперії, Кремль потребував українських ресурсів – природних, геополітичних і людських, тому всіляко підтримував в Україні злочинську владу.

3. Загострення відносин з Російською Федерацією

Російські політики у відносинах з Україною й на початку нового тисячоліття продовжили керуватися імперськими історичними міфами, нібито Україна є частиною Росії, а тому має перебувати в нерозривному зв'язку з нею; росіяни й українці є одним народом; незалежна Україна є історичною аномалією, зумовленою «зрадництвом» українців і «підступами» європейського Заходу й іншими нісенітницями.

Коли Україна чітко визначила свій курс на євроінтеграцію, Російська Федерація відразу ж вирішила вдатися до газового шантажу, демонстративно закривши крани 4 січня 2006 р. Сторони уклали договір, за яким Україна купувала газ по 95 дол. США за 1000 м³. З того часу тема газу та його транспортування теренами України стала постійним джерелом напруження між державами. Унаслідок чергової російсько-української «газової війни» на межі 2008 і 2009 р. український прем'єр Ю. Тимошенко підписала контракт, за яким у 2009 р. середньомісячна ціна газу становила 228 дол., а до 2012 р. зросла до 426 дол. за 1000 м³.

Москва в будь-який спосіб перешкоджала зближенню України з ЄС і НАТО. Коли у 2008 р. на Бухарестському саміті Північноатлантичного блоку вирішувалося питання про надання Україні та Грузії плану дій щодо набуття членства в НАТО, Москва використала всі важелі впливу на європейські держави, щоб Франція та Німеччина відмовилися від такого рішення. Водночас Кремль заявляв, що іншою справою є асоціація України з Євросоюзом, яка нікому не зашкодить.

В Україні Москва організувала антинаївські виступи, підтримувала проросійські рухи, неадекватно реагувала на тему Голодомору 1932–1933 рр., визнаного в Україні геноцидом українського народу. Російські ЗМІ проводили справжню українофобську інформаційну політику. Як наслідок, у 2008 р. більшість росіян вважали Україну ворожою державою.

Президент В. Янукович і прем'єр-міністр України М. Азаров проводили відверто проросійську політику, нехтуючи національними інтересами України. Так, у квітні 2010 р. були укладені Харківські угоди, за якими Севастополь мав залишатися базою Російського флоту аж до 2042 р. За це Україна отримувала знижку на російський газ.

4. Харківські угоди

У 1996 р. була ухвалена Конституція України, яка забороняла базування на її теренах будь-яких іноземних військових формувань. Тому в 1997 р. між Україною та РФ було підписано міждержавну угоду про умови тимчасового перебування флоту РФ у Севастополі до 2017 р. Однак росіяни планували взяти під повний контроль щонайменше Севастополь як головну базу флоту й після 2017 р., тому постійно впливали на українських політичних діячів. Найбільш податливим став проросійський виходець з Донбасу В. Янукович. Ще будучи у 2006 р. прем'єр-міністром, він заявив, що ймовірно є перебування Чорноморського флоту РФ на території України й після 2017 р., на вигідних для обох сторін умовах.

Через 4 роки, коли В. Янукович за підтримки РФ став президентом, доля Чорноморського флоту РФ на теренах України після 2017 р. була вирішена. **21 квітня 2010 р.** в Харкові було підписано, а потім за 6 днів ратифіковано нову міждержавну угоду про перебування російського флоту в Севастополі. Угода продовжила термін дії ще на 25 років — до 2042 р. Оплата за перебування флоту складалася з щорічних платежів 100 млн дол. і додаткових коштів — за рахунок зниження на 100 дол. ціни на газ, установлені чинним контрактом.

Однак поступки на користь РФ не покращили відносини. РФ лише посилювала тиск. Вона вимагала контроль над українською газотранспортною системою, вступ України до Митного союзу. Прагнучи економічного підпорядкування України, РФ, усупереч «Договору про зону вільної торгівлі між країнами СНД», обмежувала ввезення українських товарів на російський ринок, розпочала спорудження обхідних газогонів до Європи.

В. Янукович вирішив використати геополітичне становище України. Звичайно, головну роль відіграли економічні й цивілізаційні потреби України. Упродовж 2012–2013 рр. переговори про асоціацію з ЄС проводилися прискореними темпами. З'явилися ґрунтовні підстави сподіватися на підписання відповідної угоди на Вільнюському саміті ЄС у листопаді 2013 р.

Це відразу ж призвело до напруження відносин з РФ на всіх рівнях. У серпні 2013 р. Росія розпочала експортну блокаду українських товарів. У російських ЗМІ розпочалася безпрецедентна антиукраїнська істерія з погрозами відреагувати на угоду економічними санкціями.

Макарони по-флотськи від Януковича

Політична карикатура
на Харківські угоди

Водночас за лаштунками політичної істориї щодо зневажання захисту українських інтересів, демонстрованої для української та світової громадськості, РФ готувалася до вирішального удару по суверенітету України. За домовленістю з В. Януковичем, на більшість керівних посад у силових відомствах, включаючи міністра оборони, керівника розвідки, внутрішніх військ, СБУ та ін., були призначені російські офіцери, російські громадяни, російські агенти, які розгорнули діяльність на шкоду інтересам України.

Запитання та завдання

1. Пригадайте з всесвітньої історії, які країни на пострадянському просторі зуміли стати демократичними чи хоча б нестабільно демократичними.
2. Визначте чинники, через які «помаранчева» команда не зуміла сформувати уряд після виборів 2006 р.

3. Використовуючи попередній матеріал, прослідкуйте, які політичні сили намагалися маніпулювати формою республіки, з якою метою.
4. Пригадавши матеріал 10 класу про закономірності функціонування радянської номенклатури, поясніть причини кар'єрного зростання В. Януковича.

5. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику України за президентства В. Януковича.
6. Поясніть, чому, незважаючи на проросійський курс, відносини з Російською Федерацією залишалися напруженими навіть за президентства В. Януковича.

7. Поясніть, чому українська демократія виявилася такою вразливою перед натиском команди В. Януковича.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5

Інтеграція України в європейський та світовий економічний простір:
виклики й відповіді

Знання, необхідні для виконання практичного заняття

Інтеграція (від латин. *integratio* — поповнення, відновлення) — об'єднання в єдине ціле яких-небудь частин або елементів у процесі розвитку.

Інтеграція економічна — процес зближення, посилення взаємозв'язку, об'єднання економік ряду країн, їхня співпраця.

Дослідники визначають два шляхи інтеграції України в європейський та світовий економічний простір. *Перший* — входження до складу чинних міжнародних (глобальних) організацій. *Другий* — налагодження двосторонніх відносин з окремими державами, сусідніми регіонами. Серед географічних напрямів економічної інтеграції природно виокремлюють азіатський, американський, африканський, східно-європейський, західноєвропейський вектори.

Українців не мають лякати значні відмінності із західним світом, від якого нас понасилницьки відокремила Російська імперія понад 300 років тому (відлік ведемо від поразки під Полтавою). Як засвідчує історичний досвід, інтеграційні процеси швидше відбуваються між країнами не лише через їхню якомога більшу подібність. Для зближення потрібні і якісні відмінності. Саме вони сприяють взаємному доповненню. Подібні не потребують продукції одна одної.

Завдання для виконання практичної роботи

1. Заповніть у зошитах таблицю, з'ясувавши час вступу до організації України.

Назва організації, членом якої є Україна	Час створення, штаб-квартира	Час вступу до організації України
ООН — Організація Об'єднаних Націй	1945 р., Нью-Йорк	

ГУАМ — Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова	1997 р., Київ	
ОЧЕС — Організація чорноморського економічного співробітництва	1999 р., Стамбул	
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі	1995 р., Відень	
Рада Європи	1949 р., Страсбург	
СОТ — Світова організація торгівлі	1995 р., Женева	
Організації, з якими співпрацює Україна чи є асоційованим членом		
ЄС — Європейський Союз	1992 р., Брюссель	
НАТО — Організація Північноатлантичного договору	1949 р., Брюссель	

2. Визначте чинники, які загрожують Україні перетворенням на сировинний додаток до розвинених західних економік, депопуляцією, втратою ідентичності та пауперизацією.

3. Визначте, який різновид інтеграції відображають уривки з документів.

— Хто приймає рішення про направлення підрозділів ЗСУ до інших держав?

— Як гілки влади України контролюватимуть одна одну в цих рішеннях?

— Чому багато років особливого партнерства України й НАТО та положення наведеного документа не стали перешкодою для агресії РФ проти України?

Уривок із Закону України «Про порядок направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав» від 02. 03. 2000 р.

«Стаття 7. Прийняття рішень щодо направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав

Рішення про направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав приймає Президент України з одночасним поданням до Верховної Ради України законопроекту про схвалення такого рішення (...).

Рішення Президента України про направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав підлягає схваленню Верховною Радою України відповідно до пункту 23 статті 85 Конституції України...».

Уривок з Декларації про доповнення Хартії про особливе партнерство між Організацією Північноатлантичного договору та Україною, підписаної 9 липня 1997 р. (21 серпня 2009 р.)

«Організація Північноатлантичного договору (НАТО) та Україна, що іменуються надалі НАТО та Україна (...)

— нагадуючи, що взаємовигідні відносини між НАТО та Україною за минулі два-надцять років особливого партнерства зробили та робитимуть у майбутньому свій внесок у забезпечення регіональної та євроатлантичної безпеки; (...)

Вносять до Хартії про особливе партнерство доповнення, відповідно до яких Комісія НАТО–Україна відіграватиме провідну роль у (...):

— сприянні зусиллям України, спрямованим на продовження політичних, економічних та оборонних реформ у контексті її євроатлантичних прагнень, метою яких є членство в НАТО, концентруючи увагу на ключових демократичних та інституційних перетвореннях.

На додаток до передбачених Хартією регулярних зустрічей для проведення консультацій та розвитку співробітництва Комісія НАТО–Україна скликатиметься на вимогу України... якщо Україна відчуватиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності чи безпеці».

4. Ознайомтеся з коротким змістом і назвами розділів Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Використовуючи матеріал Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, визначте, які питання регулює угода в контексті «Політичної асоціації» і «Економічної інтеграції».

У *преамбулі* та *Розділі I* «Загальні цілі та принципи» ідеться про засади, на яких заснована асоціація. Це передусім забезпечення прав і визначальних свобод людини, а також повага до принципу верховенства права, дотримання принципів суверенітету й територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності. Вагому роль відіграють принципи вільної ринкової економіки.

Розділ II «Політичний діалог і реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері закордонних справ і політичної безпеки» підпорядковані питанням співробітництва з метою поширення регіональної стабільності, зміцнення миру та міжнародного правосуддя, спільної (конвергентної) політики безпеки й оборони, попередження конфліктів, боротьби з тероризмом, контролю над озброєнням, нерозповсюдження нових видів смертоносної зброї та роззброєння.

Розділ III «Юстиція, свобода і безпека». Він ще раз утверджує принципи верховенства права, гарантування правосуддя, незалежності й неупередженості судової системи. Розділ передбачає співпрацю членів ЄС у боротьбі з «відмиванням» грошей, фінансуванням тероризму, поширенням наркотиків, організованою злочинністю.

У *розділі IV* «Торгівля й питання, пов'язані з торгівлею» ідеться про створення «поглибленої та всеохопної зони вільної торгівлі». Цей розділ становить 2/3 обсягу основної частини Угоди. Він передбачає лібералізацію торгівлі як товарами, так і послугами, лібералізацію руху капіталів і до певної міри — руху робочої сили, а також механізми врегулювання можливих суперечок.

Розділ V «Економічне та секторальне співробітництво» має на меті узгодження економічної політики в галузях енергетики, транспорту, екології, промисловості, сільського господарства, оподаткування, освоєння космосу, охорони здоров'я, культури, освіти тощо.

Розділ VI «Фінансове співробітництво» окреслює механізми отримання Україною фінансової допомоги від ЄС, поглиблення спільної боротьби з шахрайством, корупцією тощо.

Розділ VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» містить питання введення Угоди в дію, здійснення моніторингу (нагляду) за її реалізацією. Передбачено також можливість всебічного перегляду Угоди після 5 років набуття нею чинності.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ V

«СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ»

Основною суперечністю новітнього українського державного будівництва була ситуація, коли найчисельнішим суб'єктом державотворення стала колишня номенклатура, яка ставилася до державного суверенітету прагматично, як до засобу захисту групових інтересів. На жаль, українське суспільство було недостатньо сконсолідованим і свідомим, щоб цьому протистояти. Не знайшлося й власного харизматичного лідера. Тому побудова держави й реформування господарства розпочалися за домінування «червоних господарників» при ідеалізації більшістю громадян радянської доби, спробах Росії інспірувати в Криму сепаратистський рух, вдало нейтралізований Українською державою.

Ухвалення Конституції України, приватизація та інші ринкові реформи другої половини 1990-х років зупинили процес економічної кризи, а на початку XXI ст. забезпечили певне економічне зростання. Водночас ринкові перетворення відбулися на користь олігархічних угруповань, що з'явилися.

Нехтування олігархами суспільними потребами зумовило посилення авторитету лівих партій. Тому перемогу над кандидатом від комуністів на президентських виборах 1999 р. Л. Кучма отримав лише завдяки формуванню команди реформаторів на чолі з прем'єром В. Ющенком.

Оскільки діяльність нового уряду зачепила майнові інтереси олігархів, вони домоглися його відставки, але наразилися на реформаторів як на авторитетну опозиційну силу, яку підтримало й громадянське суспільство.

Вибори 2004 р. перетворилися на двобій громадянського суспільства на чолі з блоком «Наша Україна» і БЮТ та олігархічними силами. Застосування шахрайських прийомів під час виборчої боротьби підштовхнуло українців до Помаранчевої революції. Люди вийшли на Майдан і домоглися проведення повторного другого туру.

Саботаж олігархів, економічний шантаж Росії, згубний вплив світової економічної кризи 2008 р., чвари між «помаранчевими» лідерами за повноваження та сфери господарського впливу, зниження життєвого рівня, а головне, помилкова спроба використати для оновлення суспільства колишню бюрократично-адміністративну систему призвели до втрати В. Ющенком авторитету й реваншу В. Януковича на виборах 2010 р. Помаранчева революція зміцнила громадянське суспільство, повернула Україну до давньої демократичної традиції, за якої владу не передають у спадок і не призначають, а її обирає народ.

З приходом до влади «біло-синіх» в Україні розпочався період реакції, реваншу олігархічних сил сходу України. Відбулася відверта узурпація влади новообраним президентом. Підприємництво потрапило під кримінальний гніт родини В. Януковича. Країну охопили загальна корупція, порушення демократичних прав і свобод, соціальні низи повністю втратили судовий захист.

Використовуючи боротьбу з націоналізмом, держава розпочала наступ на українську культуру. Відбулася зміна зовнішньополітичного курсу. Україну було проголошено позаблоковою країною. Це насправді означало відмову від євроатлантичного курсу й повернення у сферу геополітичного впливу РФ.

Розділ VI

ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

§ 26. Революція гідності

- *Європейські соціал-демократи стверджують, що революції — це наслідок невчасно проведених реформ. Прокоментуйте цю думку.*

1. Загострення дискусій щодо геополітичного вибору України

З давніх часів проблема геополітичного вибору України є актуальною для мешканців українських земель. Адже колись вони перебували на межі між світом перших неолітичних землеробів, світом мезолітичних мисливців і збирачів і світом кочових скотарів. Уже багато століть Україна стоїть на перетині західної християнської, східної християнської та мусульманської цивілізацій.

В умовах незалежності українське суспільство отримало можливість вільного геополітичного вибору. Звільняючись від прорадянського, проросійського й одночасно антиєвропейського світогляду й упереджень, український народ та українська еліта приходили до переконання про розумність і природність євроінтеграційного курсу для України. Під час тривалих дискусій різних суспільно-політичних сил у Верховній Раді України було вироблено й законодавчо закріплено такі пріоритети зовнішньої політики України, як Угода про партнерство й співробітництво між Україною й європейськими співтовариствами та їхніми державами-членами (1994) і Стратегія інтеграції до ЄС (1998). Нарешті, після тривалих дискусій, з 2007 р. розпочалася робота над підготовкою угоди про асоціацію між Україною та ЄС. За ці роки було проведено 21 раунд переговорів щодо угоди про асоціацію та 18 раундів щодо створення зони вільної торгівлі. У вересні 2013 р. на засіданні уряду Прем'єр-міністр України заявив, що угода значною мірою захищає інтереси вітчизняної економіки. Угода про лібералізацію торгівлі мала охоплювати понад 95 % обсягу двосторонньої торгівлі. При цьому мито на європейські товари мало знизитися у 2 рази протягом 4 років, тоді як мито на українські товари — у 15 разів протягом першого року дії угоди.

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

Після відвідин В. Януковичем президента РФ український уряд несподівано почав шукати приводів для гальмування підписання угоди. В Україні набула розголосу інформація про те, що для асоціації з ЄС Україні до 2017 р. потрібно 160 млрд дол. США. Стверджували, що таку суму свого часу ЄС надав Польщі, Чехії, Словаччині й Угорщині. Проте замовчували, що допомогу цим країнам надавали починаючи з 1991 р. Вона становила не 160, а майже 106 млрд дол. США. При цьому 86,5 % від цієї суми країни отримали не як асоційовані, а повноправні члени ЄС. Як наслідок, комісар ЄС Ш. Фюле щодо цього зазначив, що такі вимоги України є необґрунтованими.

Як оманливий аргумент проти асоціації з ЄС, наводили й цифру завищеного обсягу товарообігу з РФ — 36 %, а насправді він становив 27,3 %.

2. Євромайдан

Домінування «тіньової» економіки, корупція та хабарництво, злочинність і безкарність влади, невігластво чиновництва, свавілля силовиків, руйнування потенціалу країни, зниження обсягів виробництва — усе це свідчило про системну кризу. Єдине, на чому тримався суспільний договір народу з владою, були обіцянки В. Януковича про асоціацію з Європейським Союзом. Це було останньою надією українців на розвиток, хоча б у віддаленій перспективі. Українці з надією очікували Вільнюського саміту «Східне партнерство», запланованого на 28–29 листопада 2013 р. Однак 21 листопада, за тиждень до саміту, Кабінет Міністрів України оголосив про призупинення роботи щодо укладення угоди про асоціацію з ЄС. Було заявлено, що це рішення ухвалене «в інтересах національної безпеки» України. Воно спричинило справжній шок, адже це означало втрату європейської перспективи, передумову поглинення України РФ, повну маріонетковість чинного Президента України. Усвідомлення цього стало приводом до протесту.

Того ж дня о 22-й годині на майдані Незалежності в Києві почали збиратися перші учасники мітингу. Майже 1500 осіб, переважно журналісти й студенти, висловлювалися за підписання угоди з Євросоюзом. Тому акція отримала назву «**Євромайдан**». Число мітингувальників щодня зростало. 24 листопада в Києві відбулися велика хода та 100-тисячний мітинг на майдані Незалежності. 28 листопада декілька колон студентів з десятків вишів Києва об'єдналися в парку Т. Шевченка й вирушили на майдан Незалежності. Увечері 29 листопада, у час запланованого підписання чинним Президентом України угоди про асоціацію з ЄС, на Євромайдані відбувся великий мітинг. У ньому взяли участь лідери трьох опозиційних партій: А. Яценюк («Народний фронт»), В. Кличко («Удар»), О. Тягнибок («Свобода»). Опозиціонери виступили із закликами відставки прем'єр-міністра М. Азарова та дострокових виборів парламенту.

Уночі мітингувальники розійшлися. На майдані Незалежності залишилося декілька сотень студентів.

Євромайдан — початковий етап Революції гідності, акції протесту, що відбувалися протягом 21–29 листопада 2013 р. як реакція на рішення Кабінету Міністрів України призупинити підготовку до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

3. Революція гідності

Прагнучи демонстративно зламати опір молоді, **30 листопада 2013 р.** о 4-й годині озброєні бійці «Беркуту» улаштували звірячу розправу над чотирма сотнями студентів, які ночували на Майдані. Молодих людей по-звірячому били кийками, переслідували на вулицях. Було поранено майже 100 осіб, 37 заарештовано. Частина Євромайданівців розсіялася, інша знайшла прихисток у Михайлівському соборі. Його дзвони, як і в часи ворожої навали, ударили на сполох, закликаючи народ до захисту.

Небачена брутальність, виявлена до мирного виступу молоді, приголомшила суспільство. Ця подія стала переломним моментом у революційних подіях. Протести перетворилися з проєвропейських на антиурядові й набули значно ширших масштабів.

1 грудня в Києві на акції протесту вийшло майже півмільйона осіб. Опівдні на майдані Незалежності відбулося Всеукраїнське народне віче. До вечора протестувальники зайняли приміщення Київської міської державної адміністрації (КМДА) і Будинок профспілок, де був розташований створений опозицією Штаб національного спротиву. Головними вимогами протестувальників стали: розслідування побиття студентів, відставка силових міністрів і всього уряду М. Азарова, проведення позачергових виборів президента, відновлення європейського шляху України, звільнення всіх політв'язнів, уключаючи Ю. Тимошенко.

На майдані Незалежності знову виросло наметове містечко. Відомі митці, учені та громадські діячі виступали на сцені Майдану, підтримуючи визначені вимоги. Представники майже всіх українських релігійних конфесій проводили на Євромайдані молебні.

Майже по всій країні були організовані центри та пункти допомоги Євромайдану. Мільйони людей з усієї країни жертвували для мітингувальників

Євромайдан. Фото. Грудень 2013 р.

Революція гідності — події між 21 листопада 2013 та 22 лютого 2014 р., що здійснили значний вплив на розвиток демократії, зміцнення громадянського суспільства та національної самосвідомості українців і відібрали владу в кримінально-олігархічних угруповань режиму В. Януковича.

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

гроші, їжу, одяг, теплі речі, медикаменти тощо. Упродовж місяців мільйони протестувальників, які пройшли через Майдан, не скоїли жодних правопорушень, насильства, мародерства та пиятики. На хвилі загального патріотичного піднесення лунали й входили в суспільне життя гасла: «Слава Україні! — Героям слава!», «Слава нації! — Смерть ворогам!», «Україна — понад усе!» Люди вчилися публічно співати гімн, тримаючи руку на серці. Скрізь вивішували, малювали й виготовляли національні символи.

Влада майже відразу перейшла до індивідуального терору. Майданівців заарештовували, били, звільняли з роботи. До нападів на протестувальників і журналістів влада широко залучала «тітушок» — люмпенізованих спортивних молодиків. Насильству Євромайдан протиставив самоорганізацію. Усі його учасники були об'єднані в сотні: господарські, медичні, правоохоронні та ін. Для захисту було створено Самооборону Майдану. Поступово вона розрослася до 40 сотень по 150 осіб у кожній.

На думку вченого

Музичний критик **А. Троїцький** з Росії стверджував: «Майдан — це така реальна народна містерія. Нічого подібного в Москві не було — я в житті нічого такого не бачив. Цього немає не лише в Росії, цього немає взагалі, я думаю, ніде у світі. Тобто я не знаю, як це все відбувається, скажімо, у Таїланді, або як це було в Єгипті. Там усе це було якось шумно, агресивно. А тут просто такий могутній монолітний народ».

РФ убачала в Євромайдані як загрозу для режиму В. Януковича, так і небезпеку поширення руху на Росію. Тому надавала своїй маріонетці всіляку підтримку, уключаючи фінансову та збройну. У ніч на 11 грудня В. Янукович віддав наказ штурмувати Євромайдан.

Дзвони Михайлівського Золотоверхого собору знову закликали киян до порятунку. Наступ силовиків транслювався в Інтернеті. Використовуючи його можливості, Р. Лижичко, Ю. Луценко та С. Вакарчук теж закликали людей на допомогу. Упродовж ночі автомобілісти й таксисти безкоштовно підвозили тисячі киян на Майдан. Лише о 9-й годині напад було відбито. Майдан перетворився на фортецю та в такому стані пережив святкування Різдва та Нового року.

Історичний факт

На зустріч нового 2014 р. на Майдан зійшлися майже півмільйона людей. Їх розважали різні виконавці піснями та жартами. Опівночі всі присутні заспівали Гімн України, увійшовши до книги рекордів Гіннеса.

Диктаторські закони 16 січня 2014 р. та відповідь гідного народу. Завдяки Євромайдану в українців зник страх перед злочинним режимом. Щоб його відновити, провладні депутати ухвалили т. зв. «диктаторські закони», які забороняли участь в акціях протесту, благодійну допомогу протестувальникам, публікацію про це інформації. Каральні норми були списані з російського законодавства, але передбачали ще суворіші покарання. Ці закони перетворювали представників громадянського суспільства, які ставали на справедливий протест, на кримінальних злочинців.

19 січня 2014 р. на Майдані зібралося Народне віче. Його учасники засудили диктаторські закони й вирішили провести ходу до Верховної Ради та виставити там безстроковий пікет. Проте на вулиці Грушевського мирну ходу зупинили загони спецпризначення, застосувавши травматичну зброю, світло-шумові й травматичні гранати, заборонений у морози водомет. Розлотовані мітингувальники відповіли «коктейлями Молотова», підпаливши техніку «Беркута», а бійці закидали камінням і петардами. Щоб перешкодити беркутівцям влучно стріляти, підпалили автомобільні шини. До вечора гумовими кулями спецпризначенців було поранено сотні протестувальників, десятки втратили зір.

4. Небесна сотня

Протистояння загострювалося. 22 січня на вул. Грушевського бойовими кулями було вбито українця вірменського походження *Сергія Нігояна* та білоруса *Михайла Жизневського*. Отримали смертельні поранення й померли наступного тижня українці *Роман Сенік* та *Олександр Бадера*. Того ж дня в лісі під Києвом знайшли мертвим викраденого з лікарні й закатованого активіста Майдану львів'янина *Юрія Вербицького*.

Ухвалення «диктаторських законів» і вбивства демонстрантів вивели конфлікт з мирного русла. Настрої протестувальників різко радикалізувалися. Протягом 22–27 січня було захоплено 10 обладміністрацій. У ніч з 25 на 26 січня мітингувальники зайняли Український дім.

Народний наступ налякав депутатів, і 28 січня Верховна Рада скасувала «диктаторські закони». Цього ж дня у відставку пішов прем'єр-міністр М. Азаров, але продовжив виконувати обов'язки до формування нового уряду. У такий спосіб влада сподівалася загасити революційний запал Майдану, спровокувати в ньому внутрішні суперечки. Тим часом з РФ до Києва літаками надходили вибухівка й спеціальні боєприпаси. На допомогу В. Януковичу прибули агенти російських спецслужб.

А Майдан продовжував боротьбу. 18 лютого 2014 р. за рішенням Народного віча майданівці пішли до Верховної Ради з вимогами повернути Конституцію України 2004 р., отже, скасувати незаконні повноваження президента. Підготувавшись заздалегідь, беркутівці та «тітушки» напали на демонстрантів на вулиці Інститутській та в Маріїнському парку, убивши й поранивши десятки людей.

Увечері 18 лютого спецпідрозділи розпочали штурм Майдану з використанням світло-шумових і газових гранат, вогнепальної зброї та бронетранспортера. Майданівці захищалися, використовуючи бруківку та пляшки із займистою

Юрій Вербицький

Михайло Жизневський

Сергій Нігоян

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

сумішшю. Правоохоронці навмисне підпалили наметове містечко й Будинок профспілок, де знаходився штаб Майдану. Штурм тривав 17 годин і завершився лише вранці, коли в силовиків закінчилися гранати та набої, а на допомогу протестувальникам прорвався автобус зі Львова й Тернополя. Люди з палицями й щитами накинулися на владні сили.

20 лютого протестувальники перейшли в наступ, відтіснивши спецпризначенців від монументу Незалежності, звільнили Міжнародний центр культури і мистецтв (Жовтневий палац) та Український дім. У відповідь відкрили вогонь снайпери. Кадри розстрілу беззбройних людей облетіли світ. Майданівці не розбігалися в паніці, а продовжували гідно стояти й самовіддано витягали з-під куль загиблих і поранених. Ризикуючи життям і зазнаючи жертв, допомогу пораненим надавала 6-а медична сотня Самооборони Майдану.

Протягом 18–20 лютого загинуло ще 77 майданівців, понад 700 зазнали поранень. За весь час Революції гідності постраждали 3,5 тис. мирних громадян. 107 з них було вбито чи померли від ран. Усі загиблі, які захищали Конституцію України, демократію, права та свободи людини під час Революції гідності, були зараховані до символічної **Небесної сотні**. Їм посмертно присвоєно звання Герой України. Наймолодшим героєм Небесної сотні став 17-річний тернопільський студент Назар Войтович. День Героїв Небесної сотні відзначають в Україні 20 лютого.

На думку вченого

«Українці практично голіруч змусили відступити “Беркут”, з гідною великих народів холонокровністю завдали історичну поразку тиранії, і тому [вони] не просто європейці, а найкращі з європейців, європейці не тільки з історії, а й за пролітою кров’ю» (Французький філософ А. -Л. Бернар, 5 березня 2014 р.).

Дії влади викликали масові протести в усій Україні. У Тернополі, Львові й Івано-Франківську відбулися штурми будівель МВС, прокуратури й обладміністрацій. Після кривавого розстрілу Майдану від режиму В. Януковича відвернулася навіть частина його вимушених прихильників. Пізно ввечері 20 лютого Верховна Рада 236 голосами засудила насильство, що призвело до загибелі мирних громадян, заборонила використання зброї силовими підрозділами та зобов’язала силові структури повернутися до місць постійного розташування. Усюди протестанти організовували народну самооборону.

Утеча В. Януковича. 21 лютого лідери опозиції за участі міністрів закордонних справ Німеччини, Польщі та Франції уклали з В. Януковичем угоду про врегулювання кризи в Україні. Протягом 48 годин планувалося відновити дію Конституції України 2004 р. та сформувати коаліційний уряд, до вересня здійснити конституційну реформу; до грудня — позачергові президентські вибори. Того ж дня Верховна Рада відновила дію Конституції України 2004 р., що гарантувало формування уряду незалежно від президента.

Увечері 21 лютого на Майдані зібралось велелюдне Народне віче. Лідери опозиції оголосили зміст угоди з В. Януковичем. Проте віче її рішуче засудило. На трибуну піднявся сотник Самооборони *Володимир Парасюк* і заявив, що Майдан не терпітиме В. Януковича до грудня 2014 р. й поставив від своєї сотні ультиматив

Небесна сотня — збірна назва загиблих і померлих від ран учасників Революції гідності.

тум: «Якщо В. Янукович не піде у відставку до ранку, то ми йдемо на штурм зі зброєю! Я вам клянусь!» Віче підтримало сотника. Тієї ж ночі В. Янукович утік і за декілька діб з'явився у Ростові-на-Дону (РФ).

5. Відновлення владної вертикалі під час президентських і парламентських виборів 2014 р.

22 лютого Верховна Рада України 328 голосами позбавила В. Януковича повноважень Президента України, аргументуючи таке рішення його самоусуненням. (25 лютого В. Януковича було оголошено в розшук за підозрою в масових убивствах людей з обтяжливими обставинами). 23 лютого обов'язки Президента України було покладено на голову Верховної Ради України О. Турчинова.

27 лютого прем'єр-міністром України було обрано А. Яценюка. 25 травня на виборах Президента України переміг Петро Порошенко. Його підтримали 54,7 % виборців. 26 жовтня 2014 р. відбулися дострокові вибори до Верховної Ради України.

Петро Порошенко народився 26. 09. 1965 р. у м. Болграді Одеської області.

Український політик, державний діяч. Кандидат юридичних наук, заслужений економіст України. Міністр закордонних справ (2009–2010), міністр економічного розвитку та торгівлі (березень–грудень 2012 р.). Підприємець. Належить до першої десятки найбагатших людей України. Президент України з 7. 06. 2014 р. по 20.05.2019 р.

Петро
Порошенко

Революція гідності продемонструвала здатність українців до самопожертви, самоорганізації та вземодопомоги, силу духу, віри та гідності. Злочинна й зрадницька влада була скинута. Україна не дозволила Росії знову себе колонізувати. Революція гідності відновила головні громадянські свободи, порушені «диктаторськими законами». Україна продовжила свій рух до Європи, переконала світову громадську думку, що вона — героїчна нація з власною самобутністю й історією. Українці продемонстрували, що їхньою вищою метою є свобода, людські цінності та демократія. Революція гідності відкрила шлях для радикального реформування економіки та формування повноцінного громадянського суспільства.

Історичний факт

За даними соціологів фонду «Демократичні ініціативи», у подіях Євромайдану та Революції гідності взяли участь 5 % населення країни, в інших містах і селах — 6 %, ще 9 % українців допомагали харчами, речами, грошми тощо. Отже, кожен п'ятий дорослий громадянин України, або майже 10 млн осіб, безпосередньо чи опосередковано брали участь у подіях Майдану.

6. Окупація та анексія Російською Федерацією Криму

Перемога Революції гідності та втеча В. Януковича означали для путінського керівництва Росії повну поразку їхньої підступної антиукраїнської політики та створення нової імперії. Проте програвши, РФ не могла дати спокій Україні, адже

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

її розвиток продемонстрував би росіянам неефективність їхнього суспільного ладу та влади.

Кремль, користуючись ослабленням Української держави, провів заздалегідь сплановану операцію щодо окупації Криму. У ніч на 27 лютого 2014 р. російські військові без розпізнавальних знаків захопили державні будівлі Криму й підняли над ними російський триколон. Потім під дулами автоматів зібрали кримських депутатів і заявили, що більшість з них нібито проголосувала за проведення референдуму. Водночас російські війська, уведені на територію Криму, почали блокувати українські військові підрозділи, дороги та стратегічні об'єкти.

Історичний факт

Поки російські війська здійснювали агресію, В. Путін цинічно заявляв, що російських військ на півострові немає, а «місцева самооборона» амуніцію та озброєння «купила у воєнторзі». Лише через рік він сам зізнався в обмані.

Нове українське керівництво наївно очікувало, коли РФ схаменеться. Українські військові отримали вказівки проявляти витримку й утримувати свої позиції. Так було втрачено слухний момент для рішучої збройної відсічі. Водночас дієздатність українських сил у Криму була послаблена зрадою. Як наслідок, частина військових, вірних присязі, залишила Крим, чимало звільнилися в запас, а частина перейшла на службу до окупантів, а потім з тавром «предрасположенный к предательству» переведені у віддалені регіони РФ.

Окупація Криму.
Фото. 2014 р.

16 березня окупанти провели в Криму т. зв. «референдум». Протягом першого року після анексії з Криму до материкової України виїхали понад 20 тис. кримчан.

Після анексії Криму відбулося стрімке згортання громадянських прав і свобод. Найбільше страждають етнічні українці та кримські татари. Проти мирних протестів окупаційна влада застосовує законодавство про боротьбу з тероризмом та екстремізмом. Мирних активістів запроторюють до в'язниць, викрадають, убивають, забороняють меджліс, позбавляють релігійні громади свободи віросповідання.

Історичний факт

Станом на 25 лютого 2017 р. на території Криму, окупованого Російською Федерацією, було відомо про 12 загиблих, 17 зниклих безвісти, 39 політв'язнів.

Росія постала перед світом як країна-агресор. Генеральна асамблея ООН підтримала територіальну цілісність України та визнала Крим і Севастополь територією України.

Запитання та завдання

1. Визначте причини й приводи до утворення Євромайдану та розгортання Революції гідності.
2. Визначте послідовність відновлення українських державних інституцій після завершення Революції гідності.
3. Перелічіть форми терору російських окупантів у Криму.

4. Складіть хронологічну таблицю розгортання Революції гідності.

5. З'ясуйте значення для України Революції гідності.
6. Охарактеризуйте політику Російської Федерації щодо України під час Революції гідності та після неї.

7. За висновками експертів, Україна внаслідок окупації Криму втратила 1 трлн 80 млрд 352 млн грн. А які людські втрати не можна полічити?

§ 27. Збройна агресія РФ проти України

- *Майор армії США у відставці, успішний менеджер, американець українського походження, лицар ордена Данила Галицького Марко Паславський, помираючи під Гловайськом, сказав: «Я мріяв стати справжнім українцем. Сподіваюся, я ним став. Так боляче й так не хочеться вмирати!» Герою — Слава!*

1. Передумови, причини та мета агресії

Передумови агресії визрівали з часу розпаду СРСР та відродження Української держави. Пройняті імперським світоглядом, російські політики розглядали незалежну Україну як «національне приниження», «зраду на користь підступного Заходу». Водночас РФ не полишає спроб повернути світ від багатопольярного до біполярного стану, а підкоривши Україну, скористатися її стратегічним геополітичним розташуванням. Очевидним є і бажання Кремля шляхом підкорення України зламати волю до опору не лише країн СНД, але й країн Балтії та Польщі. Сприятливою передумовою для неоімперських амбіцій РФ виявилася й залежність значної частини ЄС від постачання російських енергоносіїв.

Історичне джерело

У 2005 р. президент РФ В. Путін заявив, що «розпад Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою сторіччя». Його підтримує й російський філософ, політолог, публіцист фашистського напрямку А. Дугін: «Існування України в сьогоdnішніх кордонах і з нинішнім статусом “суверенної держави” тотожне завданню грандіозного удару по геополітичній безпеці Росії, що прирівнюється до вторгнення на її територію. Майбутнє існування унітарної України недопустиме».

Тому за лицемірними фразами про «братські» відносини Російська Федерація вибудовувала антиукраїнську політику за такими напрямками: • протидія інтеграції України із Західною Європою; • викорінення всього українського в

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

межах і поза межами Росії; • нищення української ідентичності; • постійне підтримування в Україні стану керованого хаосу.

Неспроможність Російської Федерації після переможної Революції гідності продовжувати неоімперську політику щодо України стала головною причиною розв'язання проти України **«гібридної війни»**.

Її метою є нове підкорення України, а з часом і повне знищення нашої Батьківщини як національної та культурної одиниці, суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності.

2. «Гібридна війна»

За основу «гібридної війни» взято насамперед збройну агресію, що проявилася в російській анексії території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя; у повномасштабному вторгненні російських військ в окремі райони Донецької та Луганської областей; у закиданні на терени України російських спецпідрозділів та агентів для ведення розвідувально-диверсійної діяльності; організації, координації та підтримці місцевих злочинних і терористичних елементів і звичайних запроданців на сході та півдні України. Складовою «гібридної війни» є приховування, цинічне заперечення агресором факту ведення воєнних дій. Розпочавши проти України «гібридну війну», Росія її так і не оголосила. «Гібридна війна» передбачає й широке використання невоєнних засобів агресії — утручання російських політиків у внутрішні справи України шляхом провокативних оцінок подій та українських політичних діячів, підтримки антиурядових бізнесових угруповань, політичних партій, релігійних організацій, криміналітету, корумпованих політиків і військових.

Надзвичайно вагому роль у «гібридній війні» відіграє інформаційна складова. У різний спосіб російські агресори та їхні агенти насаджують у свідомості наших громадян негативне ставлення та недовіру до влади, презирство до національних героїв, традицій, святинь; створюють протистояння на релігійному ґрунті. Використовуючи стереотипи мислення радянської доби, природну схильність людей до ідеалізації минулих часів, пов'язаних з молодістю, організатори інформаційно-психологічної війни мають на меті деморалізацію військовослужбовців і цивільних, щоб спонукати їх до зради власної держави та підтримки агресора. Виправдовуючи свої дії перед міжнародною громадськістю, вони облудно зображають Україну як «негуманне, нацистське суспільство» тощо.

Щоб спровокувати внутрішні конфлікти та виправдати свою агресію, Росія вела й веде пропаганду під гаслами вигаданих «Новоросії» і «русского мира». Після активної пропагандистської обробки частини українських громадян російські спецслужби, створивши злочинні угруповання, протягом березня–травня 2014 р. організували в багатьох містах України серію мітингів та акцій під назвою «русская весна». Ці акції часто переростали в сутички з проукраїнськими й проєвропейськими мітингами. 13 березня агресивні проросійські нелюди вбили

«Гібридна війна» (від латин. *hibrida* — помісь) — комплекс заходів, що поєднують як воєнні форми здійснення агресії, так і нетрадиційні інструменти, що мають на меті створення в державі — об'єкті нападу — внутрішніх суперечностей та конфліктів для досягнення політичної мети агресії, які досягаються за допомогою звичайної війни.

в Донецьку учасника мітингу «За єдність України» 22-річного *Дмитра Чернявського*, відкривши рахунок жертв на сході України.

На думку вченого

На думку академіка НАН України **В. Горбуліна**, «“руськомирівська” ідея є відверто нацистською й шовіністичною, тому її потрібно так само заборонити на міжнародному рівні, як свого часу заборонили нацизм. Для тих осіб (або держав), котрі пропагують “русский мир”, мають бути такі самі правові наслідки, як і для adeptів нацистської ідеології». Верховна Рада України 27 січня 2015 р. законодавчо зафіксувала, що РФ — країна-агресор.

Російські агресори розгорнули свою діяльність не тільки на Донеччині й Луганщині. Вони розпалювали сепаратизм на Харківщині, Дніпропетровщині, Запоріжжі, Херсонщині, Миколаївщині й Одещині. Однак завдяки діям правоохоронців, місцевих еліт і громадських активістів їхні плани провалилися.

Лише через зрадницьку поведінку представників місцевої влади та силових структур російські спецслужби й пособники агресора зуміли розгорнути діяльність на території Донеччини та Луганщини. Починаючи з березня 2014 р. проросійські терористи захопили окремі державні установи Донецька, Луганська й інших міст Донбасу. Туди безперешкодно через відкритий кордон заїжджали агенти російських спецслужб, організовуючи терор проти українських патріотів, розграбовуючи державне та приватне майно. Як і в нацистській Німеччині, тут запалали публічні вогнища з українських книжок. Багато місцевих мешканців зазнавали жорстоких побоїв, гинули від рук проросійських терористів, зникали безвісти, потрапляли до їхніх катівень, були покалічені. Серед викрадених і закатованих був і депутат Горлівської міськради *Володимир Рибак*, який 17 квітня під час мітингу зняв прапор терористів. 20 лютого 2015 р. В. Рибаку було присвоєно звання Героя України (посмертно) з врученням родині ордена «Золота Зірка».

3. Бойові дії на сході України

12 квітня 2014 р. російські загони під командуванням офіцерів спецслужб РФ вторглися на територію України. У Слов'янську, Краматорську й Дружківці вони напали на відділи МВС, захопили зброю, передали її місцевим колаборантам. За відсутності спротиву місцевих силових структур, а іноді й відвертої співпраці російські диверсанти впродовж декількох днів заволоділи Горлівкою та іншими містами Донеччини й Луганщини. 13 квітня 2014 р. у відповідь на вторгнення російських диверсантів виконувач обов'язків Президента України О. Турчинов оголосив про початок **Антитерористичної операції (АТО)** у *Донецькій та Луганській областях*.

У район Слов'янська та Краматорська було перекинуто спецпідрозділи СБУ та Збройних сил України. Зав'язалися перші бої. Ворог завдавав болючих ударів. 14 червня в Луганську було збито військово-транспортний літак Іл-76, загинуло 49 осіб. 17 липня 2014 р. російські ракетники збили біля Донецька пасажирський літак Малазійських авіаліній «Boeing 777» (рейс МН-17). Загинуло 298 осіб.

Антитерористична операція (АТО) — комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, підтримання безпеки для населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності.

Захисники України стримують ворога на сході. *Фото. 2014 р.*

На початку війни було декілька причин поразок. За президентства В. Януковича Міністерство оборони України, СБУ України, МВС, прикордонна служба, інші спецслужби зазнали глибокої дезорганізації та чисток. Майно збройних сил розграбувала хижачка влада. На початку агресії в Україні нараховувалося лише 6 тис. боєздатного війська. Водночас військові, безпекові та правоохоронні структури контролювали агенти Москви. У новому державному керівництві запанувала глибока зневіра в здатності організувати дієву оборону Батьківщини. Свою роль відіграли й віками прищеплювані українцям образи «миролюбних братніх Росії та росіян». Аксиомою, що «росіянин ніколи не воюватиме з українцем», керувалися навіть фахівці національної безпеки. Через ці й інші причини Україна була не готовою відбити віроломну агресію.

Поступово, зрівнявшись з ворогом у чисельності (майже 40 тис. бійців), українські сили перейшли в контрнаступ. Однією з перших успішних операцій став бій за аеропорт «Донецьк». 26 травня 2014 р. українські сили, знищивши майже 300 терористів, відбили аеропорт у ворога й героїчно обороняли його 242 дні, залишивши позиції лише 22 січня 2015 р., після повного зруйнування всіх будівель. Цих незламних хлопців ворог назвав «**кіборгами**».

Протягом 5 червня—29 серпня 2014 р. велися бої за стратегічно важливий курган Савур-могила. Спочатку висоту звільнили від ворога, однак після серпневого масового вторгнення російських регулярних військ її було втрачено.

13 червня від російських терористичних військ було звільнено Маріуполь. Упродовж липня — середини серпня 2014 р. було звільнено 2/3 території Донбасу. 18 серпня українські збройні сили звільнили більшу частину стратегічно важливого м. Іловайська Донецької області та створили умови для повного блокування ворожих сил у таких містах регіону, як Донецьк, Луганськ, Горлівка, Алчевськ і Стаханов. Водночас було розгорнуто наступ уздовж кордону. Рятуючи «іхтамнетов» (від рос. «их там нет»), Росія з 11 липня й до 7 серпня зі своєї території завдавала нищівних ракетних ударів по українських формуваннях. Це змусило українське керівництво відмовитися від спроб повернути контроль над державним кордоном.

У другій половині серпня 2014 р. РФ увела в Україну війська, колони танків і систем залпового вогню «Град» тощо. Російські війська неодноразово завдавали ракетно-артилерійських ударів з території РФ. З того часу Антитерористична операція на сході України переросла в повномасштабні воєнні дії між військовими формуваннями РФ та України. Починаючи з 22 серпня 2014 р. наш кордон незаконно перетинають російські автоколони т. зв. «гуманітарних конвоїв», постачаючи окупантам озброєння, боєприпаси, живу силу, а з України вивозять демонтоване обладнання, устаткування, трупи вбитих окупантів.

Історичний факт

Факт уторгнення регулярних військ Росії в Україну восени 2014 р. констатували генеральний секретар НАТО А. Расмусен, міністр закордонних справ

§ 27. Збройна агресія РФ проти України

Швеції К. Більдт, ПАРЕ та багато ін. З вересня Президент США Б. Обама заявив, що участь «російських бойових частин з російською зброєю й на російських танках» є фактом, що «не підлягає сумніву».

Трагічною подією в російсько-українському конфлікті став **Львівський котел (23–30 серпня 2014 р.)**. В оточення потрапило українське угруповання чисельністю 1200 бійців. Після запеклих боїв було досягнуто домовленості про пропуск українських сил з оточення. Порушивши свої гарантії, російські війська із задалегідь підготовлених позицій розстріляли українських військових. За даними, 366 українських бійців загинули, 429 — отримали поранення, 128 — потрапили в полон, 158 — зникли безвісти.

Уведення російських збройних сил примусило українські сили залишити деякі населені пункти. Небезпека російської окупації виникла для Маріуполя. Тоді до міста було підведено українські резерви та звільнено 7 населених пунктів на схід від міста. На спорудження оборонних рубежів навколо міста вийшли маріупольці, відчувши у травні–червні 2014 р. «переваги» «русского мира».

Починаючи з 20 червня 2014 р. українська сторона неодноразово оголошувала односторонні припинення вогню, домовлялася про перемир'я. Проте спроби встановлення миру кожного разу порушувала ворожа сторона.

Жорстокі бої розгорілися **27 січня — 18 лютого 2015 р.** на **Дебальцівському виступі**. Зосередивши 5-кратну перевагу в живій силі й 3–4-кратну в техніці, окупанти пішли в наступ. Проте українці не дозволили себе оточити, утримали рубіж по р. Луганці й закріпилися на плацдармі Луганське–Троїцьке–Попасна.

Саме у розпал цих боїв світ облетіла **Постанова Верховної Ради України:** «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського парламенту, Парламентської асамблеї Ради Європи, Парламентської асамблеї НАТО, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором» від 27 січня 2015 року.

4. Добровольчі батальйони. Волонтерський рух

За зізнанням міністра оборони, в українській армії нараховувалося лише 6 тис. боєздатних бійців. Здавалося б, Україна приречена, попередні уряди зробили все, щоб обеззброїти Україну перед потенційним ворогом. І в цей критичний момент на захист Батьківщини стали тисячі добровольців, сформувавши **добровольчі батальйони** «Азов», «Айдар», «Дніпро», «Донбас», «Тернопіль», «Київська Русь», «Карпатська Січ», «Світязь», добровольчий корпус «Правий сектор» і багато інших.

Чимало українців заради захисту Батьківщини залишали престижну роботу, поверталися з-за кордону. Серед них справжній приклад самопожертви — Герой України **Василь Сліпак** і лицар ордена Данила Галицького **Марко Паславський**.

Однією з основ відроджуваної української армії став **волонтерський рух**, який набув розвитку ще під час Революції гідності. Збройна агресія РФ

Добровольчий батальйон («добробат») — військові з'єднання, що стали на захист України починаючи з 2014 р., сформовані з добровольців.

Волонтерський рух — всеукраїнський добровільний рух допомоги українським збройним силам, починаючи з 2014 р.

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

спонукала до допомоги армії найширші верстви українського суспільства, яке усвідомило небезпеку втрати власної держави. Волонтери, особливо протягом першого року війни, забезпечували бійців найнеобхіднішими речами, які неспроможна була надати своїм захисникам збанкрутіла держава. Народ через волонтерів надавав захисникам амуніцію (насамперед каски й бронешлети), їжу, засоби зв'язку, прилади нічного бачення, безпілотники та квадрокоптери, позашляховики тощо. Волонтери організовували ремонт техніки, медичну реабілітацію пораненим, пошук полонених, зниклих безвісти, надавали допомогу родинам учасників бойових дій та переселенцям з **тимчасово окупованих територій** — Криму та Донбасу.

Разом з волонтерами-«одноосібниками» виникли й потужні волонтерські об'єднання: «Армія SOS», «Крила Фенікса», «Народна допомога», «Народний тил», «Повернись живим», «Combat-UA», «Схід і Захід разом» та ін.

5. Санкції проти Російської Федерації

Світова спільнота рішуче засудила збройну агресію РФ щодо України, це насамперед зробила Генеральна Асамблея ООН, проголосувало 100 країн (резолюція 68/262 «Територіальна цілісність України» від 27. 03. 2014 р.), засудивши збройну окупацію Росією території України й не визнавши кримського «референдуму». РФ була виключена з «Великої вісімки».

Важливим інструментом обмеження збройної агресії РФ стали міжнародні санкції. США, Велика Британія, Франція, Німеччина, Польща, Естонія, Латвія, Литва, Грузія, Ізраїль, Канада, Японія, Австралія, Нова Зеландія, караючи РФ, запровадили індивідуальні санкції щодо компаній та осіб російського ВПК, нафтогазової галузі, фінансового сектора, причетних до агресії проти України.

Демонструючи солідарність з Україною, ряд європейських держав, США та Канада надають підтримку українським збройним силам нелетальними військовими засобами: аптечки, амуніція, військові автомобілі. Литва ж передала Україні частину боєприпасів радянського виробництва. У 2018 р. українська армія отримала від США й перші партії летальної зброї — протитанкові самонавідні ракети «Джевелін», радары контрбатареїної артилерійської боротьби, снайперські далекобійні гвинтівки та два патрульні катери «Айленд».

Так само світова громадськість підтримує й кримських татар в умовах окупації. Так, 19 квітня 2017 р. Міжнародний суд ООН у Гаазі зобов'язав РФ відновити меджліс. Генасамблея ООН засудила політику РФ щодо переслідування українських і кримськотатарських активістів у Криму (резолюції № 71/205 «Ситуація з правами людини в АР Крим та місті Севастополь (Україна)» від 19. 12. 2016 р., № 72/190 від 19. 12. 2017 р.; № А/С.3/73/L.48 від 22. 12. 2018 р.).

6. Мінські угоди

Міжнародне співтовариство на початку воєнних дій на сході України не залишало зусиль щодо мирного врегулювання воєнного конфлікту. З ініціативи

Тимчасово окупована територія — територія Автономної Республіки Крим, місто Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей, що фактично перебувають під контролем окупаційної адміністрації та збройних формувань РФ.

§ 27. Збройна агресія РФ проти України

Німеччини та Франції було досягнуто домовленості про зустріч лідерів України, Німеччини, Франції та Росії, яка вперто стверджує, що не є стороною конфлікту, а лише спостерігачем з доброї волі. Зустріч відбулася **6 червня 2014 р. в м. Бенувілі** (Нормандія, Франція) (звідси походить назва «нормандська четвірка»). Одночасно працювала тристороння контактна група — ОБСЄ, Україна та РФ. **5 вересня 2014 р. в Мінську** було підписано тимчасову угоду про «забезпечення негайного двостороннього припинення застосування зброї» в окремих районах Донецької та Луганської областей (ОРДЛО). Українська сторона ретельно виконала умови Мінської угоди, ухваливши Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». Проте РФ прагнула не миру, а відмови України від проголошеної стратегії на євроінтеграцію. Тому ворог не збирався дотримуватися режиму припинення вогню, не відійшов від лінії розмежування, продовжував наступальні операції.

Доказом того, що бойовики не збиралася виконувати Мінські угоди та зважати на Закон України про надане їм місцеве самоврядування, стали псевдовибори 2 листопада 2014 р. «голів» і «народних рад» «ДНР» і «ЛНР».

11–12 лютого 2015 р., коли саме розгорілися жорстокі бої на Дебальцівському плацдармі, у Мінську знову зібралися лідери «нормандської четвірки» та учасники тристоронньої контактної групи. В. Путін намагався примусити Україну та західні держави піти на суттєві поступки, погрожуючи «розчавити» під Дебальцевим українське угруповання. Проте завдяки успішній боротьбі українських воїнів путінський шантаж не вдався й переговори втримали в конструктивному руслі. 12 лютого за підсумками 16-годинних переговорів був ухвалений комплекс заходів щодо виконання *Мінських угод*.

Сутність Мінських угод — відновлення Україною повного контролю над державним кордоном; виведення всіх іноземних (російських) військ з території України, а потім політичне врегулювання ситуації в ОРДЛО.

Виконання Мінських угод планували до кінця 2015 р. Однак ворог знехтував і ними: не відпускає полонених, постійно здійснює провокативні обстріли, перешкоджає діяльності спостерігачів ОБСЄ тощо. Незважаючи на це, Мінські угоди не дають змогу РФ розгорнути нові наступи проти України, оскільки запровадження нових санкцій проти РФ Захід став пов'язувати саме з виконанням нею Мінських угод.

На дипломатичному фронті РФ усіляко схиляє Захід до зміни порядку врегулювання ситуації: спочатку примусити Україну до політичного врегулювання в ОРДЛО, а вже потім відводити свої війська за межі України. Україна рішуче не погоджується на такий сценарій. Адже в такому разі вибори в представницькі органи влади відбуватимуться під контролем терористів. Заради виведення російських сил Президент України пропонує Заходу ввести в ОРДЛО міжнародні миротворчі сили.

Мінські угоди — політичні домовленості, досягнуті в Мінську 5 вересня 2014 р. та 11–12 лютого 2015 р., щодо заходів з метою деескалації збройного конфлікту на сході України.

7. Операція об'єднаних сил (ООС)

Поверненню окупованих українських територій сприяє й переформатування Антитерористичної операції на сході України в **Операцію об'єднаних сил (ООС)** (починаючи з 30 квітня 2018 р.) під керівництвом генштабу Збройних сил України.

Проведення ООС передбачає Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», ухвалений Верховною Радою України 18 січня 2018 р., який отримав неофіційну назву «Закон про реінтеграцію Донбасу». Воєнне командування вбачає головне завдання операції в «припиненні безкарних обстрілів позицій українських солдатів», тобто в переході до активної оборони.

З квітня 2017 р. російські силовики знайшли нову форму продовження «гібридної війни», блокуючи міжнародну торгівлю України в Азовському морі та Керченській протоці. У відповідь на це Україна розпочала створення військово-морської бази в Бердянську. 25 листопада 2018 р. українські кораблі, що здійснювали плановий перехід з Одеси в Бердянськ, зазнали відвертого, під російськими прапорами, збройного нападу й захоплення флотом РФ у Керченській протоці. 24 українських моряки потрапили в полон, 3 з них були поранені.

Концентрація військ РФ біля українських кордонів і неприкритий збройний напад на кораблі спонукали Президента України запровадити з 26 листопада воєнний стан у 10 областях на один місяць. Україна продемонструвала міжнародному товариству готовність захищати свою територію. 17 грудня 2018 р. Генеральна Асамблея ООН засудила агресію РФ у Азовському та Чорному морях (резолюція А/73/L.47 «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим і м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного й Азовського морів»), а 25 травня 2019 р. Міжнародний трибунал ООН з морського права зобов'язав РФ звільнити 24 моряків, захоплених у полон.

Наш спротив інформаційним диверсіям і збройна боротьба з російськими окупантами є війною за незалежність і територіальну цілісність України.

Розпочавши збройну агресію проти України, РФ порушила норми та принципи міжнародного права, двосторонні та багатосторонні угоди. Такі дії є важким злочином проти міжнародного миру, який передбачає міжнародно-правову відповідальність Російської Федерації як держави та міжнародну кримінальну відповідальність її вищого керівництва.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «гібридна війна».
2. Які передумови, причини й мета російсько-українського воєнного конфлікту проти України?

Операція об'єднаних сил (ООС) — комплекс воєнних і спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямованих на протидію діяльності незаконних російських і проросійських збройних формувань у воєнному конфлікті на сході України.

§ 28. Політичне, соціальне й економічне життя України...

3. Визначте зміст і хронологію етапів збройної агресії РФ.

4. Яку роль відіграли добровольчі батальйони та волонтерський рух, захищаючи Батьківщину.

5. Опишіть спроби врегулювання збройного протистояння на сході України.

6. Знайдіть у мережі Інтернет інформацію про добровольців В. Сліпака та М. Паславського.

7. Доведіть, що в умовах «гібридної війни» з РФ глибоке знання власної історії є ефективною зброєю в боротьбі з агресором.

§ 28. Політичне, соціальне й економічне життя України у 2014 р. та наступні роки

- *Поміркуйте, чи може влада здійснювати управління демократичними методами, якщо люди відмовляються виконувати її настанови.*

1. Соціально-економічне становище України

Упродовж 2014–2015 рр. господарство України перебувало в дуже несприятливому становищі. Найбільшої шкоди Україні завдала збройна агресія РФ. Захоплення території на сході України та Криму призвело до знищення чи вивезення до РФ багатьох підприємств, припинення важливих виробничих зв'язків, до втрати зовнішніх ринків та ослаблення експортного потенціалу України, насамперед чорної металургії та хімічної промисловості. З України виїхала значна частина іноземних компаній, передусім ті, що перебували в Криму та на сході України. Унаслідок агресії 27 % промислового потенціалу Донбасу незаконно переміщено до РФ, а наша держава втратила понад 16 % ВВП. Проте головною причиною занепаду стало подальше затягування з кардинальним реформуванням внутрішніх засад господарювання.

Ознакою 2014 р. стала прискорена інфляція. Її зумовили майже двократне знецінення гривні та стрімке подорожчання житлово-комунальних послуг — на 34 %. Зниження рівня ВВП тривало до другого кварталу 2016 р. Промислове виробництво скоротилося на 10,7 %. Економіку врятувало сільське господарство, яке протягом 2014 р. збільшило обсяги виробництва на 2,8 %.

З третього кварталу 2016 р. розпочалося зростання. За підсумками року воно становило майже 1,5 %. У 2017 р. — 2,3 %, у 2018 р. — 3 %. З 1 січня 2016 р. почала діяти Угода про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі, що передбачена Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Як наслідок, до серпня 2018 р. 43 % українських товарів експортують до ЄС. Паралельно скорочувалися торгово-економічні відносини з РФ.

Наприкінці квітня 2016 р. уряд ухвалив рішення про запровадження єдиної ціни на газ як для громадян, так і для підприємств. Це привело до оздоровлення економіки України. Водночас ціна на тепло для населення зросла майже вдвічі. Це збільшило число отримувачів субсидій. Якщо у 2015 р. таких було 0,5 млн осіб, то восени 2016 р. — 6 млн осіб, а до кінця року уряд очікував 9 млн з 15 млн домогосподарств.

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

31 жовтня 2016 р. було запроваджено електронне декларування. Майже 120 тис. посадовців задекларували свої прибутки. Громадськість була шокована їхніми статками: готівка, житлові площі, гектари землі, колекції годинників, ікон тощо.

Починаючи з 2017 р. уряд періодично підвищував мінімальну заробітну плату. Відповідно зростали єдині соціальні внески до бюджету, а це дало кошти для підвищення пенсій пенсіонерам, виплати яких у 2014 р. було заморожено.

Значною мірою українська економіка продовжує функціонувати завдяки зовнішнім кредитам. Сума державного боргу сягнула 60 млрд дол.

Протягом останніх років, особливо у 2016 р., було скасовано деякі регуляційні акти, які гальмували розвиток підприємництва. Щоб покращити ситуацію, наприкінці 2016 р. було заборонено неправомірні перевірки контролюючих органів. За умовами для ведення бізнесу, Україна із 137-го місця у 2013 р. піднялася у 2017 р. на 76-е та на 71-е місце наприкінці 2018 р. серед 190 країн рейтингу, опинившись між Киргизстаном та Грецією.

На жаль, основою господарського життя України залишаються т. зв. базові галузі: металургія та хімічна промисловість, які поступово занепадають, й АПК. Відсутність ефективної економічної політики стримує розвиток інноваційних галузей, розгортання дрібного та середнього підприємництва, призводить до потужної «тіньової» економіки. Молодь продовжує виїжджати за кордон.

2. Суспільно-політична ситуація в Україні

Протягом 2014 р. Україна насамперед змінилася політично. Зазнали поразки східноукраїнські олігархічні угруповання та підтримуваний ними режим В. Януковича. Винні в розстрілах майданівців утекли до Росії. В Україні 25 травня 2014 р. відбулися вибори нового президента, кардинально оновився парламент.

Українське суспільство звільнилося від ілюзій щодо сусідньої Росії. Його потрясла окупація Криму, «русская весна» квітня–травня 2014 р., яка охопила Донецьку й Луганську області хвилею терору. Ці й інші події показали справжнє імперське обличчя російських політиків і шовіністів.

Історичний факт

На початок 2019 р. моніторингова місія ООН визначила приблизне число жертв в Україні від бойових дій: від 30 до 35 тис. осіб, з них — до 13 тис. загиблих. Від нестачі харчів страждає 1,2 млн осіб. Число внутрішньо переміщених становить від 1 до 1,5 млн осіб. На окупованих територіях вирує спалах туберкульозу. Постійно виникають проблеми з постачанням води.

Протягом лютого–травня 2014 р. в Україні відбулася зміна політичного керівництва. Верховна Рада відновила дію норм Конституції України 2004 р. Новообрані керівники України проголосили пріоритетом своєї діяльності кар-

динальне оновлення системи державної влади. Цього ж прагнуло й громадянське суспільство, яке дедалі наполегливіше вимагало провести *люстрацію* державного чиновництва й політиків, які заплямували себе, працюючи в органах КДБ, посадами в компартії, державними посадами за президентства В. Януковича, приховували свої статки тощо.

Під тиском кількадедних бурхливих демонстрацій у вересні 2014 р. був прийнятий Закон України «Про очищення влади». Хоча Закон був розкритикований правозахисниками й експертами як такий, що не відповідає європейським і міжнародним нормам прав людини, він набув сили. Через гальмування процесу люстрації державними посадовцями громадськість самотужки вирішила люструвати окремих службовців. Проте поступово питання люстрації було зведено нанівець й абсолютна більшість колишніх службовців залишилися на своїх посадах.

До глибоких суспільних перетворень долучилася й обрана наприкінці жовтня 2014 р. Верховна Рада України. Вона оновилася більше ніж на 50 %. До парламенту було вибрано багато громадських активістів, журналістів, воїнів АТО. Проте він не зумів звільнитися від присутності Партії регіонів. Хоча ця партія участі у виборах не брала, проте багато її фігурантів пройшли в парламент за списком новоствореної партії «Опозиційний блок». Уперше в історії України до парламенту не потрапила КПУ, а стала об'єктом розслідування через підозру в сприянні сепаратизму. Не пройшли до парламенту й визначальні праві сили. Менше 2 % набрав «Правий сектор», про який виборці почули лише в січні 2014 р. Очевидно, він відібрав голоси в партії «Свобода», яка до прохідних 5 % не добрала 0,3 %.

Змінилася розстановка сил і серед олігархів — Р. Ахметов виїхав з Донецька, І. Коломойський запропонував владі призначити його на пост голови ОДА Дніпропетровщини, очолив штаб територіальної оборони області, фінансував декілька добровольчих батальйонів у зоні АТО, проте менше ніж через рік пішов у відставку.

«Народний фронт» А. Яценюка та «Блок Петра Порошенка» утворили парламентську коаліцію. Традиційні питання геополітичного вибору, статусу російської мови відійшли в минуле, натомість постали питання національної безпеки й оборони, допомоги армії.

З липня 2015 р. розпочалася реформа системи внутрішніх справ. На зміну міліції на вулицях міст протягом 2015–2016 рр. з'явилася патрульна поліція.

Незважаючи на опір, було створене Національне антикорупційне бюро України (НАБУ). У грудні 2015 р. відбулося й перше затримання НАБУ (судді з Луганщини). Протягом цих років суттєво скоротилися політичні й економічні відносини з Москвою. Україна скасувала пряме авіасполучення з РФ, скоротила

Люстрація (від латин. *lustratio* — очищення) — заборона діячам високого рангу, які скомпрометували себе, упродовж певного часу або позиттєво працювати на державній службі.

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

обсяги закупівлі російського газу, а в листопаді 2015 р. припинила його закупівлі взагалі. Україна також відмовилася віддавати створений В. Януковичем трьохмільярдний борг.

Суттєво змінилася й гуманітарна політика України. Суспільна свідомість звільнилася від малоросійства та радянщини. Цьому посприяли закони про засудження комуністичної та націонал-соціалістської ідеологій, ухвалені у квітні 2015 р. Вони заборонили радянську символіку, засудили комуністичний режим, відкрили архіви радянських спецслужб. В Україні було демонтовано майже 1,5 тис. пам'ятників Леніну, змінено 51 тис. назв, які символізували комуністичне колоніальне минуле України. Водночас ухвалено закон, який визнає державотворчі зусилля доби УНР, боротьбу ОУН та УПА як боротьбу за українську незалежність.

Змінився світогляд українських вірян. Вони звернулися до Вселенського константинопольського патріарха Варфоломія I з проханням визнати Українську помісну православну церкву.

У зовнішній політиці, вирвавшись зі сфери геополітичного впливу Росії, Україна назавжди покінчила з традиціями конфронтації із Заходом, твердо проголосивши курс на євроінтеграцію та євроатлантичне співробітництво. Україну дедалі активніше відвідують західні політики. Шукаючи шляхи для припинення воєнного конфлікту, вони діють за принципом: українське питання не можна вирішувати без України.

У березні 2018 р. Україну визнано аспірантом (претендентом) на вступ до НАТО, тобто знято статус, нав'язаний їй за президентства В. Януковича, про заблокований статус України.

У травні 2018 р. Президент України П. Порошенко підписав указ про припинення участі в СНД і перегляд усіх договорів, укладених у межах СНД, а у вересні 2018 р. затвердив рішення про не продовження «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією».

21 квітня 2019 р. в Україні відбулися чергові вибори Президента України, на яких переміг *Володимир Зеленський*.

3. Євроінтеграція — природно-історична потреба України

Ще в середині 70-х років ХХ ст. УРСР вичерпала свої можливості екстенсивного господарювання. Закони економіки вимагали переходу України до інтенсивної моделі. Проте навіть обговорення цього питання було неможливе за радянського тоталітарного режиму, нав'язаного Україні радянською Росією шляхом окупації ще в 1919 р. Протягом пострадянської доби потрібний був час для того, щоб відійти від інерції радянського сприйняття життя й усвідомлення українським народом, політиками й господарниками стратегічного напрямку свого розвитку.

Перші спроби Президента України Л. Кравчука до зближення з ЄС наштовхнулися на обережне ставлення європейських політиків. Зближенню протистояла й РФ, яка прагнула втримати Україну у сфері власного впливу. Поступово Україна здійснила ряд кроків, які продемонстрували тверді наміри ввійти у світову

систему поділу праці. 2008 р. Україна вступила до Світової організації торгівлі (СОТ). Це створило широкі перспективи для включення України в систему світового поділу праці.

На жаль, вітчизняні товаровиробники в більшості випадків перебували й перебувають у програшному становищі на міжнародному ринку. Тоді, коли американська та європейська промисловість постачають на світовий ринок кінцеву продукцію: високоточні машини та прилади, інформаційні й інноваційні товари та послуги, Україна може зацікавити світ переважно мінеральною сировиною та напівфабрикатами.

Потреба вирватися з упослідженого становища спонукає Україну до найтіснішої співпраці з ЄС, який має в 7 разів більший, ніж у СНД, внутрішній ринок і розкриває перед Україною широкі перспективи для економічного зростання.

Водночас перші роки тісної співпраці супроводжуються економічними труднощами, зумовленими економічною відсталістю України. Щоб пом'якшити економічні труднощі, ЄС і США готові інвестувати в українську економіку за умови ряду внутрішньо- та зовнішньополітичних передумов. Ці передумови може створити лише політико-правова система України. Внутрішньополітичними передумовами мають бути консолідованість еліти, її готовність перейти на європейські стандарти господарських відносин, прийняття демократичних норм політичного життя. Найголовніша передумова співпраці України з ЄС — це цілеспрямована боротьба з корупцією, що дуже глибоко пройняла українську політику, правову систему й економіку.

Імперіалістичною перешкодою до євроінтеграції стала Російська Федерація. Нехтуючи економічними закономірностями, вона нині просторікує, що Україна в ЄС є загрозою російським економічним інтересам і національній безпеці.

Незважаючи на агресивне ставлення РФ до зближення України з ЄС, він залишає РФ шанс на порозуміння. Проте сучасну російську владу з імперськими амбіціями такі відносини не влаштовують. Як наслідок, ЄС залишається для українського народу єдиним цивілізованим вибором, зразком для побудови економічної та політико-правової систем, рушієм суспільно-політичних перетворень, джерелом надання економічної допомоги, потужним чинником гарантування національної безпеки України.

22 листопада 2018 р. Верховна Рада України проголосувала (311 голосів) за фіксацію курсу України на інтеграцію з Євросоюзом та НАТО в Конституції України.

У лютому 2019 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та в організації Північноатлантичного договору)».

4. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом

Прем'єр-міністр України А. Яценюк звернувся до ЄС з пропозицією щодо укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Керівництво ЄС одразу ж відгукнулося, і вже **21 березня 2014 р. в Брюсселі** український

Підписання політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Фото. 2014 р.

дії Угоди необмежений. Кожна зі сторін може розірвати Угоду, повідомивши про це іншу сторону.

ЄС одразу відкрив свій ринок для українських товарів. Оскільки українські виробники не готові до рівної конкуренції через відсталість технологій, то ЄС установив для України десятилітній перехідний період для адаптації своїх дій. До того ж для адаптації стандартів і норм, узгодження законодавчих норм, створення необхідних інституцій ЄС надає Україні необхідну технічну та фінансову допомогу.

Підписання економічної частини Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Фото. 2014 р.

прем'єр підписав політичну частину Угоди — про **політичну асоціацію**, а **27 червня 2014 р.** Президент України П. Порошенко — економічну частину Угоди — про **економічну інтеграцію**.

16 вересня 2014 р. Європейський парламент і Верховна Рада України одночасно ратифікували Угоду. Процедура голосування відбувалася під час телемосту. «За» проголосували 355 українських депутатів і 535 депутатів Європарламенту. Після того як Угоду ратифікували парламенти всіх країн-членів ЄС, вона набула чинності з **1 вересня 2017 р.** Зона вільної торгівлі запрацювала з 1 січня 2016 р. Час

дії Угоди необмежений. Кожна зі сторін може розірвати Угоду, повідомивши про це іншу сторону.

ЄС одразу відкрив свій ринок для українських товарів. Оскільки українські виробники не готові до рівної конкуренції через відсталість технологій, то ЄС установив для України десятилітній перехідний період для адаптації своїх дій. До того ж для адаптації стандартів і норм, узгодження законодавчих норм, створення необхідних інституцій ЄС надає Україні необхідну технічну та фінансову допомогу.

Підписавши та ратифікувавши Угоду, Україна взяла на себе міжнародні зобов'язання щодо перебудови життя за європейськими стандартами. Протягом 2017 р. Україна ухвалила 23 основних євроінтеграційних закони.

Одразу ж намітилося відставання української сторони в реалізації Угоди з ЄС. Так, у 2017 р. Україна зуміла виконати лише 41 % від запланованих обсягів роботи.

Політична асоціація (від латин. *associo* — з'єдную, зв'язую — товариство, спілка) — добровільне об'єднання України з ЄС для досягнення спільної політичної мети у взаємовигідній співпраці при збереженні самостійності, правової та майнової незалежності її членів на засадах, зафіксованих у преамбулі та розділах I, II, VII Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Економічна інтеграція — об'єктивний процес розвитку глибоких, стійких взаємозв'язків і поділу праці між українським і національними господарствами членів ЄС на засадах, зафіксованих у розділах III, IV, V, VI додатків і протоколів Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

§ 29. Особливості культурного розвитку сучасної України

5. Режим безвізового в'їзду в країни ЄС для громадян України

Навесні 2017 р. ЄС завершив усі процедури для запровадження **безвізового режиму** для України. Опівночі з **10 на 11 червня 2017 р.** громадяни України, які оформили біометричні паспорти, отримали право на безвізові поїздки до країн Шенгенської зони на термін не більше ніж 90 днів протягом 180 днів.

Безвізовий режим розширює українським громадянам можливості для ділових поїздок, пов'язаних з торгівлею, виробництвом або роботою. З'являються широкі можливості для подорожей з метою навчання в університеті, інших видів навчання та вдосконалення навичок на різноманітних теоретичних і професійних курсах.

Стало легшим і спілкування українців з європейцями щодо проведення політичних, наукових, культурних, спортивних чи релігійних заходів. Розширюються умови для туристичних подорожей чи відвідин з особистих сімейних причин.

Запитання та завдання

1. Визначте два етапи укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.
2. Перелічіть ознаки суспільно-політичного життя України після 2014 р.
3. Виокремте позитивні та негативні тенденції сучасного соціально-економічного розвитку України.

4. Визначте ті перспективи, які відкриває тісне співробітництво України з ЄС. Від кого й від чого залежить реалізація цих перспектив?
5. Чому євроінтеграційний поступ України супроводжуватиметься не лише здобутками, а й значними труднощами? Як мають бути вони вирішені?

6. Пригадайте з попередніх курсів історії України, ким і коли були сформовані конфронтаційні традиції сприйняття Заходу в українському суспільстві.

7. Що особисто вам надасть можливість скористатися безвізовим режимом?

§ 29. Особливості культурного розвитку сучасної України

- *«Письменник не може змінити світ, але він зобов'язаний його турбувати», — стверджував відомий німецький драматург Ф. Дюрренматт. Поміркуйте над цим висловлюванням.*

1. Релігійне життя

Відроджена Українська держава відразу ж налагодила партнерські відносини з церквою. Їхню правову основу визначають Закон України «Про свободу совісті й релігійні організації» від 22 квітня 1991 р. та Конституція України.

Безвізовий режим (між Україною та ЄС) — режим, що дає можливість громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн ЄС без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу, починаючи з 11 червня 2017 р.

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

Ці документи дають змогу втілити в життя демократичний принцип свободи совісті та забезпечити вірянам широкі можливості для задоволення своїх релігійних потреб.

Релігійні організації здобули можливість проводити законну просвітницьку, добродійну, виробничу й іншу суспільно корисну діяльність. Як світська держава, Україна вибудовує відносини з церквою на засадах відокремленості церкви від держави та школи від церкви. Конституція України наголошує, що «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова».

Держава стала на шлях повернення церкві відібраних за радянського лихоліття храмів, майна та предметів церковного вжитку.

Нині на території України діє майже 30 тис. релігійних громад. Найбільша частина громад належить до православних церков. Близько 7 тис. громад утворюють православну церкву України. Значне число православних громад зберігають підлеглисть Московському патріархату. Багатовікові традиції в Україні мають Українська греко-католицька церква (УГКЦ) і Римо-католицька церква (РКЦ). Після пастирського візиту до України Папи Римського Іоанна-Павла II у 2001 р. та перенесення митрополичої кафедри УГКЦ зі Львова до Києва у 2005 р. греко-католицькі громади почали утворюватися й у наддніпрянських областях України. Багато років її очолював патріарх *Любомир Гузар* (1933–2017) — сподвижник Йосипа Сліпого та Мирослава Любачівського, один з моральних авторитетів українців у 1990–2011 рр. У 2011 р. він вийшов у відставку, передавши свої повноваження *Святославу Шевчуку*. До кінця життя наснажував українське громадянство щирими й праведними настановами.

Помітне місце в релігійному житті посідають протестантські громади баптистів, адвентистів сьомого дня, ієсовістів та ін., громади іудеїв, мусульман. З'являються також громади нетрадиційних для України культур кришнаїтів, буддистів, мормонів та ін.

Вселенський патріарх
Варфоломій I

Знаковою подією для всіх християн України стало відзначення 1030-річчя хрещення Київської держави та прибуття на урочистості Вселенського патріарха Варфоломія I.

Деструктивним проявом релігійного життя України був розкол у православній церкві. З відновленням Української держави патріотично налаштовані священники на чолі з митрополитом Київським і Галицьким Філаретом (Денисенком) спробували утворити Українську помісну церкву. Це викликало агресивний демарш Московського патріархату. Прагнучи зберегти свій вплив в Україні, Московський патріархат не лише відмовив українцям у наданні автокефалії (церковної незалежності), а й позбавив сану її ініціатора. Замість нього очільником контрольованої Москвою церкви під назвою Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП) став керуючий справами Московської патріархії митрополит Володимир (В. Сабодан).

§ 29. Особливості культурного розвитку сучасної України

Прихильники церковної незалежності на чолі з Філаретом у червні 1992 р. скликали в Києві Всеукраїнський православний об'єднавчий Собор та об'єдналися з Українською автокефальною православною церквою, утворивши Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП). Патріархом об'єднаної церкви став глава Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) Мстислав (Скрипник — небіж С. Петлюри), який повернувся з вигнання. Однак після його смерті церкви роз'єдналися.

Промовистим свідченням глибокої роз'єднаності Київського та Московського патріархатів став «чорний вівторок» 18 липня 1995 р. Відповідно до церковної традиції, віряни УПЦ КП прагнули поховати патріарха Володимира (Романюка), українського правозахисника, в одній з головних українських християнських святинь — Софії Київській чи Києво-Печерській лаврі. Однак світська влада за президентства Л. Кучми фактично підтримала Московський патріархат і задіяла проти похоронної процесії міліцію. Патріарх був похований перед головною брамою Софійського собору.

2. Створення Православної церкви України

На початку третього тисячоліття серед українських патріотичних православних кіл з'явилася ідея створення єдиної Української автокефальної православної церкви. На початку збройної агресії РФ проти України певна частина підлеглих Московському патріархату священників і вищого кліру підтримала російських окупантів, зневажаючи пам'ять загиблих захисників України та навіть жертв Голодомору 1932–1933 рр. Обурення їхніми заявами й діями надало нових сил рухові за українську автокефалію.

Побачивши щире прагнення православних українців до створення *помісної церкви* та готовність Української держави її підтримувати, Вселенський патріарх Варфоломій I пішов назустріч українцям. 11 жовтня 2018 р. Константинопольський синод анулював синодальний лист 1686 р., за яким Київська митрополія потрапила під владу Москви. Київська митрополія була повернута до складу канонічної території Константинопольської матері-церкви. Синод скасував неканонічну анафему, накладену Московським патріархом на очільників УПЦ КП Філарета та УАПЦ Макарія. Невдовзі Варфоломій I відрядив до України двох екзархів для підготовки та проведення об'єднавчого Собору.

15 грудня 2018 р. в Софії Київській відбувся об'єднавчий *Собор представників українських православних церков*. Він створив автокефальну помісну українську церкву під назвою **Православна церква України (ПЦУ)**, затвердив її демократичний статут та обрав предстоятеля — митрополита Київського та всієї України **Епіфанія**.

Митрополит Київський та всієї України
Епіфаній

Помісна церква — об'єднання всіх православних вірян, яке стає незалежною та самоврядною церквою на території певної держави та зазвичай узгоджується з політико-адміністративним поділом і державними кордонами.

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

6 січня 2019 р. в Стамбулі митрополит отримав **Томос** на автокефалію від Вселенського патріарха Варфоломія I.

Історична подія надання томосу відповідає східнохристиянській традиції, ґрунтованій на богословській теорії про співзвучання церкви та держави.

20 грудня 2018 р. Верховна Рада України ухвалила закон, який дав змогу УПЦ МП перейменуватися із зазначенням своєї належності до Російської православної церкви.

3. Особливості розвитку культури

Оксана Забужко

Українська література та мистецтво переживають суперечливий період розвитку. На межі століть на одну особу в Україні друкували 0,99 книжки на рік (належним показником вважалося 12–14 книжок на рік). При цьому українські видання витіснялися російськомовними.

З іншого боку, українська література позбулася ідеологічної цензури, розширювала свій діапазон, урізноманітнювала стильові форми. Разом з Національною спілкою дедалі більшу роль відіграють нові письменницькі об'єднання: «Пропала грамота», «Лу-Го-Сад», «Бу-Ба-Бу», «Нова генерація», «Нова література», Всеукраїнська творча спілка. Їх репрезентували нові яскраві імена: Ю. Андрухович, С. Жадан, О. Забужко, А. Курков, В. Медвідь, К. Москалець, О. Пахльовська, Є. Пашковський, О. Уляненко.

Сучасна література відчуває сильний тиск ринку, який змушує її йти за покупцем-читачем. Це привело до розквіту таких жанрів, як фантастика, детектив, любовно-авантюрний роман.

Українська література повернула імена, утрачені за часів радянського ідеологічного тиску. Читачі по-новому ознайомилися з творчістю М. Грушевського, В. Винниченка, М. Куліша, М. Хвильового, М. Зерова, Олександра Олеся, Є. Маланюка, В. Стуса та багатьох інших митців, чия творчість за радянського часу була розцінена як націоналістична й антинародна. На Батьківщину повернувся письменник і правозахисник, Герой України М. Руденко.

У Києві щорічно проводять «Мистецький арсенал», у Запоріжжі створено муніципальний театр «Хортиця». Окремі театральні групи набули статусу державних. Серед них Львівський театр «Воскресіння» і Молодіжний театр ім. Леся Курбаса. В Україні виникли й нові творчі колективи: симфонічний оркестр Національної філармонії України, ансамбль «Київські солісти» під керівництвом Б. Которовича, камерний оркестр у Черкасах, камерний хор у Чернігові та ін.

Далеко за межами України стали відомими імена вітчизняних оперних співаків В. Гришка, соліста «Метрополітен Опера» (Нью-Йорк); В. Лук'янець,

Томос (від грецьк. *tomos*) — указ, декрет, послання предстоятеля церкви з певного важливого питання церковного устрою.

§ 29. Особливості культурного розвитку сучасної України

солістки Віденської опери; незалежних співаків, які виступають у найпрестижніших концертних залах світу, — А. Кочерги, В. Степової.

Україна підтверджує свій мистецький авторитет і високою школою естрадного співу. Закономірними стали перемога співачки Руслани (Р. Лижичко) на пісенному фестивалі «Євробачення–2004». Виступ Джамали (С. Джамаладіннової) на «Євробаченні–2016» знов увінчався перемогою.

Джамала — переможниця «Євробачення–2016»

4. Зміни в системі національної освіти

Розвиток України як суверенної демократичної держави, життя української нації неможливі без повноцінного розвитку національної освіти. З'явилися авторські школи, гімназії, ліцеї, що враховують різноманітні інтереси та нахили учнів.

У 2004 р. було запроваджено зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО), яке урівнює шанси випускників шкіл на здобуття вищої освіти.

У 2017 р. ухвалено закон про середню школу, який започаткував реформу «Нова українська школа». Її метою є формування української ідентичності, демократизація й гуманітаризація навчання; освіта молоді як яскравих індивідуальностей, особистостей, здатних досягнути успіху в інформаційному суспільстві. Школа отримує широкую автономію: право обирати директорів, розробляти власні навчальні програми й плани тощо.

Значні зміни відбулися й у закладах вищої освіти. У 2005 р. українська вища школа приєдналася до Болонського процесу. Це дає змогу нашим студентам обирати ВНЗ у 39 країнах Європи, вільно пересуватися під час навчання з країни в країну, оскільки в рамках єдиного освітнього простору встановлено спільні стандарти оцінювання знань, взаємного визнання університетами оцінок студентів, видання на їхній основі дипломів про вищу освіту.

На думку вченого

Французький політик і вчений середини ХІХ ст. **А. де Токвіль** цілком справедливо стверджував, що ми не можемо змінити минулого — воно вже відбулося. Ми майже не можемо змінити сучасного, адже його корені виростають з минулого. Ми можемо змінити лише майбутнє, корені якого (цінності, норми) ми сформуємо в сьогоднішні.

5. Тенденції розвитку науки

Нині українська наука — це потужний комплекс різноманітних складових: науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів, архівів, музеїв, бібліотек. Наукові інституції сконцентровані насамперед у таких наукових центрах, як Київ, Харків, Львів, Дніпро, Одеса. Провідним науковим і координаційним центром є Національна академія наук України (НАНУ).

Учені академії займаються цікавими й перспективними дослідженнями в галузі енергетики, екології (насамперед усунення наслідків радіоактивного

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

забруднення), геології, клітинної біології, генної інженерії, перспективних напрямів фізичної та хімічної наук. Нині активно відновлюються дослідження, необхідні для зміцнення оборони України. Усе це ставить Україну в ряд провідних країн світу зі значним науково-технічним потенціалом.

За оцінками ЮНЕСКО, Україна в середині 1990-х років посідала 7-е місце у світі за науково-дослідним потенціалом.

Проте в наступні роки й десятиліття українська наука функціонувала в умовах різкого скорочення бюджетних асигнувань. У зв'язку з цим найбільше постраждали наукові установи, які працювали на військово-промисловий комплекс, проводили фундаментальні дослідження, не маючи ніякої змоги себе окупити. Такі дослідження, у якій би країні світу вони не проводилися, є затратними, а не самоокупними й не прибутковими. Проте без них неможливий поступ прикладної науки, що забезпечує розвиток економіки й отримання прибутків. Через неповне фінансування окремі інститути НАН України втратили половину свого наукового потенціалу. Українські вчені змушені виїжджати на постійну чи довготривалу роботу до Росії, країн Західної Європи та США.

Історичний факт

У розвинутих країнах світу на наукові дослідження надається щонайменше 2% від валового внутрішнього продукту (ВВП). В Україні ці асигнування скоротилися з 3,1% ВВП у 1990 р. до 0,6% у 1997 р. і 0,5% у 2000 р.

Унаслідок еміграції Україна втрачає майже 10 тис. дипломованих фахівців щороку. Отже, економіка України зазнає величезних збитків, адже підготовка спеціаліста з вищою освітою, ученим ступенем разом з втраченою вигодою від використання його знань і здібностей обходиться державі, за підрахунками фахівців ООН, у 300 тис. дол. Також за роки незалежності до комерційних структур перейшло працювати понад 20% науковців.

Водночас звільнення від тоталітаризму й колоніалізму позитивно відобразилося на інститутах гуманітарного спрямування. У системі НАН України створено понад чотири десятки нових напрямів гуманітарних досліджень, засновано багато науково-дослідних інститутів. Серед них: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, Інститут української мови, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут українознавства та ін.

До розвитку української гуманітарної науки та зміцнення ідейних засад української державності долучилися й учені з діаспори: економіст Б. Гаврилишин, історики Т. Гунчак, Б. Кравченко, О. Прицак.

Конструкторське бюро «Південмашу» у Дніпрі, установи НАНУ підтримують тісні зв'язки з провідними науковими центрами й університетами всього світу, беручи участь у таких міжнародних програмах, як стартово-космічний комплекс морського

Українська ракета «Зеніт» у комплексі «Морський старт»

§ 29. Особливості культурного розвитку сучасної України

базування «Морський старт», програма попередження астероїдної небезпеки для планети Земля «Антарес», програми «Глобалстар», «Спектр», «Марс-96», «Шатл-97», «Океан», «Природа» та ін.

Масштабні науково-прикладні дослідження здійснюють конструкторські бюро заводів ім. О. Антонова в Києві, ім. В. Малишева в Харкові, «Мотор-Січі» у Запоріжжі та ін.

6. Українці у світі

Починаючи з 70-х років XIX ст. з економічних і політичних причин з України виїхали мільйони українців. Із середини 1990-х років і до сьогодні триває четверта хвиля еміграції. На початку XXI ст. за межами України мешкає від 13 до 15 млн українців та їхніх нащадків, тобто майже чверть етносу.

Українські емігранти зробили значний внесок у налагодження культурних контактів України з країнами проживання діаспори. Фестивалі, дні культури, товари культурного вжитку демонструють цивілізаційну спільність українського народу з європейськими та народами Нового Світу.

Політичні емігранти з України шанували й берегли традиції української державності. Надзвичайно зворушливою була церемонія передання державних клейнодів Української Народної Республіки Президенту України Л. Кравчуку напередодні першої річниці незалежності України. 22 серпня 1992 р. президент УНР в екзилі М. Плав'юк урочисто в присутності Президента, Голови Верховної Ради та Прем'єр-міністра України склав повноваження Державного центру (ДЦ) УНР і проголосив молоду Українську державу правонаступницею УНР.

Сучасна українська трудова, інтелектуальна та творча еміграція сприяє формуванню позитивного іміджу українського народу у світовій спільноті.

Відповідно до статті 12 Конституції України, держава дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб закордонних українців.

Зв'язки з українською діаспорою. За свою півтораковіку історію українська еміграція навчилася самостійно організовувати своє життя за кордоном, включаючи і зв'язки з Батьківщиною. Нині ці справи здійснюють Світовий конгрес українців, Європейський конгрес українців, Конгрес українців Канади, Український конгресовий комітет Америки, Союз українських організацій в Австралії, союзи, спілки й центри українців у багатьох інших державах світу.

Сучасний український уряд для підтримки зв'язків з діаспорою витрачає певні кошти. Так, у 2017 р. на різні заходи було витрачено 77 млн грн. За ці кошти здійснювалися публікації про Україну в закордонних ЗМІ, надавалася фінансова підтримка громадам закордонних українців для проведення науково-освітніх заходів, допомога осередкам української культури, бібліотекам, українським школам, класам за кордоном і багато іншого.

Справам зв'язку з діаспорою слугує й робота Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» (МІОК), який системно на комплексній основі займається проблемами українського зарубіжжя.

Запитання та завдання

1. Скориставшись Інтернетом, визначте регіони компактного проживання українців за межами України.

2. Назвіть характерні ознаки сучасного релігійного життя України.

3. Визначте основні тенденції розвитку сучасної української науки.

4. Охарактеризуйте умови, у яких розвиваються сучасні література та мистецтво.

5. Ф. Дюрренматт стверджував, що письменник не може змінити світ. А чи може змінити світ шкільний учитель? Пошукайте відповідь у висловлюваннях А. де Токвіля.

6. Що б ви хотіли змінити в історії нашої країни та у своєму житті?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 6

Зовнішні та внутрішні загрози суверенітету України в умовах «гібридної війни»

Перегляньте матеріали § 17–19. Повторіть визначення та пояснення понять «суверенітет», «незалежність».

Завдання для практичного заняття

1. Пропонуємо вам уривки зі сторінок наукових монографій, фахових статей, повідомлень ЗМІ щодо актуальних проявів внутрішньо- та зовнішньополітичного життя України. Вони відображають різні прояви загроз суверенітету України. Ваше завдання полягає в згрупуванні їх за характером загрози. Для виконання завдання скористайтеся матеріалом на форзаці 2.

1. Серед країн Центральної та Східної Європи й на пострадянському просторі за масштабами «тіньового» сектора Україна, на жаль, і далі утримує одну з перших позицій. Оцінка масштабів «тіньової» економіки в Україні коливається в межах від 40 до 80 % ВВП, залежно від методу оцінки (*Пашков А., Барановська А., Телюкова Ю.* Аналіз загроз національної безпеки України та передовий досвід щодо їх розв'язання // *Безпека життєдіяльності.* — № 1. — 2017 р.).

2. В Україні занадто низький валовий національний прибуток у дол. США на 1 особу. Рівень валового національного доходу в Україні становить 2550 дол. США на особу, що в 14,5 разів менший, ніж у країнах Єврозони. «Оплата праці та пенсії людей нині в Україні недооцінені», — оголосив на засіданні Кабінету Міністрів 23. 08. 2016 р. Прем'єр-міністр України В. Гройсман (*Безпека життєдіяльності.* — № 1. — 2017 р.).

3. «У нас справді виникла катастрофічна ситуація — приблизно 1 млн українців виїжджає щороку. Ми вважаємо, що ця ситуація, на жаль, найближчим часом збережеться», — повідомив міністр закордонних справ України П. Клімкін в ефірі ток-шоу «Свобода слова», 04. 09. 2018 р.

4. «За шкалою від 0 до 10 балів серед різних внутрішніх і зовнішніх загроз найбільший середній бал отримала корупція — 8,54. Причому серед зовнішніх вона

отримала 7,67 бала», — зазначив директор соціологічної служби Центру О. Разумкова А. Биченко. При цьому 30 % українців вважають внутрішні загрози більш небезпечними для незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, ніж зовнішні. Зважаючи, що Україна веде активні бойові дії, лише 18 % громадян убачають зовнішню загрозу національній безпеці. «Не дуже природно, що в умовах воєнного конфлікту громадяни в цілому оцінюють небезпеку внутрішніх загроз вище, ніж зовнішніх», — вважає соціолог.

Однак координатор проекту «Сильні громади Донеччини» В. Краснопьяров аргументує таку позицію населення: «Суспільство усвідомлює, що слабка державність і корупція — це знівелювання всіх державних інституцій, довіри суспільства до влади. Тобто логіка така прагматична: якщо держава є слабкою, вона не здатна себе захистити», — коментує В. Краснопьяров (Радіо Свобода, 01. 12. 2015 р.).

5. За 2018 р. уряд розраховував повернути в бюджет майже 5 млрд грн, проте за вісім місяців отримали менше 66 тис. грн.

Українські суди в червні–серпні змогли повернути державі лише 4432 грн, конфісковані в обвинувачених у корупції. Про це повідомляє проект «Марлін» з посиланням на листи Державної казначейської служби.

Відповідно до фінансових документів, на кінець серпня в бюджет надійшло 65,7 тис. грн, конфіскованих «за скоєння корупційного й пов'язаного з корупцією правопорушення».

До кінця травня ця сума становила 61,3 тис. грн.

Усього до кінця року уряд розраховує повернути в бюджет 4,7 млрд грн, конфіскованих судами саме в корупціонерів («Корреспондент.net», 11. 09. 2018 р.).

6. «...5,7 тис. км державного кордону України недостатньо облаштовано й не демарковано, переважно це кордон з РФ. Кордони на суходолі викликають нарікання, бо колишні кордони СРСР були зафіксовані на мапах масштабу 1:100 000, їхня точність — від 70 до 400 м. При цьому вони перетинають багато населених пунктів і промислових об'єктів. Демаркувати такі кордони складно — сперечатися можна буквально з приводу кожного кілометра. Демаркацію кордонів України з Росією фактично ще не розпочато. Не завершена демаркація кордонів також з Молдовою та Придністров'ям. Румунія має претензії до України на ділянці дельти Дунаю. Відсутність демаркованого кордону може створити загрозу в будь-який час...» (Пашков А., Барановська А., Телюкова Ю. Аналіз загроз національній безпеці України та передовий досвід щодо їх розв'язання // Безпека життєдіяльності. — № 1. — 2017 р.).

7. «Звичайно ж, ми зробимо кроки у відповідь, але час цих кроків буде прямо залежати від динаміки розвитку проекту щодо надання автокефалії ... Канонічна церква цю автокефалію не прийме, ми в Російській церкві, звичайно, цю автокефалію не визнаємо й у нас не буде іншого вибору, як розірвати спілкування з Константинополем», — заявив представник РПЦ митрополит Волоколамський («Корреспондент.net», 08. 09. 2018 р.).

8. «...Пам'ятаю мітинг 26 лютого 2014 року (у Сімферополі), ми туди прийшли разом з нашими однодумцями, щоб підтримати мітинг кримських татар, там були кримськотатарські прапори й українські. На цей же захід прийшли проросійські сили, які організували свій стихійний мітинг, на протилежному боці з російськими прапорами. Я знав, що цю акцію анонсували кримські татари, про акцію проросійських активістів не чув, тому мені було дивно їх там бачити. Я підійшов до проросійських

Розділ VI. ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

активістів і запитав, чого вони хочуть, вони відповіли — хочемо референдуму. Я бачив серед них декількох знайомих, радикально налаштованих. Згодом почалися сутички, були поранені. ...Уже ввечері я почув з медіа, що декілька людей загинуло.

На той момент ми не розуміли, що почалася окупація, бо вона офіційно почалася 20 лютого, а ми вперше зрозуміли це 27 лютого, коли зайшли російські військові» (*Ісмаїл Ісмаїлов* — співкоординатор руху «Євромайдан Крим», з книги «Люди “сірої зони”». Свідки російської анексії Криму 2014 року»).

9. У НАТО розцінюють відкриття Керченського мосту як чергове порушення суверенітету та територіальної цілісності України. У заяві заступника спікера Північноатлантичного альянсу П. Казале 16 травня 2018 р. наголошується, що Росія «продовжує демонструвати явну зневагу до міжнародного права». «НАТО засуджує будівництво Росією й часткове відкриття Керченського мосту. Крим є частиною України, і цей міст є ще одним порушенням суверенітету та територіальної цілісності України.

10. «Тривалий час у гуманітарній політиці незалежної України домінували малоросійство та радянщина. У Москві для цього отруйного коктейлю вигадали назву й запатентували її — «русский мир» (*З виступу П. Порошенка на церемонії вшанування пам'яті жертв політичних репресій на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». 20. 05. 2018 р.*).

II. Доберіть із ЗМІ власні приклади загроз внутрішньому та зовнішньому суверенітету України.

III. Проаналізуйте слова філософа М. Поповича й визначте роль культури та свою роль у зміцненні культури й суверенітету нашої держави.

«Мільйонні народи ніколи не походять від одних предків, хіба що в етногонічних легендах. І земля ця рідна для кожного з нас тому, що полита потом і кров'ю, поховала покоління предків, утілила культурні цінності, стала культурним ландшафтом — ось тому вона є своєю, рідною та єдиною землею, Батьківщиною.

Україна — це люди, які зберігають і розвивають з покоління в покоління певні стандарти життя, цінності та норми, побут і культуру».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ VI

«ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ»

Здобувши незалежність, українське суспільство отримало можливість вільного геополітичного вибору й поступово усвідомило доцільність європейського напрямку розвитку. Відмова кримінально-олігархічного режиму В. Януковича від європейської перспективи стала приводом до нового напруження й протистояння між громадянським суспільством та олігархатом, що привело до Революції гідності. Звіряче побиття студентської молоді, котра висловила протест проти згубної політики маріонеткового проросійського режиму, спричинило вихід на Майдан мільйонів українських громадян.

Євромайдан протиставив насильству самоорганізацію, самопожертву, взаємодопомогу, незламні волю та силу духу. Символом гідності новітньої української нації стала Небесна сотня — 107 Героїв України, які віддали життя за права та свободи людини, демократію, українську конституцію.

Революція гідності відкрила шлях для радикального реформування економіки та формування повноцінного громадянського суспільства.

Для російських сил перемога Революції гідності означала втрату сподівань на відродження імперії. Щоб зупинити історичний поступ України, вони розв'язали війну. Окупантам вдалося захопити Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей. Однак ворог знову наштовхнувся на незламність українського народу. Разом з боездатними частинами проти ворога воювали добровольчі батальйони. Постачання армії здійснювали волонтери.

Україну підтримало світове співтовариство. Основним інструментом проти російської агресії світова дипломатія вважає Мінські угоди. Хоча їхнє виконання було плановане до кінця 2015 р., РФ нехтує ними й до сьогодні.

Російська агресія лише пришвидшила усвідомлення українським суспільством свого місця та ролі в європейській та світовій спільноті. Крок за кроком Україна впевнено повертається до європейської родини народів, з якої була понасильницьки вилучена Московською державою після поразки під Полтавою 1709 р.

Незважаючи на втрату 16 % ВВП, унаслідок збройної агресії РФ, рівень української економіки з другої половини 2016 р. почав зростати. Уряд здійснив ряд кроків щодо оздоровлення та реформування господарських відносин, виведення економіки з «тіні».

Нині розвиток України продовжується в суспільно-політичному напрямі. Українці звільняються від стереотипів імперського минулого: малоросійства та радянщини. Суспільні верстви залучаються до активного політичного життя. Однак, не маючи політичного досвіду, вони стають легкою наживою для політиків-демагогів та українофобських ЗМІ.

Історичним здобутком України стало відродження автокефальної помісної української церкви — Православної церкви України. Сучасна українська культура, розвиваючись у суперечливих умовах всебічної трансформації нашого суспільства, набуває нових ознак.

ЗМІСТ

Від авторів	3
ПОВТОРЕННЯ. ВСТУП	4

Розділ I

УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 1. Україна в системі міжнародних відносин	14
§ 2. Внутрішньополітична ситуація	22
§ 3. Економічна ситуація в УРСР і радянська західноукраїнських областей.	31
§ 4. Національно-визвольний рух у 1944–1950-х роках	36
§ 5. Особливості розвитку культури	45

Практичне заняття 1

Повсякденне життя повоєнних років	52
<i>Узагальнення до розділу I «Україна в повоєнний період»</i>	56

Розділ II

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

§ 6. Внутрішньополітичні перетворення 50-х років ХХ ст.	57
§ 7. Господарське життя УРСР	63
§ 8. Початок нового українського протистояння радянському режиму	72
§ 9. Стан культури періоду десталінізації	79

Практичне заняття 2

Феномен шістдесятництва	86
<i>Узагальнення до розділу II «Україна в умовах десталінізації»</i>	88

Розділ III

УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ

§ 10. Зміни в системі влади	89
§ 11–12. Дисидентський рух в УРСР	95
§ 13. Наростання економічної кризи	107
§ 14. Культурне життя періоду системної кризи радянського ладу	113

Практичне заняття 3

Український «самвидав»: теми, ідеї, автори	120
<i>Узагальнення до розділу III «Україна в період системної кризи радянського ладу»</i>	123

Розділ IV **ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ**

§ 15. Україна в умовах «перебудови» у СРСР.....	124
§ 16. Крах командної економіки	130
§ 17–18. Громадсько-політичне й духовне пробудження українського суспільства. Поява неформальних організацій.....	134
§ 19. Здобуття Україною незалежності	146

Практичне заняття 4

Злочини комуністичного режиму. Уроки для України сьогодні	153
<i>Узагальнення до розділу IV «Відновлення незалежності України».....</i>	<i>156</i>

Розділ V **СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ**

§ 20. Державотворчі процеси в Україні	157
§ 21. Формування ринкової економіки	163
§ 22. Соціальні, демографічні й етносоціальні процеси в українському суспільстві	171
§ 23. Україна на міжнародній арені.....	180
§ 24. Помаранчева революція	188
§ 25. Українське суспільство та держава у 2005–2013 рр.	195

Практичне заняття 5

Інтеграція України в європейський та світовий економічний простір: виклики й відповіді.....	201
<i>Узагальнення до розділу V «Становлення України як незалежної держави» .....</i>	<i>204</i>

Розділ VI **ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ**

§ 26. Революція гідності	205
§ 27. Збройна агресія РФ проти України	213
§ 28. Політичне, соціальне й економічне життя України у 2014 р. та наступні роки	221
§ 29. Особливості культурного розвитку сучасної України	227

Практичне заняття 6

Зовнішні та внутрішні загрози суверенітету України в умовах «гібридної війни»	234
<i>Узагальнення до розділу VI «Творення нової України» .....</i>	<i>237</i>

Навчальне видання

*Струкевич Олексій Карпович,
Дровозюк Степан Іванович*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(рівень стандарту)

Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

У виданні використані матеріали, що знаходяться
у вільному доступі мережі Інтернет.

Редактор *Н. Забаштанська*

Художник *Ю. Ясінська*

Художній редактор *Д. Ширяєв*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка *Л. Ткаченко*

Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

Підписано до друку 08.07.2019 р. Формат 70×100/16.

Папір для офсетного друку. Гарнітура PetersburgC.

Ум. друк. арк. 19,44. Обл.-вид. арк. 22,90.

Умовн. фарбовідб. 77,76.

Наклад 11 516 прим.

Зам. №

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 13, м. Київ, 01133.

тел./факс: 253-98-04. E-mail: info@gramota.kiev.ua;

www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України

суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»

у друкарні ТОВ «КОНВІ ПРІНТ»

03680, м. Київ, вул. Ежена Потье, 12.

Свідоцтво ДК № 6115 від 29.03.2018 р.

Ми знаємо, що народ безсмертний, його не задушиш, не спалиш, звичайно, коли народ має дух боротьби. Але коли його немає — він стає мертвим! Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу — його життя залежить від нашої готовності постояти за себе!

І. Світличний, Є. Сверстюк

ЧИННИКИ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ ВІДРОДЖЕННЮ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

- Висока працелюбність і працездатність більшості українців.
- Традиційне вміння українців запозичувати найкращі прояви іноетнічних культур.
- Історична потреба української економіки стати на шлях інтенсивного господарювання.
- Транзитне розміщення української території між Європою та Азією.
- Достатність природних і людських ресурсів.
- Значний науково-технічний та інтелектуальний потенціал.
- Давні приватновласницькі господарські традиції.
- Схильність розраховувати на власні сили в господарських справах.
- Давні демократичні традиції.
- Толерантність українців до цивілізованих виявів іноетнічних культур.
- Готовність узгоджувати українські потреби й інтереси з інтересами інших учасників світового поділу праці.
- Підвищення інвестиційної привабливості України.
- Реформування зарплатної політики з метою підвищення платоспроможного попиту українців.
- Визначеність влади та більшості народу щодо євроінтеграційної стратегії.
- Повернення до структурної перебудови економіки на користь сучасних галузей виробництва.
- Прагнення європейської цивілізації до зміцнення в умовах змагання цивілізацій.

ЧИННИКИ, ЯКІ ПЕРЕШКОДЖАЮТЬ ВІДРОДЖЕННЮ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

- Поширеність корупції.
- Недосконалість правової системи.
- Застарілість технологій, значна спрацьованість обладнання.
- Надмірна схильність розраховувати на підтримку зовнішніх сил у зовнішньополітичних справах.
- Патерналізм.
- Низька конкурентоздатність української продукції на європейському та світовому ринках.
- Несконсолідованість еліти.
- Нехтування українською ідентичністю в умовах процесів глобалізації.
- Соціальна поляризація суспільства.
- Надто мала чисельність середнього класу.
- Низька стимуляція до висококваліфікованої продуктивної праці.
- Перебування України поза системами колективної безпеки.
- Ресурсовитратне господарювання.
- Низький рівень взаємної довіри між громадянами.
- Нестабільність норм, що регулюють бізнес.
- Невизначеність значної частини суспільства щодо євроінтеграційної стратегії.
- Ставлення до природи, характерне для індустріальної доби.
- Імперське прагнення РФ утримати Україну у сфері свого підпорядкування.

ISBN 978-966-349-738-9

9 789663 497389